

Երևանի Թատրոնի Գրադարանի հրատարակած

Թ. 28.

ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ ԴԱՐԴԵԼԻ
ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ
ՀԱՅՈՑ

Ի ՀԱՅՐԱԳԵՏՈՒԹՅԱՆ Տ. Տ. ՄԱԿԱՐԱՅ ՎԵՂՈՒՄԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ
ԱՐԵՎԱՏԻ ՀԱՅՈՑ:

Ս. ՊԵՏԵՐՐՈՒԻԳ.
ՏՊԱԿԱՆ Ի. Ն. ՍԿՐԻՊՏՈՐԱԿՆԵՐ
1891.

157

9(47.925)

3-63

Հայաստանի Թագաւորութեան Կայսերական Գրատարան

Թ. 28.

ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ ԴԱՐԴԵԼԻ

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Հ Ա Յ Ո Յ

Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ Տ. Տ. ՄԱԿԱՐԱՅ ՎԵՂՔԱՆԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՅ:

756

Ս. ՊԵՏԵՐՐՈՒՐԳ.
ՏՊԵՐԸՆ Ի. Ն. ՍԿՐԻՊՏՈՒՈՎԻ
1891.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹՅԱՆ ԳՐԱԳՐԱՐԱՆ

ՅԱՌԱԶԱԲԱՆ

Հայաստանեայց եկեղեցի,
Յարում կաթեաց շողն երկնային:
Ներսէս Անորհալի.

Ե.

Արիւնիւն Փոքր-Ասիայի ամենահին և ամենանշանաւոր նահանգներից մէկն է: Անատոլեան թերակղզին, որի մի մասն է կազմում և Արիւնիւն, միացնում է նորան Աւրոպայի հետ. իսկ Միջագետքի և Ասորիքի միջոցով մտնում է նա Ասիային և Ափրիկէին: Այդ երկրի պատմութիւնը սկսում է առասպելախառն ականգութիւններով:

Ամենից առաջ այնտեղ բնակուելուս են եղել սեմական ցեղին պատկանող ժողովուրդները. նոցանից յետոյ երևան են գալիս պելասգեան և այլ ազգերը: Տարսոն քաղաքը դեռևս Փիւնիկեցիների ժամանակ արդէն նշանաւոր վաճառատեղի էր համարւում: Արիւնիւն հեռզհեռէ անցնելով Ասորեստանի և Մարական պետութիւնների սահմանները, վերջապէս ընկաւ Պարսկական իշխանութեան տակ և կազմում էր նորա բազմաթիւ սատրապութիւններից մէկը: Աղէքսանդր Մեծի միապետութեան կործանումից յետոյ, որի արշաւանքը այդ աշխարհում յայտ-

նի է Իսսայի նշանաւոր յաղթանակով Արիւկիան ընկաւ Սելւէկեան իշխանների ձեռքը և մնաց նոցա իշխանութեան տակ մինչև Հռոմայեցիների արշաւելը դէպի Փոքր Ասիայ և մինչև Տիգրան Բ-ի և Միհրդատի պարտութիւնը Հռոմայեցիներից. իսկ երբոր Թէոդոս կայսեր օրով Հռոմէական հզօր պետութիւնը բաժանուեց երկու մասի, այն ժամանակ Արիւկիան անցաւ Բիւզանտական կայսրութեան: Ութերորդ դարում տեղի ունեցաւ Արաբների տիրապետութիւնը: Երկու դար յետոյ Յոյները Նիկիփոր Փոկայ և Յովհաննէս Չմշկիկ կայսրների առաջնորդութեամբ կրկին յետ նուաճեցին այդ աշխարհը Արաբներից, բայց շուտով ստիպուած եղան թողնել նորան Սելջուկեան տաճիկներին, որոնք ԺՆ դարու երկրորդ կիսում նուաճեցին Արիւկիայի մի մասը և առան Տարսոն քաղաքը, որին այդ ժամանակ տիրում էին հայազգի Ապղարիպեան Արծրունիքը՝ կայսիր հրամանով Գլխաւորապէս այդ ժամանակներին է սկսում հայերի զաղթականութիւնը դէպի Արիւկիա, որտեղ և հաստատում են նոքա իրենց իշխանութիւնը:

Մի քանի խօսքով ահա այս էր Արիւկիայի պատմական վիճակը մինչև խաչակիրների գալուստը:

Գալով Արիւկիայի բնակիչներին, նոցա ծագումը անմիջական հետեւանք է այդ աշխարհի պատմական անցեալին. այդտեղ ապրել են ասորիները, հրէաները, թուրքերը, յոյները, հայերը, Փրանկները և փուլանները, որոնք խառնուրդ են ասորիների և արաբների՝ եւրոպացիների հետ ¹⁾:

¹⁾ Wilbrand v. Oldenb. c. XXVII inhabitatur (Armenia) a Francis, Grecis, Surianis, Turcis et reliquis. Tamen ipsi Hormenii dominantur.

Տեղական բնակիչների մէջ առաջին տեղը բռնում էին Ասորիները: Յոյների տիրապետութեան տակ նոքա կորցրին իրենց ազգային եկեղեցական ծէսերը և սկսեցին յունարէն լեզուով կատարել կրօնական արարողութիւնները: Ասորի Մարտիրոսները գործ էին ածում ասորերէնը, բայց արաբացիների իշխանութեան ներքոյ նոքա էլ ընդունեցին արաբական լեզուն և մինչև անգամ իրենց ընտանեկան կիանքի մէջ ենթարկուեցին արաբացիների ազդեցութեան: Փրանկների իշխանութեան տակ զանուող նահանգներում նոքա Փրանկների հետ հաւասար իրաւունքներ էին վայելում: Թէև նոքա ցրուած էին ամեն տեղ և առաւելապէս ծովեզրեայ քաղաքներում, բայց նոցա զլիաւոր կեդրոնը կազմում էին Ալբանանի լեռնոտ շրջակաները: Ասորիները պարապում էին երկրազործութեամբ և զինեգործութեամբ, նոցա ձեռքին էր նմանապէս շաքարի գործը, բացի սորանից քաղաքներում զբաղում էին նաև արհեստներով և մանրավաճառութեամբ: Նոքա չէին խորշում արուեստներից և զիտութիւններից, նոցա տաճարներից շատերը և այդ տաճարներում պահպանուած ասորական զեղարուեստի մնացորդները, ըստ վկայութեան Ռէնանի, նշանաւոր չափով լրացրում են բիւզանտական զեղարուեստի պատմութիւնը: Ասորիներից շատերը իրենց ժամանակին յայտնի են եղել իբրև նշանաւոր բժիշկներ. Աբդուլ-Փարաջին յիշում է նալէպի եպիսկոպոս Միքայէլի մասին, որը Տրիպոլիսի նշանաւոր բժիշկն էր ¹⁾: ԺԳ դարում Ստում յայտնի էին Իգա և Հասնուն անունով ասորի բժիշկները:

Անտիոք քաղաքում նստում էր Յակոբիանների պատ-

¹⁾ ... rem medicam optime naverat, in libris philosophorum versatus, conversatione amenus omnibus gratus erat.

րիարքը, որից կախումն ունէին այլևայլ քաղաքներում նստող շատ եպիսկոպոսներ: Իսկ Մարտիրոսների պատրիարքի կամ կաթողիկոսի աթոռը գտնուում էր Բագրատում: Պրանկ պատմագիրները ասորիներին անուանում են խարդախ, խորամանգ, կաշառուող և թուլասիրտ: Պրանկների թշնամական յարաբերութիւնները ասորիների հետ շատ տխուր հետեանքներ ունեցան խաչակիրների համար—ասորիները աւելի համակրութիւն էին ցոյց տալիս դէպի մահմետականները և դադանի յարաբերութիւններ էին հաստատում նոցա հետ:

Հրէաները սակաւաթիւ էին Ասորիքում և Միլիկիայում և այն էլ միմիայն քաղաքներում: Նոքա վայելում էին հաւասար իրաւունքներ և նոցա վկայութիւնը ընդունելի էր դատարաններում: Հրէաները պիտաւորապէս պարապում էին վաճառականութեամբ և սեղանաւորութեամբ: Նոցա ձեռքին էին ապակու և ներկի գործարանները, նոցանից շատերը պարապում էին զիտութիւններով և մասնաւորապէս բժշկականութեամբ:

Յոյները Միլիկիայի ազգաբնակչութեան նշանաւոր տարրերից մէկն էին, քանի որ Միլիկիան երկար ժամանակ գտնուում էր Բիւզանտական իշխանութեան տակ: Նոքա մեծ քանակութեամբ ապրում էին հայկական թագաւորութեան, Նդեսիայի կոմսութեան և Անտիոքի իշխանութեան սահմաններում: Նդեսիայի կոմսերը և Անտիոքի իշխանները մինչև անգամ իրենց դրամները կոխում էին յունարէն տառերով: Հայկական թագաւորութեան մէջ գտնուում էին շատ յոյն աւատական իշխաններ, նոքա բռնում էին նաև նշանաւոր պաշտօններ հայ թագաւորների պալատներում: Նոցա և Ֆրանկների մէջ մեծ տարբերութիւն կար թէ քաղաքական

և թէ կրօնական տեսակէտից: Յոյները առ հասարակ վատ անուն ունէին Ֆրանկների և միւս ազգերի մէջ, նոցա համարում էին նենդաւոր և խաբեբայ մարդիկ, որոնց ոչ խօսքին կարելի է հաւատալ և ոչ էլ երգման: «Աչ մի յոյնի չէ կարելի հաւատ ընծայել, թէև նա ձեռքերը երկինք բարձրացնելով երգում կերած լինի» ասում է Ռուբուֆը¹⁾: «Յոյները ուխտադրուժ մատնիչներ են, Յուդայից էլ աւելի վատթար» վկայում է մէկ ուրիշը²⁾: «Յոյները ուղիղ պատասխանից փախչելու համար միշտ զիմում են անորոշ բառերի և երկդիմի խօսքերի» զանգատում է երրորդը³⁾: Պրանկների այդ վկայութիւնները հաստատում են նաև արաբացի գրողները: Աւելի ներքև, երբ կանցնենք հայերին, մէջ կբերենք նաև ժամանակակից հայ պատմիչների կարծիքը յոյների մասին: Այդ երկու ազգերի մէջ, ինչպէս շուտով ցոյց կտանք և ինչպէս իրաւացի նկատում է Յակոբոս Վիտրիակացին տիրում էր անհաշտելի ոսոխութիւն⁴⁾:

Արաբների մասին մեր տեղեկութիւնները աւելի սահմանափակ են, նոցա մեծ մասը նստական կեանք էր վարում: Պարապում էին հողերի կապալով և մշակութեամբ, նոցա ձեռքին էին բրդեայ և մանաւանդ մետաքսեայ

¹⁾ «Nec est fides in aliquo graeco, etiamsi manu inraverit». Radulf Diceto II. 60.

²⁾ «Sec graeci perfidi Juda preditores nequiores». Gesta Ludovici VII. Duchesne IV. 395.

³⁾ «Verborum enigmata, qualia graeci quaelibet cavillantes perplexis ambagibus respondere solent». Wilh. Tyr. XVIII. 22. p. 827.

⁴⁾ «Inter Armenios et graecos odium implacabile». Jacob. a Vitriaco I. c. 79.

գործուածները արդիւնաբերութիւնը. նոցանից շատերը վարում էին գրագրի և թարգմանչի պաշտօններ¹⁾:

Տաճկները համեմատաբար աւելի նոր տարր էին. նոքա կազմում էին զօրաբանակներ քաղաքներում և բերդերում և վարում էին հարկահանների և հարկերի վերակացուների պաշտօնները:

Ֆրանկները Փոքր Ասիայում, մանաւանդ ծովաօրէնայ քաղաքներում և Պաղեստինում, սկսել են երևալ խաչակրաց արշաւանքից շատ դարեր առաջ: Դեռ ևս Բ և Թ, դարերում յանցաւոր և անբարոյական վարդապետներին ուղարկում էին Պաղեստին ապաշխարելու և իրենց մեղքերը քաւելու համար. այնուհետև սկսեցին աքսորել մարդասպաններին, իսկ աւելի ևս ուշ սովորութիւն դարձաւ լեզուահատութեան դատապարտուածների պատիժը փոխարինել ուխտագնացութեամբ դէպի Նրուսաղէմ: Այդ ականայ ուխտագնացների հետ միասին դիմում էին Պաղեստին ապաշխարող կանայք, փախստական միանձնուհիները, ամուսիններից փախած կանայք և պոռնիկները, պատժից խոյս տուող մեղապարտները, ձրիակեր մարդիկ, որոնք ապրում էին մահամետականութեան դէմ պատերազմելու համար ժողովուած գումարով, և վերջապէս հասարակ ժողովրդից շատերը, որոնք գունդագունդ դնում էին երկրպագելու սուրբ վայրերին: Այդ ուխտագնացութեան համար նոքա կատարում էին երկար ճանապարհորդութիւն: Հարուստ և աղքատ, անբարոյական և բարոյական, տղամարդիկ և կանայք հա-

¹⁾ Արաբների, նոցա տիրապետութեան և հայերի հետ ունեցած յարաբերութեան մասին, մենք արդէն առիթ ենք ունեցել աւելի մանրամասն խօսելու մեր հրատարակած Վ և ոնդ երէցի պատմութեան յառաջաբանում:

րիւրներով խռնում էին նաւերի նեղ տախտակամածների վերայ կամ վրանների տակ: Ազատուելով իրենց հայրենիքի հասարակական զսպող պայմաններից և կարծելով թէ խաչի նշանը կրելով արդէն պատկանում են այն առանձաշնորհուած դասակարգին, որին ամեն բան թոյլ է դրւում մինչև անգամ մեղանշելը, նոքա անձնատուր էին լինում ամենատեսակ մոլութիւնների. այնպէս որ մինչև անգամ այն անձինք, որոնք դուրս էին եկել Աւրոպայից մաքուր սրտով, մինչև Նրուսաղէմ հասնելը ճանապարհին արդէն կորցնում էին իրենց բարոյականութիւնը: Արևմտեան ժամանակակից պատմադիրները պնդում են որ Ֆրանկները Պաղեստինում միանգամայն սուզուած էին ա՛ բարոյականութեան և մոլութեան մէջ. ամուսնութեան սրբութիւնը և արիւնակցութեան կապերը ոչ մի տեղ այնպէս արհամարհուած և պղծուած չէին ինչպէս Պաղեստինում. միւլենոյնը վկայում են նաև արաբացի պատմիչները: Այդպէս ահա Ֆրանկների բարոյականութիւնը դարից դար և սերնդից սերունդ սկսում է աւելի և ւելի ապականուել. և այդ բարոյական անկումն էր պատճառներից մէկը որ խաչակրաց արշաւանքը այնպիսի անյաջող վախճան ունեցաւ: Ֆրանկները առհասարակ թըշնամաբար էին վերաբերւում դէպի խաչակիրները, չնայելով նորան որ սոցա արշաւանքի նպատակն էր պաշտպանել նոցա մահամետականների դէմ: Այդ թշնամութեան պատճառը այն էր որ Ֆրանկները երկիւղ էին կրում թէ մի գուցէ խաչակիրների յաջողութիւնը արգելք լինի այն շահերին, որ ունէին նոքա արևելքում: Մահամետականները այդ կողմից աւելի անվտանգ էին, որովհետև նոքա չգիտէին օգուտ քաղել երկրի հարստութիւնից: Հայերի յարաբերութիւնները Ֆրանկների հետ սկսւում է

խաչակրաց արշաւանքից. իսկ հայկական թագաւորութեան սահմաններում նոքա սկսեցին տարածուել և հաստատուել զխաւորապէս Երուսաղէմի անկումից յետոյ:

Փուլաններ. (fallo լատ. pullus): Ելգպէս անուանուում էին այն անձինք, որոնք սերուած էին Փրանկների և տեղացի բնիկների ամուսնութիւնից. երբեմն նաև այն Փրանկները, որոնք ծնուել էին ոչ թէ Եւրոպայում այլ Ասիայում: Փուլանները փափկասէր էին և թուլամորթ. նոքա բոլորովին անտարբեր էին դէպի կրօնը, դէպի անհաւատների դէմ մղած պատերազմը և առհասարակ դէպի ամենայն ինչ, որ կապ չունէր նոցա անմիջական շահերի հետ: Խաչակիրներին օգնելու փոխանակ նոքա աշխատում էին ամեն կերպ օգտուել նոցանից. նոքա էին պանդոկների և հիւրանոցների տէրերը. նոքա էին եւրոպացիների սեղանաւորները և դրամափոխները: Մեծ մասամբ սերուած լինելով մահմետական մայրերից, նոքա իրենց ընտանեկան և կրօնական շրջանում միանգամայն գտնուում էին մուսուլման կանանց ազդեցութեան տակ: Ելգպիսով փուլանները խառնուրդ էին ոչ միայն արիւնով այլ և կրօնքով:

Բ.

Հայերի գաղթականութեան մասին դէպի Եսորիք առաջին անգամ տեղեկանում ենք Թումա Երծրունուց—Տէր Քրիստափոր կաթողիկոս (515—522) գրէ առ կողմանս Եսորեստանի զգուշացուցանելով մի խառնիլ ընդ «Նեստորականն»¹⁾:

Երաբացիների տիրապետութեան ժամանակ հայերի

¹⁾ Թում. Երծր. պատմ. էջ 81.

թիւը Սիլիկիայում արդէն այնքան շատանում է¹⁾ որ Խաչիկ կաթողիկոսը (972 թ. Անիում) հարկաւոր է համարում «ձեռնադրել եպիսկոպոսունս յԱնտիոք Եսորեոց և ի Տարսոն Սիւլիկեցոց և ի Սուլբնդայ և յամենայն դաւառնս յայնոսիկ»²⁾: Բայց հայերի ամենամեծ գաղթականութիւնը Սիլիկիայ կատարուում է յունաց տիրապետութեան միջոցին, ժՄ դարու սկզբներում: Սելջուկեան տաճիկների արշաւանքները և աւերածութիւնները աւելի ևս զարկ տուին հայերի այդ շարժման: Ելգպէս օրինակ՝ դեռ ևս ժ դարու սկզբում «Ղաւիթ կուրապաղատ Տայոց, զի ոչ գոյր նորա որդի կամ եղբայր որ ժառանգէր զաթոռ թագաւորութեան նորա, յանձն արարեալ է զազատագունդ և զաշխարհ իւր թագաւորին յունաց Սասիլի»³⁾: «Յայնմ ժամանակի, ասում է մի այլ պատմագիր, վախճանեցաւ կուրապաղատն Ղաւիթ անժառանգ գորով և տայ անդարձագրով զմայրենիան իւր ի Սասիլ, զՈւխտիան, զՄամրուան, զՔաղաքն Եպահունեաց զՄանձկերտ և զամենայն ինչս»⁴⁾:

Եյնուհետև, ժՄ դարու սկզբում Սասպուրականի Սենեքերիմ թագաւորը «տայ զմայրենի ժառանգութիւն իւր, զտունն Սասպուրականի յինքնակալն Սասիլ և առ-

¹⁾ «Սրիժագործ այլազգիքն յապահոյս կացեալք յերկիւղէ քաջացն զօրաց և զմնացեալ ընտանիս հրակիզելոցն գերի առեալ ածէին ի Դուին քաղաք և անտի յաղաղիսալ ասնէին ի Ղաճասկոս»: Յովհ. կաթողիկոս. 125.

²⁾ Ըսողիկ 258.

³⁾ Id. գլ. 109.

⁴⁾ Սարգան Բարձ. Բ. 125—126: Ըւելի մանրամասն տեղեկութիւններ Ղաւիթ կուրապաղատի մահուան մասին, որին խեղդամահ արեց վրաց մետրապօլիտը տես Սատթ. Ուեհ. 46.

նու փոխարէն զքաղաքն Սերաստիա և որ շուրջ զնովազաւառք»¹⁾ կամ ըստ Վարդանայ «առնու փոխան զՍեւաստ, և զԼառիս և յորով պուստինս...»²⁾ «Գէմ ետեալ գնացին յաշխարհն յունաց ԺՊՈ արամբք թող զկանայս և զմանկտին, աւելացնում է Թումա Արծրունին, և անկան ընդ լծով ծառայութեան Հոռոմոց»³⁾:

Այդ ժամանակ, Լաստիվերացու վկայութեամբ, Յովհաննէս արքան էլ «պատուէր տուեալ Հայրապետին (Պետրոսի) եթէ գրէ գիր և տուր պատուէր թագաւորին զի յետ իմոյ վախճանին զիմ քաղաքս և զերկիրս նմա տաց ի ժառանգութիւն»⁴⁾. Իսկ իբրև փոխարէն այդ ամենի նա պայմանէր դնում «զի եթէ պահէ զնա զիւրապա-

¹⁾ Արիստ. Լաստ. 14.

²⁾ Վարդ. Բարձ. 125.

³⁾ Թումա Արծր. 307—8.

Մատթ. Ուռհայեցին չէ յիշում այդ գաղթականութեան մասին. նորա ասելով Սենեքերիմը մեռել և թաղուել է Վարագայ վանքում. «Յայսմ ամի (Վասիլ Բ. կայսեր մահուան տարին) մեռաւ և Սենեքերիմ թագաւորն Հայոց և տարան զնա ի գերեզմանատունն Հարց իւրոց, որ և առաջին Բաբուսորին հայոց Բաղէալ կան ի Վարագ, ի վանքն սրբոյ նշանին և անդ թաղեցին զՍենեքերիմ ընդ հարան իւր և Հաստատեալ լինէր թագաւորական իշխանութիւն տանն Հայոց յաւագ որդին իւր ի Գաւիթ». տես Ա. Լ. Թ. 62. Dalaurier-ն իւր Մատթ. Ուռհայեցու թարգմանութեան ծառայութիւններէ մէջ հետեւելով Չամչեանին հետեւեալ կերպով է բացատրում հեղինակի այդ կտորը—il ordonna en mourant à ses fils en même temps, qu'ils iraient l'ensevelir à Varak (p. 393): Սակայն Չամչեանի յիշած հեղինակներից ոչ մէկի մօտ (Լաստիվերացի, Ուռհայեցի, Վարդան) մեք չկարողացանք գտնել այդպիսի ցուցմունք:

⁴⁾ Լաստ. եր. 12.

ղատն ինեղչաց»¹⁾: Արիստակէս Լաստիվերացին յունաց կայսրին զրաժ նամակը բացականչելով անուանում է «Հայոց կորստեան զիր և նամակ» որովհետև այդ նամակը առիթ տուեց Սոստանդին Մոնոմարոսին զրկել Գագիկ Բ-ին իւր ժառանգական կալուածներէց, որոնց փոխանակ Գագիկին տուին «զՎարծն—պեղատն և զՎիղու»²⁾ կամ ինչպէս Վարդանն է անուանում «զՎալան պաղատն և զՎիղու»³⁾ որոնք գտնուում էին Սապատովկիայում⁴⁾: Յովհաննէս արքայի օրինակին հետեւում է և Գրիգոր Մագիստրոսը, որը «տայ զբանային ԲՆոյ»⁵⁾ ցթագաւորն և զամենայն զիւր մայրենի ժառանգութիւն և մեծաբեալ ի նմանէ առնու զպատիւ մագիստրոսութեան և զտեղիս բնակութեան ի սահմանս միջագետաց զեօզս և քաղաքս զրով և ոսկի մատանեաւ յազգէ յազգ մինչև յաւիտեան»⁶⁾: Երբոր Արփասլանը Անին վերցրեց «Գագիկ թագաւորն Սարուց նեղեալ յերկիւղէ թուրքացն տայ զմայրենիս իւր ի յոյնս և առնու զՕամիդաւ, զԼառիսա, զԼամասիա, զՍոմանայ և զպուստինս Հարիւր, որ է գեօ-

¹⁾ Վարդ. Բարձ. 126.

²⁾ Մատթ. Ուռհ. 111.

³⁾ Վարդ. Բարձ. 133.

⁴⁾ Այդ քաղաքների ճիշտ տեղը մեզ անյայտ է: Կեդրէնը, որ այլ կերպ է պատմում յիշեալ դէպքի մասին, ասում է որ Գագիկը ստացաւ ընդարձակ կալուածներ Վապագովկիայում Charsianum castrum et Lycandrus-ի մօտ: Արկիփորոս Բատոնիատէս կայսեր օրով Գագիկի յաջորդները ամենքն էլ սպանուեցին և նոցա կալուածները անցան կայսրութեան:

⁵⁾ Ըստ Վարդանայ «զԲՆին և զՎայան և զՎայծն է».

33.

⁶⁾ Լաստ. 41—42.

ղեան»¹⁾: «Այլ անդ եղեալ Գաղիկ ազատօք իւրովք և թողեալ զտունն Հայրենեաց» աւելացնում է Մատթ. Ուռհայեցին²⁾:

Մէք յիշեցինք միմիայն զլիսաւոր կալուածատէր իշխաններին, որոնք գաղթեցին Սիլիկիա իրենց «ազատներով» և հպատակ ժողովրդով:

Ենտարակոյս նրանց օրինակին հետեւեցին և ուրիշ շատերը թէ՛ իշխաններից և թէ՛ հասարակ ժողովրդից: Բիւզանտական կառավարութիւնը քաղաքական խորհրդներից դրդուած խրատուսումէր գաղթականութիւնը և հրապուրում էր գաղթականներին թէ պաշտօններով և թէ պատուաւոր տիրոջներով: Այսպիսով նա ցանկանում էր հեռացնել շայաստանից կալուածատէր իշխաններին և առհասարակ թուլացնել այնտեղ Հայկական տարրը: Բայց Հայկական տարրի թուլանալը ֆլասակար էր նոյն իսկ յոյների համար: Թուլացնելով իրենց հարեան և օգնական ժողովրդին, նոքա միեւնոյն ժամանակ զրկուում էին իրենց բնական դաշնակիցներից և ճանապարհ էին բաց անում օտար թշնամիների առաջ: Այս է պատճառը որ քիչ ժամանակից յետոյ Սելջուկեան տաճիկները առանց դժուարութեան տիրեցին շայաստանին: «Ենթիւ զօրութեամբ զան ի յաշխարհն շայոց, ասում է Ուռհայեցին, վասն զի ի ձեռացն շոռոմոց զխտացին անտէր և անպահապան զամենայն աշխարհն շայոց, զի զարս քաջս և հզօրս քակեալ հանին յարեւելից շոռոմք և կուրդ զօրապետօք ջանացին պահել զաշխարհն շայոց և զամենայն տունն Արեւելից»³⁾... «Օ՛ր նոցա (յուռնաց)

1) Սարգ. Բարձ. 136—7.

2) Մատթ. Ուռհ. 181.

3) Մատթ. Ուռհ. Գ. Ը. 120. 162—3.

շնորհիւ ելին շայք յերկրէն իւրեանց և այլազգիք զօրացան և եկեալ տիրեցին ամենայն»¹⁾—աւելացնում է Գրիգոր երէցը: «Վասնզի յորժամ այր քաջ և զօրաւոր գտանէին (Յոյնք), շարունակումէ Մատթ. Ուռհայեցին, զաչն խաւարեցուցանէին և կամ ի ծով ձգեալ խեղդամահ սատակէին. և այն էր փոյթ յօժարութեանց նոցա որպէս զամենայն իշխանսն շայոց և զքաջ զօրականսն հանին յարեւելից և բերին բնակեցուցին ի Յոյնք»²⁾:

Այդպիսով ԺՆ դարու սկզբում Փոքր Ասիայի հիւսսային և արեւելեան մասերում գտնուում էին բազմաթիւ հայ գաղթականութիւններ, զլիսաւորապէս Մարաշում, Եփրատեան զաւառում, Առաջին շայքում և Միջագետքում: շայերը հաստատուած էին լեռներում և կիրճերում նոցա ձեռքումն էին Ասորիքի, Փոքր Ասիայի և Եփրատի անցքերը: Նոքա քաջ էին և պատերազմասէր. կուռում էին հարեան էմիրների հետ, խլում էին յոյներին պատկանող հողերը և կամաց կամաց ընդարձակում էին իրենց երկրի սահմանները: Նրանցից մի քանիսը ընդունում էին Բիւզանտիայի կայսեր զերիշխանութիւնը, իսկ միւսները ոչ: Շնորհիւ այս կամ այն իշխանի անձնական յատկութիւններին ծագում և ընդարձակում էին նոր-նոր իշխանութիւններ, որոնք նոյն արագութեամբ ևս կործանւում էին: Բացառութիւն էր կազմում միմիայն Ռուբէն իշխանի սոհմը:

Խաչակիրները Սիլիկիա մտած ժամանակ այդտեղ գտնուում էին հետեւեալ հայ իշխանները:

Մարաշում իշխում էր Փիլաուտոսը, որ տիրել էր շատ

1) Գրիգոր երէց 536.

2) Լջ 163.

քաղաքների և բերդերի—Մարաշ, Վեստուն, Մելիտինէ, անցել էր Եփրատից այն կողմ և վերցրել էր Եդեսիա քաղաքը: Բիւզանտական կառավարութիւնը շտապեց ուղարկել նորան ընծաներ և սեբաստի պատուաւոր տիրոջը: Բայց շուտով նորա ձեռքից յետ խլեց կալուածների մի մասը: Եյն ժամանակ Փիլաոտոսը զիմեց Բաղդադի խալիֆային և քրիստոնէութիւնը ուրանալով կամեցաւ յետ ստանալ կորցրած կալուածները. իսկ երբ այդ էլ չյաջողուեց «զղջացաւ և դարձաւ ի հաւատս իւր և զնաց յապաշխարութիւն ի վանս»¹⁾: Մատթէոս Առհայեցին նկարագրում է նորան իբրև խստասիրտ և չարաբարոյ. համարում է նորան թէև հայկական ծագումից բայց յունադաւան²⁾:

Եդեսիայն տիրումէր ձեթումի որդի Թորոս կամ Թէորոսս կիւրապաղատը: Միքայէլ Եսորին ասում է որ նա հայ էր. Եդեսիա քաղաքը ստացաւ Փիլաոտոսից և տուեց խաչակիրներին³⁾: Մատթէոս Առհայեցին չէ յիշում նորա հայկական ծագման մասին (որը այսու ամենայնիւ ապացուցւում է իւր և իւր հօր անուամբ) և ասում է որ Եդեսիան նա ստացել է Տուտուշէմիւրից⁴⁾:

Օշինը, որ եկել էր Պանձակից, ստանում է կայսրից Լաճքրոն բերդը և յետոյ նաև Տարսոնը, որը կառավարում էր Բազունին⁵⁾: Բայց Տարսոնը, ինչպէս երևում է, երկար չմնաց նորա ձեռքում, որովհետև խաչակիրների

զայու ժամանակ նա արդէն գտնուում էր տաճիկների իշխանութեան տակ:

Փիլաոտոսից յետոյ Վեստունը անցաւ «մեծ իշխան հայոց» զոյ Վասիլին, որ յայտնի էր իւր քաջութեամբ, ազնւութեամբ և առատաձեռնութեամբ: «Առ նա էին ժողովեալ մնացեալ զօրքն հայոց և ամենայն զօրքն Բաղրատունեաց և Պահլաւունեաց. և որդիք թագաւորացն չայոց հանդերձ ազատագունդ զօրօքն առ նա կային հանգուցեալ մեծաւ փառաւորութեամբ. և աթոռ չայրապետութեան չայոց աշխարհին աստ եղաւ, վասն զի տիրեալ էր բազում զաւառաց իւրով զօրութեամբն. և ամենայն երամբ կրօնաւոր եպիսկոպոսաց, հարց և վարդապետաց առ սա ժողովեցան և առ հասարակ կային մեծաւ ուրախութեամբ»: ... Պոյ Վասիլ մահուանից յետոյ իշխանութիւնը անցաւ «տղայ Վասիլին ... որ էր զեղեցկատեսիլ և առիւծադէմ, յաջողական և սրագլուխ, այր քաջ և պատերազմող, ամաց քսան և հնգից. զսա նստուցին յաթոռ մեծ իշխանին Վասիլին և նմա հնազանդեցան ամենայն զօրքն վասնզի յոյժ առատաձեռն և մեծատուն եղև, սիրեցեալ յաչս ամենեցուն և զօրացն... և եղև ուրախութիւն ի վերայ տանն չայոց»¹⁾: Առհայի կոմս Բալդինը, որը շատ անգամ յարձակուել էր իշխանի կալուածների վերայ և միշտ յաղթուել էր նորանից, մատնութեամբ ձերբակալեց նորան և զբաւեց նորա բոլոր երկիրները: Վասիլը ստիպուած եղաւ ունայնաձեռն փախչել Վ. Պոլիս:

Բարչիսեբերդում հաստատուած էր Ռուբէն իշխանը²⁾,

1) Միք. ասորի 399—403.
 2) Մատթ. Առհ. Պ. Բ. գլ. ՂՕ. ՂԺԵ. ՂԻԲ. ՂԻԳ. ՂԻԴ.
 3) Միք. ասորի. 403—4.
 4) Մատթ. Առհ. Պ. Բ. գլ. ՂԽԵ. ՂԽԶ. ՂԽԷ.
 5) Մատթ. Առհ. Պ. Բ. գլ. ՂՕԵ. 314.

1) Մատթ. Առհ. Պ. Գ. գլ. ՄԺ. եր. 404—405.
 2) Կիրակոս, 57.

որ «ունէր զՏօրոս և բազում զաւառաց տիրեալ էր¹⁾»։
 Հայ պատմիչներից մի քանիսը համարում են Ռուբէ-
 նին միայն «ի զօրացն Գաղկայ»²⁾ իսկ միւսները «արեա-
 նառու Գաղկայ»³⁾։ Աիրակոսը⁴⁾ և Միք. Ասորին ա-
 ռաջացնում են նորան Ասսպուրականի Երծրունի իշ-
 խաններից։ Բայց այդ մի ընդհանուր երևոյթ է պատ-
 մութեան մէջ որ ամեն մի նոր թագաւորական տան ծա-
 դումը աշխատում են կապել նախկին թագաւորական տան
 հետ։ Խաչակիրները մտան Ալիկիա Ռուբէնի յաջորդ
 Առստանդնի օրով, որը ընդարձակեց հօրից ստացած ժա-
 ռանգութիւնը, հաստատեց իւր գահը Աւահայ ամրո-
 ցում և դարձաւ անկախ Բիւզանտիոյ կայսրից։ «Կատ
 արար Աստուած զըկելոցս—բացականչում է Միսիթար
 Այրիվանեցին—զի հոռոմն եբարձ զմեր թագաւորու-
 թիւնս, իսկ Աստուած զերկիր նոցա ետ հայոց, որ և
 այժմ թագաւորեն ի նմա»⁵⁾։ Առստանդինը միւս հայ

1) Մատթ. Ուռհ. Գ. Բ. ԳԼ ԸՎԵ. 312.
 2) Ibid.
 3) Աւհրամ, 192. Սամուէլ Լնեցի և Հեթում պատ-
 միչ։

Աւհրամը հետեւեալ խօսքերով է որոշում այն տեղը,
 ուր Ռուբէնը առաջին անգամ հաստատեց իւր իշխանութիւնը.

«Ռուբէն անուն վերաձայնեալ,
 Օկոսիտառայ ամրոց կալեալ,
 Յորժամ զԳաղկայ մահն լուեալ,
 Իւրով զարմիւքն յարուցեալ
 Եւ ի Տօրոս լեառնն ելեալ,
 Ի Փռիւգիոյ կողմանսն իջեալ
 Գիմեալ ի գեղ մի կոչեցեալ
 Կոռմօզօլօ և անդ բնակեալ»։

4) Կիրակոս, 61.
 5) Միսիթ. Այրիվ. 74.

իշխանների հետ միասին օգնական հանդիսացաւ խաչա-
 կիրներին, որոնք սարսափելի կարօտութիւն էին քաշում
 Անտիօքի պարիսպների տակ։ Սորա փոխարէն նա ստա-
 ցաւ Ֆրանկներից կոմսի և մարկիզի տիտղոսները¹⁾։ Առս-
 տանդինը իւր ազջիկը տուեց Եդեսիոյ Ժոսլէն կոմսին,
 իսկ եղբօրազջիկը Գովրիտոսի եղբօր՝ Բալդինին, որը
 իւր եղբօր մահունից յետոյ ժառանգեց նորա գահը
 Երուսաղէմում։ Այսպիսի համակրութեամբ հայերը ըն-
 դունեցին խաչակիրներին մտածելով թէ դոքա պէտք է
 նոցա դաշնակից լինէին թէ յոյների և թէ մանաւանդ
 մահմետականների դէմ։ «արք փառաւորք և թագաւորա-
 զուն, հաւատով և ամենայն աստուածպաշտութեամբ զար-
 դարեալք և էին սնեալք ի գործս բարութեան»²⁾—ասումէ
 Մատթ. Ուռհ.։ Բայց շատ շուտ համոզուեցան հայերը,
 թէ նոցա այդ յոյսը բոլորովին ի զուր է, թէ Ֆրանկնե-
 րը նոցա համար չեն տարբերում մահմետականներից։
 Նոյն Մատթ. Ուռհ. վկայումէ թէ Ֆրանկները «թողին
 զուղղորդ ճանապարհն Աստուծոյ և սկսան զնալ ընդ
 ճանապարհն մեղաց, զորս ոչ հրամայեաց նոցա Աստ-
 ուած... ազնն Ֆրանկաց խոտորեցան ի ճանապարհն
 ձախակողմեանս... զհայ և զհոռոմ, զԱսորի և զԱրա-
 ցի մերժեցին յամենայն ուխտիցն»³⁾։ Ֆրանկների պար-

254

1) «Ի Ֆռանկաց ազգէն պատուեալ...
 Որոց եղև նիզակակցեալ,
 Բնդդէմ թուրքին պատերազմեալ,
 Ում կոմսութեան պատիւ շնորհեալ,
 Գունտ և մարքիզ վերաձայնեալ»։

2) Մատթ. Ուռհ. էջ 308.
 3) Լջ 335.

Աւհրամ, 193.

տութիւնը և նոցա արած չարիքը պատմելուց յետոյ շարունակումէ ժամանակակից և ականատես Առահայեցին. «Այս պսպէս գործեցաւ ի մոլի ազգէն Ֆրանկաց վասն զի փառաւոր իշխանքն և գլխաւորքն նոցա հատան և իշխանութիւն նոցա յանարժան ձեռս անկաւ. և վասն այտորիկ յարուցին հալածանս և չարչարանս ի վերայ հաւատացելոց Քրիստոսի ի ձեռն սաստիկ արծաթասիրութեան իւրեանց»¹⁾. «Բազում անիրաւութիւնս նոցա կամէի գրիլ, բայց ոչ համարձակեցայ, զի ընդ իշխանութեամբ նոցա էաք»²⁾: Փոխադարձ յարաբերութիւնները այդպէս որոշուելուց յետոյ, Հայերը ևս շատ անգամ միաբանումէին նոցա դէմ մահմետականների հետ:

Նուրէզգիները հիւսսային Ասորիքում ունեցած յաջողութիւնների համար պարտական է այն անբաւականութեան, որ հայերը տածում էին դէպի Ֆրանկները: Լատինական և հայկական թագաւորական տների մէջ տեղի ունեցող յաճախակի ամուսնութիւններն անգամ չէին կարող բարւոքել այդ յարաբերութիւնները, որովհետեւ այդ պսակները մեծ մասամբ կատարում էին քաղաքական և դրամական գիտումներով և շատ անգամ պատճառ էին լինում սաստիկ երկպառակութիւնների:

Արևմտեան պատմագիրների վկայութեամբ Հայերը վայելումէին թէ քրիստոնեաների և թէ մահմետականների յարգանքը. նոցա քաջութեան համար թէ առաջինները և թէ վերջինները շատ անգամ աշխատումէին վայելել նոցա դաշնակցութիւնը:

Հայերը անասելի եռանդով կարողացան պահպանել

¹⁾ Լճ 338.

²⁾ Լճ 317—424.

նոյնրի և արաբների ազդեցութիւնից ոչ միայն իրենց կրօնը այլ և իրենց լեզուն և ազգային բարք ու սովորութիւնները: Շատ բան ընդունելով արաբական հարուստ կուլտուրայից, միևնոյն ժամանակ նոքա չափազանց հակամէտ էին եւրոպական քաղաքակրթութեան, որը սկսել էր մուտք գործել խաչակիրների հետ միասին. նոքա հեշտութեամբ և կարճ միջոցում իւրացրին մինչև անգամ Ֆրանսիական լեզուն: Բարսեղ վարդապետը, որի խօսած դամբանական ճառը Մարաշի իշխան Բալդուինի վերայ (1140 թուին) հասել է մեր ձեռքը, հաւասար հեշտութեամբ կարողանում էր քարոզել երկու լեզուով ևս: Այդ ազդեցութիւնը աւելի ևս նկատելի է այն ձևերի մէջ, որ հայերը վերցրին Ֆրանկներից իրենց պետական կազմակերպութեան, քաղաքական, զինւորական և դատաստանական հիմնարկութիւնների համար: Բացի սորանից հայերը հաստատեցին վաճառականական ընդարձակ յարաբերութիւններ Աւրոպայի հետ: Աւաճառականութեան գլխաւոր նիւթերն էին—երկաթ, փայտ, գինի, ցորեն և չորացրած պտուղներ: Հայկական ձիերը և ջորիները նոյնպէս յարգի էին Աւրոպայում: Մեք կանգ չենք առնիլ ոչ Սիլիկիայի հայկական թագաւորութեան կազմակերպութեան և ոչ էլ նոցա վաճառականական յարաբերութիւնների վերայ Ասիայի և Աւրոպայի հետ. այդ ամենը իւր ժամանակին արդէն գիտնական հետազոտութիւնների նիւթ է եղել եւրոպացի գիտնականների կողմից, որպիսիք են Լանգլուա, Գիւլբրիէ, Հէյդ և ուրիշները, որոնց հետախուզութիւնները մեծ խնամքով և մանրամասնօրէն ժողովուած են Հ. Ղ. Այիշանի Սիսուանում:

Այդպիսով հայերը միաժամանակ օգուտ են քաղում թէ արևելեան և թէ արևմտեան քաղաքակրթութիւնից:

Լեոների մէջ ամրացած նոքա պահպանում են իրենց նախնեաց դաւանութիւնը և սովորութիւնները, իւրացրնում են այն ամեն քաղաքական, զինւորական և դատաստանական ձևերը, ինչոր կարողացել էր մինչև այդ օրը մշակել եւրոպական քաղաքակրթութիւնը, ստեղծում են սեփական հարուստ գրականութիւն և վերջապէս տալիս են նշանաւոր ներկայացուցիչներ գիտութեան այլ և այլ ճիւղերում: Յիշենք միմիայն յայտնի ճարտարագէտ Աւետիքի անուներ, որը նշանաւոր հանդիսացաւ իւր հնարած պատերազմական գործիքներով Տիրոսի պաշարման ժամանակ 1124-ին: Հայերը պահպանեցին իրենց անկախութիւնը պաշտպանելով միւսնոյն ժամանակ ամբողջ քրիստոնէութեան շահերը արեւելքում նաև այն ժամանակ, երբոր Ֆրանկների հիմնած իշխանութիւնների հետքն անգամ չէր մնացել այդ երկրում:

Գ.

Սիլիկիայի բոլոր այդ խառնիխուռն ցեղերը գտնուում էին անվերջ և անհաշտ կռուի մէջ մէկը միւսի դէմ:

Սախ և առաջ նոքա բաժանւում էին երկու գլխաւոր ճիւղի—քրիստոնեաներ և մահմետականներ: Մոցանից ամէն մէկը իւր կրօնքի հիմնական սկզբունքների համեմատ աշխատում էր տարածել իւր դաւանութիւնը, քրիստոնեաները աշխատում էին քարոզել Աստուծոյ խօսքը, իսկ մահմետականները պարտական էին նուաձիլ անհաւատներին: Այս պատճառով ահա այդ երկու գլխաւոր ճիւղերը մշտապէս և անընդհատ կռոււմէին միմեանց հետ:

Բայց նոյն իսկ քրիստոնեաները անհաշտ էին իրար մէջ և շատ անգամ կամ ուղղակի անցնում էին մահմետականների կողմը և կամ դրգուում էին նոցա միւս քրիստոնեաների դէմ: Ամենից առաջ անհաշտ էին երկու գլխաւոր քրիստոնեայ ազգերը—հայերը և յոյները: Այդ թրջ նամութիւնը ծագում էր երկու պատճառից—քաղաքական և կրօնական, թէև այդ երկու պատճառներն էլ սերտ կերպով կապուած էին իրար հետ և փոխադարձ ազդում էին միմեանց վերայ:

Սեղ յայտնի է թէ ինչպէս յոյները նենգութեամբ տիրեցին հայոց թագաւորութեան և Անի մայրաքաղաքին, թէ ինչպէս նոքա աշխատում էին անմարդաբնակ դարձնել Հայաստանը՝ հեռացնելով այնտեղից իշխանական ցեղերը և թէ ինչպիսի թշուառ հետեանքներ ունեցաւ այդ քաղաքականութիւնը թէ Բիւզանտիայի և թէ մանաւանդ Հայաստանի համար: Սակայն Սիլիկիա գաղթած հայերին յաջողուեց հիմնել այնտեղ նոր իշխանութիւններ, որոնցից աւելի հզօրները, օգտուելով իրենց բռնած աշխարհադրական յաջող դրքից և Ա. Պօլսում տեղի ունեցող խռովութիւններից, սկսեցին ձգտել կատարեալ անկախութեան:

Սոստանդնի յաջորդները—Թորոսը և Աւոնը ընդարձակեցին իրենց իշխանութեան սահմանները: Յովհաննէս Առմինեսո կայսրը չկարողանալով տանել հայերի այդ յաջողութիւնը, արշաւեց Սիլիկիա, վերցրեց Անարզաբան և ուրիշ դաշտային քաղաքները և վերջապէս եկաւ պաշարից Ահակայ բերդը, որտեղ գտնուում էր Աւոնի ընտանիքը: Աւերցնելով այդ բերդը՝ Աւոնին իւր երկու որդիների հետ շղթայակապ գերի տարաւ Ա. Պօլիս, որտեղ և սպանել տուաւ նորան և նորա անդրանիկ որդի

Ռուբէնին: Օգտուելով Յովհաննէս Առնիկոսի մահուանից յետոյ աեղի ունեցող խռովութիւններէց, Լեոնի երկրորդ որդին Թորոսը փախաւ Ա. Պօլսից, կրկին յետ առաւ Ասհկայ բերդը և իւր եղբայրների (Ստեփանէ և Մլխ) օգնութեամբ, որոնք գտնուում էին Եդեսիայում, սկսեց վերականգնել իւր հօր իշխանութեան սահմանները: Մանուէլ կայսրը ևս չկարողանալով տանել հայկական անկախ թագաւորութեան վերականգնումը, աշխատեց առատ ընծաներով համոզել Ղոնիայի սուլթանին պատերազմի ելնել Թորոսի դէմ: բայց Թորոսը կարողացաւ բարեկամութիւն հաստատել սուլթանի հետ: Եյդ անյաջողութիւնից զրգուած՝ կայսրը իւր ազգական Ենդրոնիկոսի հրամանատարութեամբ զօրքեր ուղարկեց Արևիկա. բայց Թորոսը յաղթեց այդ բանակը և կայսրը խաղաղութեան դաշն կապելու համար ստիպուած եղաւ դիմել Ենտիոքի իշխանի միջնորդութեան: Ենդրոնիկոսը երկրորդ անգամ ուղարկուեց Արևիկա, բայց Թորոսը դարձեալ յաղթեց նորան: Ըսելով անյաջող անցաւ Ենդրոնիկոսի յաջորդ Աոստանդին Առլումանի արշաւանքը, որին Թորոսը մինչև անգամ գերի բռնեց: Եյդպիսով նա տիրեց համարեա ամբողջ Արևիկային. Տարսոնը, Ենարզաբան, Մամեստրան և Սիսը անցան նորա իշխանութեան տակ: Սորանից յետոյ կայսրը երկու անգամ ընծաներով և խոստումներով աշխատեց զրգուել Ղոնիայի սուլթանին Թորոսի դէմ, բայց երկու անգամն էլ յաղթութիւնը մնաց Թորոսի կողմը: Աոյնպէս անյաջող անցան Միքայէլ Բրանասի և Ենդրոնիկ Էօֆօրբէնի արշաւանքները. այդ վերջինը Թորոսի ձեռքից ազատուելու համար մինչև անգամ ստիպուած եղաւ դիմել Երուսաղէմի թագաւորի միջնորդութեան: Յոյն պատ-

մագիրները ասում են որ Թորոսը վերջ ի վերջոյ ընդունեց կայսեր իշխանութիւնը և վերադարձրեց նորան Ենարզաբան և Մամեստրան և ի փոխարէն ստացաւ նորանից պատիւներ և պանսեբաստոսի տիտղոսը:

Բոլոր այդ դէպքերը, որոնք տեղի ունեցան Լեոն Ե-ի և Թորոս Բ-ի թագաւորութեան ժամանակ, սկսած 1130 թուից մինչև 1169-ը, լին քաղմութիւ չարագործութիւններով և հայերի ու յոյների փոխադարձ ատելութեամբ: Թորոսի եղբայր Ռուբէնի նենգաւոր սպանումից յետոյ, նորա միւս եղբայրը—Մլխ (Միքայէլ), վրէժինդրութեան զգացումից զրդուած, միացաւ Նուբէդդինի հետ և նորա հետ միասին յարձակուեց յունական սահմանների վերայ:

Կայսրը Բիւզանտիայի աւանդական քաղաքականութեան համաձայն կամենում էր ոչ միայն զէնքի զօրութեամբ կործանել հայկական անկախութիւնը, այլ և ցանկանում էր ոչնչացնել նոցա կրօնական անկախութիւնը եկեղեցիների միութեան պատրուակով այդպիսով նա ձգրտում էր ջնջել հայերի ազգայնութիւնը: Բայց այդ խնդիրը աւելի լաւ պարզելու համար հարկաւոր է նախապէս ծանօթացնել հայերի այն ժամանակուայ քաղաքական և կրօնական դրութեան և նոցա փոխադարձ յարաբերութիւնների հետ:

Յոյների հետ մղած այդ բոլոր պատերազմներում հայկական իշխաններից մի քանիսը, մանաւանդ Լամբրոնի իշխանները, Օշինի յաջորդները, միշտ յոյների կողմն էին լինում և նոցանից ոչ պակաս ատելութեամբ էին վերաբերում դէպի Ռուբէնի տոհմը, որը ձգտում էր քաղաքական լիակատար անկախութեան: «Բանդի ի վաղուց հետէ Ռուբէնեանք և Հեթումեանք մախային ընդ

միմեանս» ասում է Մմբատ պատմիչը: Օշին Բ-ը գերի էր ընկել Թորոսի ձեռքը և ահագին գումար վճարեց այդ գերութիւնից ազատուելու համար, իսկ նորա եղբայրը սպանուեց Մամեստրայի պաշարման ժամանակ: Չնայելով որ Օշինը և Թորոսը մինչև անդամ խնամութիւն հաստատեցին, բայց Օշինը չէր դադարում անդադար թշնամութիւն ցոյց տալ և գրգռել Թորոսի դէմ թուրքերին, որոնց հետ միացած յարձակուեց Ադանայի վերայ և «բազում կոտորածս արար և 500 կոյս աղջիկ տարան» (Մմբ. 113): Երբոր Թորոսը վճռեց պատժել Օշինին, այն ժամանակ Ներսէս Շնորհալին՝ Գրիգոր Գ-ի պատուէրով՝ «ի սէր հարազատ ընտանեացն» մեջ մտաւ և հաշտեցրեց միմեանց հետ: Թորոսի յաջորդները— Մլեհ և Ռուբէն շարունակում էին անդադար կռուել Օշինի յաջորդ Հեթումի հետ, որը Ներսէս Լամբրոնացու եղբայրն էր, «վասն հին մախանացն, զոր նախկին ունէին ընդ միմիանս»: Լևոն Բ-ը, ըստ վկայութեան Աիրակոսի «խորհէր իմաստութեամբ փետտել զթևս նոցա և ցածուցանել զբարձրայօն հպարտութիւն նոցա».¹⁾ այդ պատճառով տիրելով Լամբրոն բերդին նա վճռեց «ոչ ևս այլ տալ զնա իշխանին ումեք, բայց միայն արքունի լեցի. զի հանապազ տեարք նորա ապստամբ լիալ են վասն ամրութեանն»: Ապագայն միանգամայն հաստատեց Լևոնի այդ իմաստուն հեռատեսութիւնը: Հայկական այդ երկու նշանաւոր տոհմերի ատկութիւնը նկատելի է Արլիկայի հայ թագաւորութեան ամբողջ ընթացքում և չէ դադարում նոյն իսկ այն ժամանակ երբ երկու տոհմերը արդէն ձուլուել էին և գահը անցել էր Օշինի ցե-

1) Աիր. 101—2.

ղեց Հեթում Ե-ի ձեռքը (1227 թ.): Եյդ թշնամութիւնը մեծ ազդեցութիւն ունէր ոչ միայն քաղաքական այլ և կրօնական անցքերի վերայ:

Եյդ ժամանակ կաթուղիկոսական գահի վերայ բարձրանում են մի շարք հայրապետներ Պահլաւունեան ցեղեց, որոնք օժտուած էին անձնական բարձր յատկութիւններով¹⁾: Պահլաւունիները ազգական էին Լամբրոնի իշխաններին: Թորոսի ժամանակակից Օշին իշխանի աղջիկներից մէկը ամուսնացած էր Գրիգոր Գ-ի և Ներսէս Շնորհալու եղբայր Վասիլի հետ, որոնք Գրիգոր Մազիատրոս Բջնեցու թոռներն էին: Իսկ Վասիլի և Շնորհալու եղբոր դուստրը ամուսնացած էր Օշին Բ-ի հետ: Օշինի որդիներից մէկն էր Մմբատը, որը յետոյ յայտնի եղաւ Ներսէս Լամբրոնացի անունով և որը հետեաբար Ներսէս Շնորհալու եղբոր թոռն է գալիս:

Հայրապետական աթոռը գտնուում էր Ռուս-Վալէ կամ Հոռովայ ամրոցում՝ Նփրատ գետի վերայ²⁾: Եյդ բերդը մի ժամանակ պատկանում էր Գող Վասիլին, յետոյ 1147-ին անցաւ Ֆրանկների ձեռքը և վերջապէս Ժոսլէնի այրին ընծայեց նորան Գրիգոր Գ-ին, որը Ծովբից իւր աթոռը փոխադրեց այդտեղ: Պահլաւունի կա-

1) Գրիգոր Գ. 1113—66. Ներսէս Շնորհալի 1166—73. Գրիգոր Գ. Տղայ 1173—93. Եյդ վերջինի ժամանակակից և ազգական էր Ներսէս Լամբրոնացին՝ Տարսնի եպիսկոպոսը 1153—1198.

2) Եյդ բերդի ամրութիւնը հետեւեալ խօսքերով է նկարագրում Շնորհալին.

«Յարեաց ծովու ոչ երկընչի,
Ի մարդկանէ ոչ զարհուրի,
Օ՛ր է հնարից անյաղթելի»:

Թողելիս նրանք ազգակականութիւնը Օչինեան տան Հետ, որը Ներսէս Լամբրոնացու ասելով պարծենում էր նորանով որ «Հաւատարմապէս մնացեալ ի Հնազանդութեան արքային Հռոմոնց» և նոցա Օչինեաններին ցոյց տուած մշտական պաշտպանութիւնը Ռուբինեանների առաջ «խէր հարազատ ընտանեացն», ինչպէս վկայում է նոյն Ներսէս Լամբրոնացին, այդ ամենը բացատրում է մեզ Պահլաւունի կաթողիկոսների համակրական զգացմունքները դէպի յոյները և նոցա ակնյայտի սառնութիւնը դէպի Ռուբինեան հզօր տոհմը: Իսկ Ներսէս Լամբրոնացին, որը ամենից աւելի էր զգում այն բոլոր զրկանքները և հալածանքները, որ կրել էին ոչ միայն նորա տոհմը այլ և հայրը և եղբայրը, ուղղակի անտարբեր է հանդիսանում դէպի ամեն ինչ, որ հայկական է և թշնամութեամբ է վերաբերում դէպի Ռուբինեանները: Այդ հանգամանքն էր պատճառ որ Լեոնը օգուտ քաղելով Գրիգոր Գ. Ապիրատի մահուանից, որ տեղի ունեցաւ Սսում, ուր Գրիգոր Ապիրատը եկել էր միջնորդելու Ներսէս Լամբրոնացու եղբայր Հեթումի համար, պնդում էր որ կաթողիկոսական աթոռը անառիկ Հռոմկլայից փոխադրուի Սիս մայրաքաղաքը, որտեղ նա կարող էր անմիջական ազդեցութիւն ունենալ թէ կաթողիկոսական ընտրութեան և թէ կաթողիկոսների գործունէութեան վերայ: Թէև կաթողիկոսական աթոռը քաղաքական պատճառներով բուն Հայաստանից փոխադրուել էր Սիսիկիս և թէև այդ կաթողիկոսները հեղինակութիւն ունէին և համայն ազգից ընդունուած էին, այսու ամենայնիւ ամենքը և նոյն իսկ իրենք հայրապետները խոստովանում էին որ նոքա իրենց պատմական հողի վերայ չն, զգում էին իրենց կախումը բուն հայրենիքում մնացած հայ

Ժողովրդից և հոգևոր իշխաններից, այնտեղ էին փրնտրում իրենց բարոյական նեցուկը և ամեն կերպ աշխատում էին տարաձայնութիւնների և երկպառակութեան տեղիք չտալ: Այլ եմք իբրև զայծեամն յորսորդաց և ի շանց փախուցեալք ի քարանձաւս յայս բնակելով¹⁾ ասում է Ներսէս Շնորհալին: Մի ուրիշ տեղ նա հետևեալ կերպով է բացատրում հայրապետական աթոռի տարագրութիւնը. «Բայց քանզի աթոռ թազաւորութեան մերոյ, որով և քահանայապետականն իշխանութիւն յառաջանայ, բարձեալ է այժմ ի բռնակալութենէ այլազգեաց, նորին աղաղաւ և հայրապետութեանս հալածեալ ի հայրենին աշխարհէ և յաթոռոյ, օտար աշխարհ տարաբերի պանդխտութեամբ»: Միևնոյն հոգևոր կախումը և միևնոյն զգուշութիւնը դէպի Մեծ Հայքի հոգևոր իշխանները զգում էին նաև Ներսէս Շնորհալու յաջորդները— Գրիգոր Տղան և ուրիշները, թէև ոչ նոյնպիսի քրիստոնէական հեզութեամբ և սիրով, որով օժտուած էր Ներսէս Շնորհալին: Չնայելով քաղաքական ճնշուած վիճակին՝ հոգևոր կեանքը Մեծ Հայքում, մանաւանդ վրաց իշխանութեան տակ զանուող մասում, ծաղկում և զարգանում էր, առաւելապէս Հաղբատում, Սանահնում և Ձորագետում: Սիրակոսի վկայութեամբ, Գրիգոր կաթողիկոսի հայրապետութեան օրով «էին յարեւելս արքանուանիք և զիտնականք», որոց թւումն էին Անանիա Շիրակացին, Յովհաննէս սարկաւազ վարդապետը, Գաւիթ Վորայրեցին, Յովհաննէս Սանահնեցին, Մխիթար Վօշը և ուրիշ շատերը «աստի և անտի, հանդերձ երևելի քահանայիւք վանաց և քաղաքաց և զիւղից»²⁾:

1) Շնորհ. Բնդհանր. էջ 147, 186.
 2) Ար. 63, 99—100.

Պէպի բոլոր այդ անձինք մեծ յարգանքով էին վերաբերում Ներսէս Շնորհալին և Գրիգոր Տղան:

Այդպիսով Հայրապետական գահի Արևիկայում զրտնուելը Համարում էր Հանգամանքներից յառաջացած թշուառութիւն, մի ժամանակաւոր դէպք: Բայց միևնոյն ժամանակ, ինչպէս յիշեցինք, Մեծ Հայքում շարունակում էին բարգաւաճել նորանոր վանքեր, որտեղ ժամանակակից անձինք ապաստան էին գտնում աշխարհային արկածներից և անձնատուր էին լինում հոգևոր և մտաւոր զբաղմունքներին: Այդ վանքերը վայելում էին բարոյական հիղինակութիւն նոյն իսկ այնպիսի անձանց համար, որպիսին էր Ներսէս Շնորհալին:

Գ.

Արօնական թշնամութեան սկիզբը Հայերի և յոյների մէջ շատ հին է, դեռ ևս Ն դարում Ս. Սահակ Հայրապետը գանգատում էր Թէոդոս կայսեր որ «ոչ հանդիպեցայ ընդունելութեան յիմում վիճակիս ի կողմանէ վերակացուսցս սոցա. այնչափ ատեցեալ զմեզ մինչև զնշանազիրս անգամ ոչ ընկալան¹⁾»: Այդ թշնամութիւնը զնալով աւելի աճում էր: Այն հանգամանքը որ Հայերը չէին ընդունում Քաղկեդոնի ժողովը, որ մերժեցին նոյն իսկ յոյները Վասիլիս, Օւնտն և Անաստաս (474—518) կայսրների ժամանակ, և յոյների հրաժարուելը Մարկիանոս կայսեր օրով օգնել Հայերին Պարսից Յազկերտ արքայի դէմ, այդ հանգամանքները ահա տեղի տուին Հայերի և յոյների փոխադարձ թշնամութեան: Իսկ երբ յոյ-

¹⁾ Խոր. Գ. 57.

ները սկսեցին ուժով ստիպել Հայերին միանալ յունական եկեղեցու Հետ Մաւրիկիոս, Հերակլէս և Աոստանդին Բ. կայսրների օրով (602—669)¹⁾, այն ժամանակ այդ թշնամութիւնը աւելի ևս սաստկացաւ²⁾ և մեծապէս նպաստեց Արաբների իշխանութեան տարածման և Հաստատման Հայաստանում: Այդպիսի պայմաններում Ա. Պօլսի պատրիարքներից մի քանիսի փորձերը՝ բանակցել եկեղեցիների միութեան համար, ոչ միայն ոչինչ Հեռեանք չունեցան այլ և ստիպեցին Հայոց կաթողիկոսներին հեռու պահել իրենց որևէ յարաբերութիւն ունենալու կայսերական կառավարութեան հետ, որպէս զի չլինի թէ կասկածանքի ենթարկուին որպէս թէ ցանկանում են ընդունել Քաղկեդոնի ժողովը: Յովհաննէս կաթողիկոսը բացատրելով թէ նա ինչու չկարողացաւ ընդունել կայսեր հրաւերը Ա. Պօլիս գնալու՝ ասում է. «Թէպէտ և ստէպ հրաւիրակն կոչէր սիրալիր կամօք երթալ ի պալատն առ կայսր, սակայն ես ոչ կամեցայ, զմտաւածեալ թէ զուցէ գտցի ոք և ընդ ակամբ Հայեսցի զանդ

¹⁾ Սերէոս 52, 101, 141. Ասողիկ 87—98.

²⁾ Հայ պատմիչների վկայութեամբ Ազգը խաբուել էր նորանով որ կայսեր ուղարկած հանգանակի մէջ յիշուած էր Քաղկեդոնի ժողովի մասին. բացի սորանից նա «մեծարեալ յարքայէն և ընկալեալ զերիր մասն գիւղաքաղաքին Աղբայ և զադս նորա բովանդակաբար, դառնայ մեծաւ շքով ի տեղի իւր»: (Յովհ. կաթ. 100)... Սակայն ժողովուրդը ոչ միայն դեմադրեց այլ և յանդիմանեց Ազգին: Իսկ Ներսէս կաթողիկոսը, Աոստանդին Բ-ի ժամանակակիցը, կայսեր հեռանալուց յետոյ ինքն էլ ստիպուած եղաւ հեռանալ անկարող լինելով առանց կայսեր պաշտպանութեան շարունակել հովուութիւնը. «Յետ գնալոյ կայսեր, ասում է Ասողիկը, երկուցեալ Ներսէս իցամամէ իշխանացն, փախչի ի Տայս»:

երթալն իմ՝ ի քաղկեդոնիտան յարակցել ինձ համարեալ. և ապա այսպէս ոչ կամեցայ գնալ ի գայթակղութիւն մտաց տկարաց»¹⁾: Իսկ բռնի միջոցներով էլ ոչինչ չէին կարող անել յոյները քանի որ նայաստանը գտնուում էր Արաբների իշխանութեան տակ: Նոքա վախնում էին որ կրօնական հալածանքը աւելի ևս կմտնեցնէ հայերին արաբների հետ: Բայց խալիֆայութեան անկումից յետ, յոյները նորից սկսեցին իրենց հալածանքները հայերի դէմ: Այդպէս օրինակ Ռոմանոս կայսրը սպառնում էր բոլոր հայերին յունացնել և երբոր եկաւ Վարս՝ հրամայեց այրել այնտեղի փայտեայ եկեղեցին²⁾: Ալեքսիոս կայսրը, Մատթէոս Ուռհայեցու վկայութեամբ, «ի վերայ ազգիս յոյժ ատեցող երեւար, սա գործեաց գործս, որ ոչ էր ըստ կամացն Աստուծոյ, հրամայեաց երկրորդ մկրտութիւն անել և անարգեաց զՆիկիական մկրտութիւնն և զՎաղկեդոնի կարգն հաստատեաց և անամաչ զամենայն ազգն նայոց մկրտէր»³⁾: Իսահակ Անդելոս կայսրը նոյնպէս ցարոյց հալածանս և չարչարանս ի վերայ հայադաւան ազգաց զեղարձցին յաղանդ նոցա»⁴⁾: Ժամանակակից հայ պատմիչների հազորգած աւանդութիւնը յոյն մետրապօլիտի մասին, որը իւր շանը Արմէն անունն էր տուել, Վագիկի տուած չարաչար պատիժը այդ մետրապօլիտին և նոյն ինքն Վագիկի մահը—այդ ամենը բացայայտ կերպով ցոյց է տալիս յոյների և հայերի յարաբերութեան վիճակը խաչակրաց արշաւանքների ժամանակ: Այս է պատճառը որ ոչ մի ժամանակակից պատմիչ յոյն բառը չէ արտա-

¹⁾ Յովհ. կաթ. եր. 357.

²⁾ Վարդան 123.

³⁾ Մատթ. Ուռհ. 432.

⁴⁾ Վարդան 175.

սանում առանց հետեւեալ ածականներից մէկի կամ մէկ քանիսի—նենգ, չար, վատ, պիղծ, կանացի, թուլամորթ, անողորմ, անիրաւ, դառնացեալ, Աստուածասպան և այլն¹⁾. Աչքի առաջ ունենալով երկու Վրիստոնեայ ազգերի այդ դարաւոր թշնամութիւնը և վատ յարաբերութիւնները, Ներսէս Շնորհալին իւր առաջին պատասխանում Մանուէլ կայսեր, որը առաջարկում էր միացնել եկեղեցիները, հետեւեալ խօսքերն է գրում. «Վանդի վեց հարիւր ամ աւելի եղիլոյ ժամանակաց բաժանման ի միմեանց անդամոց Վրիստոսի և ի մէջ յօգուածոցն յղովազուներից մտանելով ախտից ատկուութեան և զոր ատկութիւնն ճնանիցի՝ թշնամանաց և հայհոյութեանց. և այսոքիկ կարծրացեալք և պնդեալք, մինչ զի երկրորդ բնութիւն հնացեալ սովորութեամբն լինել կարօտ է բազում հոգևոր բժշկական իւղոց օժմանց, այսինքն՝ սիրոյ, զթուլութեանց և ողորմութեանց... այլ և ձերոցդ եկեղեցական դասուց և ռամիկ ժողովոցոց հրամայեցէք ի բաց յայնպիսի պատերազմասէր բարուց լինել և սիրով և խաղաղութեամբ բերիլ առ նժդեհքս և պանդուխտքս, որք ի հակառակացն Վրիստոսի հալածեալք վասն արդարութեան առ

¹⁾ Վարդանը (էջ 117) գովելով Մանուէլ կայսեր ասում է «այր առատ ի սուրս և ոչ նման շողովի»: Իսկ Ներսէս Մամբրոնացին իւր ատենաբանութեան մէջ վկայում է թէ «հայն միշտ ազազակէ, Աստուած իմ գոհանամ դքէն զի չարարեր զիս հռոմ և հռոմն գնոյն բան երկրորդէ՝ թէ որ ոչ արարեր զիս հայ»: Ար. 196—200: Մաղաքիա Աբեղան ասում է «պիղծ և ուրացող ազգն հռոմոց, սուտ քրիստոնեայքն և ստոյգ քաղկեդոնիկքն եղեալ էին ի մտի քակել զվանորայս և զհաւատացեալսն ի յաղանդս նոցա պահել և զոչ հաւանեալսն բառնալ ի միջոյ»: եր. 52.

ձեզ որպէս յամուր պատասանի դիմեալք են խաղաղանալ: Օրի Համբաւ այսպիսի բարեաց տարածելով յարեւելեացս՝ անաշխատ իւրաքանչիւր ոգի յօժարեսցին ի սէր միաբանութեան զալ ինքնակամ հաճութեամբ. և մի այլ լինցի որպէս մինչև ցայժմ պատճառ փախչելոյ մերոյ ի ձէնջ աւերածն եկեղեցեաց և սեղանոյ Աստուծոյ կործանածն և նշանաց Քրիստոսի խորհրդանշանն և Բաղրամիստիոսի պաշտօնէից և պէտպէս զբարարութիւնս որպէս և ոչ ի միջ լոյնասեաց Քրիստոսի, յորս մերջ է՛ծ: Օրի այսպիսի գործ ոչ միայն և զբաժանեալն միաւորէ այլ և զմիաւորեալն պառակտէ ի միմեանց»¹⁾: Ըստ ժամանակակից Հայ և յոյն պատմիչների, Ներսէս Շնորհալին պատահամբ հանդիպելով Մանուէլ Առմինեսու կայսեր փեսայ պրոտօստրատոր Ալեքսէի Հետ 1165 թուին խօսակցում են Հայ և յոյն եկեղեցիների մէջ եղած տարածայնութիւնների վերայ և այդ իբր թէ պատահական խօսակցութիւնը պատճառ է լինում կրօնական միութեան խնդրի նորից զարթուցանելուն. սակայն հազիւ թէ այդ դէպքը պատահական լինէր: Ալեքսէի ցանկութեան համաձայն Ներսէս Շնորհալին զբաւոր կերպով տալիս է նորան իւր բերանացի արած բացազրուութիւնները, որոնք բովանդակում են հայկական եկեղեցու դաւանութիւնը: Մանուէլ կայսրը այդ դանաւագիրը ստանալով յատուկ մարդէ ուղարկում Պրիգոր Պ. կաթողիկոսին և խնդրում է որ նա ուղարկէ իւր եղբայր Ներսէսին բանակցելու եկեղեցիների միութեան համար: Բայց դեսպանը կենդանի չէ գտնում Պրիգոր Պ-ին, իսկ Ներսէսն էլ այդ ժամանակ արդէն կաթողիկոս էր դարձած, այնպէս որ կայսեր խնդիրքը մնում է անգործադրելի:

¹⁾ Ընդհ. եր. 107—9.

Այսու ամենայնիւ Ներսէսը ուղարկում է Հայաստանեայց եկեղեցու վարդապետութեան աւելի ընդարձակ դաւանագիրը հանդերձ առանձին նամակով, որը վերջանում է հետեւեալ խօսքերով. «Այլ և զայս ևս Հայցեմք իներոզ քաղցրութիւնէ ձերմէ, զի թէ տնօրինեսցէ Աստուած մեզ խօսել առ միմեանս, մի եղիցի որպէս տեսնն առ ծառայս և ծառայից առ տեսարս. զի դուք զմերն պակասութիւն զնէք մեր առաջի և մեք ոչ համարձակիմք ի ձերոց ինչ, յորոց դայթակղիմք, ծանուցանել ձեզ. և այս մարմնաւորաց է օրէն և ոչ հոգեւորաց. զի թէպէտև նիւթականացս զբարձրազոյնն ունիք ամենայնիւ և յիմաստութիւն առաւելեալ քան զբնաւս, այլ աննիւթական շնորհաւն մի են հաւատացեալք ի Քրիստոս մեծամեծք և փոքունք՝ ըստ Պօղոսի»¹⁾: Այսպրը ուղարկում է Շնորհալու մօտ Թէորիանին և Փիլիպպոպօլսի Հայ քահանայ Յովհաննէսին՝ մականուանեալ Աւթման: Շնորհալին պատասխանում է թէ առանց նախապէս համաձայնելու Հայաստանեայց եպիսկոպոսների Հետ «անմարթ է կատարելապէս զրիկ պատասխանի... զի Հիմն հաստատութեան մերոյ նոքա են»²⁾. և այդ թղթի Հետ միասին ուղարկում է նաև այն բոլոր հարցերի պատասխանները, որոնք առաջարկուած էին երկու եկեղեցիների մէջ եղած տարբերութիւնների առիթով: «Եսկ զկատարեալն բան, աւելացնում է Շնորհալին, յաղագս ամենայն խնդրոց որքան է իմիջի մերում անհաւասարութիւն ինչ, ի հաւաքումն ժողովոյն ըստ վերագրելոցդ՝ զրեալ տալուք առաջի սուրբ թագաւորութեան Ձերոց»³⁾: Այնու-

¹⁾ Ընդհ. 111.

²⁾ Ներս. էջ. 147.

³⁾ Ընդհ. 145.

Հետևե՛լ Ներսէսը «ժողովոյ Հրաման հանէր յամենայն Հայաստանեայց սակայն անքննին դատաստանն Եստուծոյ, ի նոյն ամի (1173) վերափոխէր զերանելի Հայրապետն»¹⁾։ Նորան յաջորդում է Գրիգոր Գ. Տղան, որը Մանուէլ կայսեր գրած առաջին նամակում ցոյց է տալիս իբրև «նորին (Ներսէսի) է բանիցն աշակերտ և փափազող առ ի զշինուածսն աւարտեր»։ յետոյ պատճառ բերելով Հին ժամանակուայ «Հնացեալ մախանացն չարութիւն», խնդրում է որ կայսրը իւր նախկին պահանջների թիւը պակասցնէ. «են բազումք, ընդ որս ոչ կարեմք խօսեր»²⁾։ Այսպէս այդ նամակը ստանալով նախկին իննը կէտերը կրճատեց և թողեց միայն չորսը. և Հրամայեց շուտով ժողով գումարել Հռոմկալոյում։ Եւ յդ ժողովը իսկապէս կայացաւ և նորա որոշումները ուղարկուեցին կայսեր։ Սակայն ճանապարհների վատութեան և անապահովութեան պատճառով (ինչպէս գրնէ ասումէին) պատգամաւորները տեղ չհասած վերադարձան յետ. իսկ երբ յաջորդ տարին կրկին նոր պատգամաւորներ գնացին, նոքա արդէն մեռած գտան Մանուէլ կայսրին, սորանով էլ վերջացաւ եկեղեցիների միութեան խնդիրը։ Ահա այդ խնդրի համառօտ պատմութիւնը։

1) Մեք զգուանքով մերժում ենք ստախօս յոյն (Թէորիանոսի Ներսէս Ե նորհալուն վերագրած նամակագրութիւնը կայսեր հետ, որի մէջ Ե նորհալին իբր թէ խարդաւանում է թէ եկեղեցու և թէ հայ եպիսկոպոսների դէմ։ Առաւել ևս զարմանում ենք որ Հ. Ալեշանը հաւատ է ընծայում ստախօս յոյնի բարբանջանքներին և կարելի է համարում մի այդպիսի գործ հաշտեցնել այն գերազանց հոգեկան յատկութիւնների հետ, որը ինքը Հ. Ալեշանը վերագրում է Ե նորհալուն։ Տես Ալեշան Ներս. Ե նորհ. 424—8.

2) Լջ. 154.

Գլխաւոր պահանջը կայանում էր նորանում որ հայերը ընդունեն Քաղկեդոնի ժողովը հանդերձ Լեոն Ե. պապի սոմարով և խոստովանեն Քրիստոսի մէջ երկու բնութիւն, երկու կամք և երկու ներգործութիւն։ Մանուէլ կայսեր և Ներսէս Ե նորհալու օրով այդ պահանջների թիւը հասնում էր իննի, որոնցով ի միջի այլոց կամենում էին ջնջել հայկական եկեղեցու առանձին և սեփական աւանդութիւնները. վերջին կէտը պահանջում էր որ կաթողիկոսը նշանակուի կայսեր հաստատութեամբ։ Հռոմկալայի ժողովը ընդունելով որ երկու եկեղեցիները միանգամայն համաձայն են, միևնոյն ժամանակ շատ անորոշ կերպով ասում է որ դաւանում են «լՔրիստոս յերկոց բնութեանց միաւորեալ» (այլ ոչ «յերկուս բնութիւնս»), ինչպէս որ յոյներն են դաւանում), չեն յիշում Քաղկեդոնի ժողովը ընդունելու մասին, պնդում են հաղորդութեան խորհուրդը անխմոր հացով և անապակ զինով կատարելու վերայ և պահանջում են որ Հայոց կաթողիկոսի իշխանութեան տակ լինեն Անտիոքի պատրիարքութիւնը և նորա իրաւասութեան տակ գտնուող բոլոր արևելեան և արևմտեան եկեղեցիները։ Եւ յգպիսով Հռոմկալայի ժողովը վճռեց ոչ թէ եկեղեցիների միութեան խնդիրը այլ միայն մշակեց այն պայմանները, որոնց հիման վերայ, ըստ կարծեաց այդ ժողովում մասնակցողների, կարող էր կայանալ միութիւնը։ Իսկ այդ պայմաններով հազիւ թէ կարելի լինէր միութիւն կայացնել եթէ մինչև անգամ կայսրը կենդանի լինէր։ Յունաց եկեղեցին ոչ Անտիոքի նման հին և մեծ վիճակը կարող էր թողնել հայերին և ոչ էլ կհամաձայնէր ընդունել հայոց առաջարկութիւնը հաղորդութեան խորհրդի վերաբերութեամբ։ Եւ յգպիսով, ինչպէս Վարդան Բարձրբերդցին

է ասուամ, «մնաց գործն անկատար, որպէս ցուցանեն ընդարձակ մատենագիրք»¹⁾։

Ահներևէ որ այդ բոլոր խնդրի իսկական շարժառիթէ կրօնական չէ եղել. թէ Ռիւզանտական կառավարութիւնը և թէ Հայերը, երկուսն էլ ունէին իրենց բուն ազգային և քաղաքական շարժառիթները։ Այդ է պատճառը որ անկեղծութիւն ասած բանը միանգամայն հեռու էր այդ յարաբերութիւններից։ Մինչդեռ Շնորհալին և իւր համախոհները մի կողմից հաւատացնում էին կայսեր թէ Հայոց եկեղեցին միանգամայն համաձայն է յունականի հետ և թէ իրենք անկեղծ կերպով ցանկանում են որ առաջ իրագործուած ատենել միութեան գործը, միւս կողմից նոքա անդադար համոզում և հանդարտեցրնում են այդ բանակցութիւնների պատճառով յուզուած Հայ ժողովրդին, հաւատացնելով որ նոքա հաստատուն կերպով կանգնած են իրենց մայր եկեղեցու վերայ և ոչինչ փոփոխութիւն չպիտի մտցնեն Հայ եկեղեցու Հայրերից հաստատուած կարգերի և վարդապետութեան մէջ։ Նոքա յայտնում են որ ստիպուած են այդ յարաբերութիւնները պահպանել որպէս զի տեղիք չտան հալածանքներ յարուցանելու այն բազմաթիւ Հայերի դէմ, որոնք ապրում էին Ռիւզանտական սահմաններում²⁾։ Ահա թէ ինչ է գրում Պրիգոր Տղայ կաթողիկոսը Տուտեորդու մեղադրանքների դէմ ուղղած պատասխանի մէջ. «Ունիսքեղ վարդապետս զբանս սրբոցն, զորս յիշատակեցեր ի

1) Ս արդ. Բարձ. եր. 168.

2) «Վոն և յոլովք ընդ իշխանութեամբ նոցա ի մերայինս ազգէ քրիստոնեայք, և էին ի մեծի տարակուսանս յայս հարցափորձութիւն և ազմուկ»։ Պրիգոր կաթ. պատ. վարդ. հիւս. 89.

վկայութիւն միութեան բնութեանցն. ընդունելիք են և աստուածահաճոյք և առ ի յինէն երկրպագեալք և խոստովանեալք... զՎաղկիզոն ոչ գիտեմ և ոչ զԱւոն ճանաչեմ. իսկ եթէ բարեք են՝ անձանց և ժողովրդեանն և եթէ չարք՝ անձանց և ժողովրդեանն... Հաւատափոխք ոչ լինիմք, ըստ քոյք տարակարծ մտաց»¹⁾։ Նոյն Պրիգոր կաթողիկոսը արևելեան վարդապետներին գրած թղթի մէջ հետևեալ խօսքերով է արդարացնում իրեն. «Եւ այսմ ամենայնի հակառակ և դիմամարտ ես էի յառաջն. և իմն գրով և բանիւ հազիւ ուրեմն ածի յայդ, զի անուանեցի զմեզ եղբարս զըպարտեալս ի միմեանց»²⁾։ Իսկ մի ուրիշ տեղ էլ բացականչում է — «վասն զի Հայ եմ ճշմարիտ և աներկբայ սրտիւ»³⁾։

Անկեղծութեան բացակայութիւնը պարզ ապացուցանում է և նորանով որ յոյների յետ համարիս թէ միաժամանակ սխուել էին բանակցութիւններ նաև լատինների հետ։ Այդպէս օրինակ Պրիգոր Պ-ը մասնակցում էր Ենտիոքում և Նրուսաղէմում կայացած լատինական ժողովներին։

Ե.

Հռոմկլայի ժողովում առանձնապէս աչքի է ընկնում Տարսոնի եպիսկոպոս Ներսէս Լամբրոնացին։ Նա, ինչպէս արդէն վերևը յիշուած է, ազգական էր պահլաուունի կաթողիկոսներին և շառաւիղ Լամբրոնի իշխաններին. հետևաբար իւր տոհմական աւանդութիւններով կուսա-

1) Պր. Տղ. Պատ. Տուտ. Ս Ենետ. 1865.

2) Եր. 58.

3) Եր. 68, 77.

կից էր յոյների և հակառակորդ Ռուբինեան տան: Այդ բանը պարզ երևում է Աւոն թագաւորին զրած նամակի շատ տեղերում, որը ներկայացուցիչ էր բուն հայկական ազգային ինքնուրոյնութեան: Այդ պատճառով մինչև զեռ կաթողիկոսները միութեան խնդրին վերաբերւում էին միայն ձեւականօրէն և այն էլ Քիւզանտական կառավարութիւնը չգրգռելու համար, Ներսէս Ամբրոնացին հոգւով և սրտով միանգամայն հասակիր էր այդ գաղափարին: Թէև նա իւր ձգտումների շարժառիթը ցոյց է տալիս քրիստոնէական սէրը, բայց նորա այդ սէրը աւելի հետևանք է կրօնական մի տեսակ անտարբերութեան: «Պիտելի է իմաստուն քննողաց—գրում է նա Աւոն թագաւորին—որ քրիստոնէից ազգք բացադրին ի միմեանց իւիք իւիք. իսկ շնորհն Աստուծոյ զօրացոյց զիս զայս անոպի աւանդութիւնս նոցա գիտութեամբ արհամարհել և զսէրն նախապատուել. և է ինձ հայն որպէս զլատինացին և լատինացին որպէս զհելլենացին և հելլենացին որպէս զեգիպտացին և եգիպտացին որպէս զասորին... ընդ իւրաքանչիւրսն, որ միմեանց թշնամիք են, խառնիմ... որով բարեհոչակիմ և ի լատինացւոց եկեղեցիսն և ի հելլենացւոց և յասորւոց և ի Հայաստան. և ի սոսա անշարժ և ի նոցա աւանդութիւնն անփոփոխ... Փարիմք սիրով և զՀայաստանեօքս և զլատինացւո՞վքն, զհելլենացւո՞վքն և զամենեսեան մի զիտեմք ի Վրիստոս Աբրահամու հաւատոցն զաւակ՝ ըստ Առաքելոյ. և կարող եմ շնորհիւ գիտութեանն, զոր ունիմք ի սուրբ գիրս ամբիբերան առնել զհելլենացին, թէ զհայն խորթեալ կարծիքէ յուղղափառութենէ. և զհայն՝ թէ զայլ ազգ»¹⁾: Մեք գժուարանում ենք բացատրել թէ ի՞նչպէս

1) Ներս. Ամբր. Թուղթ առ Աւոն 220—35.

կարելի է հաւատացող քրիստոնէայ լինելով արհամարհել վերոյիշեալ եկեղեցիների մէջ եղած ծիսական և դաւանական տարբերութիւնները և ամեն մէկին առանձին առանձին ապացուցանել իւրաքանչիւր եկեղեցու ուղղափառութիւնը: Առաւել ևս գժուար է հասկանալ Ներսէսի այն տեսակէտը, որով նա իւր թեմի մէջ մտցրած եկեղեցական նորափոխութիւնները համեմատում է այն փոփոխութիւնների հետ, որ թագաւորը մտցնում է իւր պալատի մէջ: Նա ասում է որ ինքը պատրաստ է յետ վերցնել իւր մտցրած փոփոխութիւնները եթէ թագաւորն էլ համաձայնի դառնալ նախկին պալատական կարգերին: «Արդ փոխեցէք Վուք զայս լատինացի ձեւ և զանուանս ըստ Ձեր հարց և բարեզարդեցէք զՁեր արքունիսդ առաջնոցն սովորութեամբ և մեք հաւանիմք Ձորոգեաացեացն և փոխեմք զմերս»¹⁾:

Մեք գիտենք թէ ինչ յարգ և ազդեցութիւն էին վայելում բուն Հայաստանում գտնուող եկեղեցականներից շատերը, մանաւանդ Հաղբատի և Սանահնի միաբանները²⁾: Հռոմիկայի ժողովը և Ամբրոնացու իւր թեմում թոյլ տուած նորափոխութիւնները տեղի տուին սաստիկ յուզման և բողոքի բոլոր հայերի և մանաւանդ Հաղբատի միաբանների կողմից, որոնք սպառնում էին մինչև անգամ նոր կաթողիկոս ընտրել իրենց համար: Իսկ Ձորագետի միաբանները բողոքով զիմեցին նոյն իսկ Աւոն թագաւորին: Ներսէս Շնորհալին արժանաւայել կերպով ուշադրութեան էր առնում նոցա յուզումները և խելացի բացադրութիւններով աշխատում

1) Idem 238—41.
 2) Ներս. Շնորհալի և պարագայ իւր, Ղ Լոնդ Աւիշան. Վ Ենեաիկ 1873. ՎԵ Ժ. ԺԲ. 262, 264, 270.

էր տեղիք չտալ որ և է տարաձայնութեան: Գրիգոր Տղայն թէև աւելի պակաս չափով բայց նոյնպէս Հաւատացնում և Համոզում էր որ ինքը պաշտպան է Հայ եկեղեցու վարդապետութեան և մերժելով մերժում է թէ՛ Վաղկիզոնի ժողովը և թէ՛ Ալեոնի տօմարը: Նա անդադար կրկնում էր թէ «Հայ եմ ճշմարիտ և աներկբայ սրտիւ»: Տեսնենք այժմ թէ ինչպէս էր վերաբերում Ներսէս Ամբրոնացին այդ բողոքներին և տարաձայնութիւններին. այն Ամբրոնացին, որը իւր իսկ ասելով ոգևորուած և առաջնորդուած էր միմիայն քրիստոնէական սիրով:

Թէև մեր գիտնական բարեկամ Աար. Աստանեանի Հաղորդած տեղեկութիւններից մեզ յայտնի է որ Լճմիածնի մատենադարանում գտնուում են Մեծ Հայաստանի եկեղեցականների Գրիգոր Տղային ուղղուած անտիպ նամակները, բայց մեր ձեռքում այս ընդհանր գտնուում է միմիայն մի նամակ, որը տպուած է Ա. Պօլսում 1825 թուին և արտատպուած է Արուստաղէմում 1876-ին: Ահա թէ ինչպէս է սկսում այդ գրութիւնը. «Սուրբ և Աստուածընկալ զուրկ մեր և պսակ պարծանաց Հայաստանեայց Գրիգոր կաթողիկոս, ամենանուաստ ազօթող աշակիրտքս Առուսաւորչական Աթոռոյդ»... Այդ խօսքերից յետոյ մեծ պատկառանքով թոյլ են տալիս իրենց նկատել թէ «մեք զարմացաք վասն ձերոյդ կատարեալ իմաստութեան թէ զիմորդ ոչ նախ ծանուցէք մեզ զձերն վասն Հաւատոց նամակ առ նոսա. զի թէև զլեոյ է կենդանական զօրութիւն անդամոց մարմնոյ, այլ ոչ ներգործէ ինչ զուրկ առանց նոցին իսկ կարևորացն անդամոց յիւրոց ինչ անգաւոր գործոց: Գիտեմք զի բաւական ես լցեալ Հանձարով ուղղել զթիւրութիւն եթէ լինիցի. սակայն ի մերս դաւանութիւն չտեսանեմք ստերիւր և զարտուղի ի նախնի

Հարցն վարդապետութենէ վասն սորին այսմիկ աշխատողաց հոգւովն: Այնուհետև զալիս է հերքումը յոյների առաջարկութեան՝ երկու բնութեանց և այլ խնդիրների մասին: Նամակը վերջանում է հետևեալ խօսքերով. «Այլ զայս զրելով առ ձեզ ոչ ծանուցանելոյ վասն ձեզ զանգիտացեալն ի սոցուենց, քանզի յաւէտ քան զբնաւս դուքաջ տեղեակ ես յայնոսիկ, այլ զի ծանիցի պահանջողացն զայս ոչ երկձայնս զայաստանեայցս գոյ, այլ նոյնախորհ և միաբանեալ ընդ պատուիրանիդ զլեոյ: Իսկ Վու, ով Աստուածարեալդ, որպէս ունիս զիմաստս և գիտակ ես ամենայնի, նաև աւանդապահ ճշմարիտ Հայրենի աւանդութեան, այսպիսեօքս վայելչապէս պատասխանեցես, որպէսզի չեմք ցանկացեալք մարմնականին պատուոյ և փառաց այլ որ առ ի միոյն Աստուծոյ»:

Մեք այդ կտորը մէջ բերինք ցոյց տալու Համար մի կողմից Հայկական եկեղեցու վարդապետութեան և անկախութեան պաշտպանների բարձր զգացումները և պատշաճաւոր ու վայելուչ լեզուն, միւս կողմից նոցա Հակառակորդների գործ դրած խօսքերը և ձևերը: Մեք մի կողմ ենք թողնում Գրիգոր Տղային, որը իւր պատասխանների մէջ չէ կարողանում միշտ հանդարտ և պաղարիւն մնալ ու շատ անգամ ընկնում է յուզման և բարկութեան մէջ, ինչպէս որ բնական է այն զէպքերում երբ մարդ ինքն իրեն միանգամայն անպարտ չէ զգում: Անցնենք Ներսէս Ամբրոնացուն, որը Ալեոն թագաւորին ուղղած ընդհարութեան մէջ հետևեալ կիրպով է խօսում իւր Հակառակորդների մասին—«Տխմարք և անկարգք և յիմար բանից շաղակրատողք, որ և բուն տգէտքն կարող են յայս երկրաբարշութիւնս զնոսին ճանաչել... լեզուագալք և անդուռն բերանք... արք, որոց բերանքն

անիծիւք և դառնութեամբ լինն, որ զթոյնս իժից ունին ի ներքոյ շթանց, որոց երազք են ոտք հեղուլ զարին, որք զճանապարհ խաղաղութեան ոչ ծանեան և ոչ երկիւղ առաջի աչաց նոցա... որք իբրև զշունս լիրբս հաջին...¹⁾։ Համեմատութիւնը կատարեալ անկող համար չմոռանանք յիշել նաև որ Ամբրոնացին շատ անգամ վերագրում է իրեն կատարեալ իմաստութիւն և պարծինում է իւր ազնուական ծագումով²⁾։

Մեզ մտում է ցոյց տալ և այն դիտումները, որոնցով Ներսէսը աշխատում է արդարացնել իւր նորամուծութիւնները։ Սա ասում է, «ի մտանին (յունաց) ի մեր եկեղեցիս տեսնեմք զնոսա հաւատով երկրպագող և զյեռս զի ընծայեալ և լապտերով և խնկով և յնկով, որ, Աստուծով ասեմ, ի նոցին ընծայաբերութենէն առնու Տարսնի եկեղեցւոյն և վանիցս մեր օր ըստ օրէ պէտքն ի մոմեղինէ և ի խնկէ³⁾... Ոչ է արտաքոյ բանիս և զայս ասելու յեցեսցուք զզրուեալ եկեղեցի մեր ի գաւազանն երկաթի, ստասցուք զօրավիզն գերութեան մերոյ զնպատակն աշխարհի։ Տառապանքս՝ հաւատամք զի մխիթարի ի շտեմարանացն արքունի և տարբերութիւնս՝ ի նաւահանգիստն անմատոց»։⁴⁾ Ներսէսի միտումներին և գաղափարներին չէին համակրում ոչ միայն ժողովուրդը և եկեղեցականները այլև թագաւորը և մինչև անգամ Պրիգոր Տղայն։ Այդ երևում է նոյն իսկ Ներսէսի խօսքերից, որը Աւոնին ուղղած նամակում մէջ է բերում

¹⁾ Ներս. Ամբր. թուղթ. առ Աւոն. եր. 209, 219, 228.

²⁾ Id. եր. 211, 225.

³⁾ Id. եր. 238.

⁴⁾ Լտե նաբանութիւն. եր. 194—195.

նաև թագաւորի հրամանագրի բովանդակութիւնը։ Անին իշխողն մեր Հեթում և եբեր առ իս ի ձէնջ պատուէր հրամանի որպէս առ տհաս մանուկ և յայս համառօտեցան բանքն թէ անկարգ է իմ ընթացքս և անօգուտ և չէ ընդ շաւիղս երանեալ հարց մերոց Պրիգորիսի վկայասիրի և նորին համանուանն, որ յՆգիպտոս և որ զկնի նորին աստ հայրապետ Պրիգորիոս և նորին եղբայրն Ներսէս. և ես ստերիւրեալ զնամ ի նոցա շաւղաց և Պուք և այլ Հայք նոցին ընթացակիցք... Պուք աղաչեցէք զմեզ վասն զնոցա (Չորոյգետացեացն) զայթակղութիւնն շինելոյ դառնալ ի մոլորմանէս. ապա թէ ոչ զրկեմք ի պատուոյն, զոր մինչև ցայժմ ի ձէնջ եմք ընկալեալ¹⁾։ Ինչպէս յիշեցինք Պրիգոր Տղայն նոյնպէս գատապարտում էր Ներսէսի ընթացքը. Ամբրոնացին ինքը ասում է իբր թէ «առաջին կաթուղիկոսն տէրն իմ Պրիգոր, որ առ Պրիստոս փոխեցաւ, ի ժամ վախճանին զայս ասաց թէ հարստահարեալ եմ ես զքո մարդասիրութիւնդ մարդահաճոյ կամօք»²⁾։

Այդ բոլոր փաստերի հիման վերայ Ներսէս Ամբրոնացին ներկայանում է մի այնպիսի անձնաւորութիւն, որը իւր գործունէութեան մէջ առաջնորդում էր ոչ այնչափ քրիստոնէական եղբայրսիրութեամբ, ինչպէս ինքն է աշխատում հաւատացնել, որչափ իւր անձնական կրքերով. նա չէր խնայում իւր հակառակորդներին և չէր քաշում վիճաբանութեան ժամանակ ամբաստանել և դատապարտել նոցա այնպիսի մեղադրանքներով, որոնք ոչինչ կապ չունէին բուն խնդրի հետ։ Չափազանց

¹⁾ Ներս. Ամբր. թուղթ առ Աւոն. եր. 213—14.

²⁾ Idem եր. 231.

սիրահար էր դէպի օտարինը և ամեն տեղ ընկած էր ժողովրդականութեան ետեւից. այս է պատճառը որ նա հաւասարապէս հաշտուում էր բոլոր եկեղեցիների վարդապետութիւնների հետ նոյն իսկ ամենաէական հարցերում: Նա սնափառ էր և փառասէր, միևնոյն ժամանակ՝ հակառակ իւր կոչման՝ հեռու չէր աշխարհային շահերից: Սակայն բոլորովին այլ կերպ են ներկայացնում նորան լատինացիները և առհասարակ նոքա, որոնք չեն համակրում նայաստանայց եկեղեցու անկախութեան գաղափարին: Պալանուսը նորան համարում է արժանի յաւիտենական փառաբանութեան¹⁾, իսկ Միսիթարեանները գովում և փառաբանում են նորան: Ն. Ղ. Լեոնդ Ալիշանը իւր Միսուան աշխատութեան մէջ նուիրել է նորան մինչև անգամ մի առանձին «Ղրուագ ի «—բն» և ի սիրելի Ներսէս Ամբրոնացի»²⁾, որի մէջ անչափ գովաբանելով թւում է նորա այն գործերը, որոնք իսկապէս դատապարտութիւն պէտք է լինեն Ամբրոնացու համար, ինչպէս են օրինակ նորա հայհոյութիւնները իւր հակառակորդների դէմ: Բնդհակառակը Ն. Ալիշանը դատապարտում է Ամբրոնացու հակառակորդներին այնպիսի ընթացքի համար, որ կարող է միայն պատիւ բերել նոցա. այդպէս է օրինակի համար Պրիգոր Տուտէորդու հաստատականութիւնը հզօր Օւաքարիայ սպասարարի պահանջների վերաբերութեամբ: Օւարմանալի է որ Նեյմանը իւր Ամբրոնացու ատենաբանութեան թարգմանութեան յա-

¹⁾ Cujus egregia virtus digne plane est ut aeterna laude illustratur, nomenque ad ultimus terrarum partes immortalis fama pervehatur. Galani Concil. ecclesiae Armenae cum eccles. Romae I. 325.

²⁾ Միսուան եր. 86—95.

ռաջաբանում, չնայելով որ նա օգուտ է քաղել միմիայն Միսիթարեանների հրատարակութիւններից և կաթոլիկ աղբիւրներից, և այն էլ այն ժամանակ (1834) երբ հայ պատմիչներից շատերը դեռ լոյս ընծայուած չէին, այսուամենայնիւ հասկացել է որ Ներսէս Ամբրոնացուն շուայլուած գովասանքները ներշնչուած են կուսակցական ոգւով¹⁾: Մինչդեռ Ամինը կուրօրէն հետեւելով կաթոլիկներին, մինչև անգամ կրկնում է որ իբր թէ նայաստանայց եկեղեցին սրբերի շարքումն է դասում Ներսէս Ամբրոնացուն. թէև յայտնի է որ ամեն անգամ երբ բարձրանում էր հայոց եկեղեցին լատինականի հետ միացընելու խնդիրը, այդ բանն էլ լատինացուց պահանջներից և պայմաններից մէկն էր դառնում և միշտ էլ միւս պահանջների պէս՝ մնում էր առանց հետեւանքի²⁾:

¹⁾ Synodalride des Nerses von Lambron. Aus dem Armenischen übersetzt von D. C. F. Neumann, Leipzig 1834 Einleitung 10.

²⁾ Տես Синодальное слово Нерсеса Ламбронскаго, Арх. Тарсонскаго. Перев. съ арм. Н. Эминь. Москва, 1865. Այդ թարգմանութեան յառաջաբանում Ամինը ցոյց է տալիս կատարեալ անծանօթութիւն Արիւսիայի հայ թագաւորութեան և այն ժամանակուայ շրջանի հետ: Ներսէս Շ նորհալու, Պրիգոր Տղայի և Ներսէս Ամբրոնացու գործունէութիւնը նա համեմատում է այն անձանց գործունէութեան հետ, որոնք մի ժամանակ պատերազմ մղեցին Պարսից Յազկերտ թագաւորի դէմ և որոնք նորա ասելով «պաշտպանելով իրենց եկեղեցու անկախութիւնը, սորանով պաշտպանած էին լինում և իրենց քաղաքական անկախութիւնը»: Նա կարծում է որ Ներսէսները և Պրիգորը «մտածում էին պաշտպանել իրենց հայրենիքի քաղաքական ինքնուրոյնութիւնը»: Իսկ մէք տեսնեք որ նոքա ընդհակառակը նպաստեցին իրենց հայրենիքի անկախութեան թշնամիների ազդեցութեան զօրանալուն: Այնուհետև Ամինը ասում է թէ «նոքա երկուսը (Ներսէս

Բոլոր այդ բանագնացութիւնները տեղի էին ունե-
նում 1166—1179 թուականներին՝ Թորոս Բ-ի, Մլիհի
և Ռուբէնի թագաւորութեան ժամանակ, որոնք միշտ
հակառակ լինելով յոյներին՝ ի հարկէ չէին կարող համա-
կրել յունասիրական ձգտումներին. թէև միևնոյն ժա-
մանակ անգոր էին բացայայտ կերպով դէմ դնել այդ ուղ-
ղութեան: Բայց երբ իշխանութիւնը անցաւ Ռուբէնի
եղբայր Աւոն Բ-ին, որ իմաստուն թագաւոր, քաջ զօ-
րական և նուրբ քաղաքադէտ էր, այն ժամանակ Աւոնը
վճռեց մէկ անգամից վերջ դնել յոյների խորամանկ ցան-
կութիւններին և յունասէրների ձգտումներին: Նա հաս-
կացաւ որ փոխանակ իւր դարաւոր թշնամի բիւզանդա-
կան իշխանութիւնից կախումն ունենալու աւելի ձեռն-
տու է աւատական կախումն ունենալ հեռաւոր Պեր-
մանական կայսրից, որը հէնց ինքը կարօտ էր Աւոնի
աջակցութեան: Եյդ մտքից դրդուած նա մի խիստ
նամակ ուղղեց Ներսէս Աւմբրոնացուն հրամայելով
«դառնալ իմոյրմանէ, ապա թէ ոչ զրկելոց է ի պատու-
ոյն» նմանապէս միջոցներ ձեռք առաւ աւելի ևս հաս-
տատելու կաթողիկոսի կախումը թագաւորական դա-
հից: Միևնոյն ժամանակ նա սկսեց բանակցել Հռոմայա-
կան կայսրի և պապի հետ, որոնք դեռ ևս առաջնորդ

Հնորհալին և Պրիգոր (Գ-ը) երկու եկեղեցիների միու-
թիւնը համարում էին միակ միջոց իրենց հայրենիքը եզիպ-
տացիների աւերիչ ասպատակութիւններից ազատելու համար»:
Պժուար է հասկանալ թէ եկեղեցիների միութիւնը ինչպէս
կարող էր փրկել հայրենիքը քանի որ յոյները երբէք չէին
գալ հայերի օգնութեան: Բացի սորանից եզիպտացիների
ասպատակութիւնների մասին չէր կարող խօսք լինել քանի
որ այդ ասպատակութիւնները տեղի են ունեցել շատ յետոյ:

և վարիչ էին համարւում այն շարժման, որի նպատակն
էր պաշտպանել քրիստոնէութեան շահերը Արևելքում:

Չ.

Քրիստոնէաներին մուսուլմանների դէմ պատերազ-
մի կանչելու զազափարը, որը առիթ եղաւ խաչակրաց
արշաւանքին, ծագումն առաւ Օթոն Բ. կայսրի օրով:
Եյդ զազափարից կամեցաւ օգուտ քաղել Պրիգոր Է.
պապը, որը չբաւականանալով հոգեւոր իշխանութեամբ
ձգտում էր նաև համաշխարհային քաղաքական իշխա-
նութեան: Նա կամենում էր այդ ձեռնարկութեան քա-
ղաքական ղեկավարութիւնը ձգել իւր ձեռքը որպէս զ
ծառայեցնէ նորան պապութեան օգտին: Իւր հայրապե-
տական թղթերի մէջ նա հրաւիրում էր նուաձիլ Փոքր
Եսիայի սելջուկներին և պաշտպանել Ա. Պօլսի սուրբ
վայրերի ազատութիւնը յետոյ միայն դարձաւ ձեռնար-
կած արշաւանքի նպատակ: Ա. Պօլսի պաշտպանութեան
փոխարէն յունական եկեղեցին պէտք է կնթարկուէր պա-
պի գերիշխանութեան, իսկ այդ հանգամանքը՝ Պրիգոր
Է-ի կարծիքով՝ պէտք է նպաստէր միացնել Հռոմայ գա-
հի հետ նաև հայերին և արևելքի այլ քրիստոնէաներին:
Եյդ մտքերից դրդուած Պրիգոր Է-ը զրազրութիւն սկսեց
Պրիգոր վկայասէր կաթողիկոսի հետ¹⁾:

¹⁾ Մեք աւելորդ ենք համարում կանգ առնել Մխի-
թարեաններից մի քանիսի յայտնած կարծիքի վերայ, որոնք
աշխատում են այդ բանակցութեան հիման վերայ ապացու-
ցանել հայկական եկեղեցու հպատակութիւնը Հռոմայ աթո-
ռին: Եյդ ենթադրութիւնը աւելորդ է մինչև անգամ հեր-
քել, քանի որ միանգամայն անհիմն է և հնարած է տգէտներ-

Այնուհետև մինչև ԺՎ. դարու կէսը ոչինչ տեղեկութիւն չենք գտնում հայերի և հռոմէական աթոռի յարաբերութիւնների մասին: Առաջին Գ. պապը 1184-ին ուղարկում է մի թղթակցութիւն Գրիգոր Տղայ կաթողիկոսին, իսկ 1189-ին Աղեմէս Գ.ը դիմում է Աւոն թագաւորին և նոյն Գրիգոր Տղային. բայց այդ բանակցութիւնները, մանաւանդ վերջինը, վերաբերում են զլիսաւորապէս քաղաքական խնդիրներին: Աղեմէս Գ.ը խընդ-ւորում է օգնել և օժանդակութիւն ցոյց տալ այն խաչակիրներին, որոնց Փրեղերիկոս Բարբարոսսան առաջնորդում էր Մալազիւնի դէմ՝ Փրկչի գերեզմանը ազատելու նպատակով: Փրեղերիկոսը դեռ ևս ճանապարհէր երկբանգամ դիմելով Աւոնին և կաթողիկոսին խնդրում էր նոցա աջակցութիւնը: Աւոնը և կաթողիկոսը ընդունելով Փրեղերիկոսի խնդիրքը մեծ քանակութեամբ պաշար ուղարկեցին նորա բանակի համար, որը այդ ժամանակ ուտեստի պակասութեան պատճառով սովաւանջ էր լինում: Փրեղերիկոսը խոստացաւ Աւոնի աշխարհը հասնելուն պէս վարձատրել նորան թագաւորական կոչումով: Այդ նա հասաւ Սելեկիա՝ նորա առաջը դուրս եկան Աւոնը և կաթողիկոսը, որի մարդկանց թւում գտնուում էր և Ներսէս Ամբրոնացին:

Ասելով Փրեղերիկոսի հետ պատահած դժբաղդութիւնը և մահը, Աւոնը իւր մարդկանցով վերադարձաւ Տարսոն և շարունակեց օժանդակել խաչակիրներին: Այդպիսով Աւոնի թագադրութիւնը յետաձգուեց¹⁾: 1194

րին խաբելու համար: Տես Պատմութիւն կաթողիկէ վարդապետութեան ի նշան և միութեան նորա ընդ եկեղեցւոյն նումայ. Աղ. Պալճեան, Ս. Եննա 1878, գլ. 9.

¹⁾ Ս. արգան. եր. 178.

թուին Աւոնը պատգամաւորներ ուղարկեց կայսեր և պապին՝ յիշեցնելու համար Փրեղերիկոսի խոստումը, որ խոստացել էր վարձատրել նորան թագաւորական թագով: Առաջ ենք բերում այստեղ մեր ճշմարտախօս պատմաբան Աիրակոսի խօսքերը, որը անցնելով Աւոնի թագադրութեան պատմութեան՝ ասում է. «Ար ինչ մինչև ցայս վայր էր պատմութիւնս երկօք աշխատութեան հաւաքեալ ի նախադրիւց. իսկ որ առաջիկայս մեզ ասարէզ պատմութեանս՝ է որ ականջալուր և է՝ որ ականատես»: Այնուհետև յիշելով Աւոնի ուղարկած պատգամաւորութեան մասին, շարունակում է. «Աւ առաքին նմա կայսրն և պապն հռովմայեցոց թագ ազնիւ՝ զառաջին թագաւորացն և արծուէս մի պատուաւոր այս ինքն արքեպիսկոպոս դնել զթագն ի զլուս նորա. երևա իրս պահանջիլ ի նմանէ—տօնել զտօն Տեառն և ամենայն սրբոց յորում աւուր և հանգիպի. և միշտ յիկեղեցւոյն կատարել զազթան տունջեան և զիշերի, զոր ի վաղուց հետէ ոչ առնէին հայք ի հինահարութեանցն Նամայէլի, բայց միայն ի ժամ Ս. Պատարագին. և ոչ լուծանել զճրագալոյցսն բայց միայն ձկամբք և ձիթով. և յորժամ առնիցէք զայդ ոչինչ փոյթ մի առնիցէք զորոց և զընծայից կայսերն և պապին վասն թագիդ. ապա թէ ոչ առնիցէք հրաման ունիմ, ասէ, անչափ գանձս առնուլ ի ձէնջ ոսկւոյ և արծաթոյ և ականց պատուականաց: Իսկ Աւոնի կոչեալ զկաթողիկոսն և զպիսկոպոսունս հարցանէր՝ թէ զինչ պատասխանի տացէ պատգամին նումայեցոց. և նոքա ոչ հաւանեցան առնուլ զխնդիրն. և ասէ ցնոսա Աւոն՝ դուք մի ինչ հոգայք վասն այդորիկ. ես հաճեցից զմիտս նոցա առ անգամ մի կեղծաւորութեամբ: Աւ պատասխանի արարեալ Աւոնի ասէ ցե-

պիսկոպոսն Հռոմայեցւոյ. զոր ինչ հրամայէ ինքնակալ կայսրն և մեծ պապն անյապաղ առնեմք զամենայն: Եւ նորա երգումն պահանջեալ ի նոցանէ կրկտասան կախկոպոսաց. և հաւանեցոյց Լեոն զկախկոպոսունս յանձն առնուլ զերգումն: Եւ արարին կախկոպոսունք զբան կրգմանն, յորոց մի էր Ներսէս կախկոպոս Տարսնի Լամբրոնացի...¹⁾:

Երեւմտեան պատմիչների խօսքով Անդեստին Գ. պապը ուղարկեց օժեալ ոսկի թագ. իսկ Հենրիկոս Գ. կայսրը վարձատրեց պատգամաւորներին առատ ընծաներով և հողերով և խոստացաւ խաչակիրների գլուխը անցած անձամբ զալ և ներկայ լինել թագադրութեան հանդէսին: Լեոնի օրինակին հետեւելով՝ Վիպրոսի Եմալրիկոս Լուսինեան իշխանն ևս պատգամաւորների միջոցով խընդրեց Հենրիկոս Գ-ին բարձրացնել իրեն թագաւորական աստիճանին: Հենրիկոսը չկարողացաւ իրագործել իւր խոստումը և իւր փոխանակ խաչակիրների առաջնորդութիւնը ու Լեոնի և Եմալրիկոսի թագադրութիւնը յանձնեց կայսրութեան կանցլեր Հելլգշեյմի արքեպիսկոպոս Աոնրադին, որը 1197 թ. սեպտեմբեր ամսին ճանապարհ ընկնելով Մեսսինայից կանգ առաւ Վիպրոսում և Եմալրիկոսին թագադրելուց յետոյ անցաւ Եկրայ: Լեոնը պատգամաւոր ուղարկեց նորա մօտ Բեյլրութ քաղաքը և ինդրեց շտապեցնել իւր թագադրութիւնը. նա էլ անձամբ անկարող լինելով կատարել Լեոնի խնդիրքը իշխանութիւն տուեց Մայնցի արքեպիսկոպոս Աոնրադ Ալտաեկսբախին յանուն կայսեր պսակել Լեոնին թագաւոր: Եյդպիսով 1198 թ. Յունուարի 6-ին Լեոնը

¹⁾ Կիրակ. եր. 91—92.

Գրիգոր Եպիրատ կաթողիկոսի ձեռքով Տարսնի Ս. Սոփիայ եկեղեցում օծուեց թագաւոր:

Բիւզանտիայի կայսրից ևս ընդունելով արքայական թագ, Լեոնը պատգամաւորութիւն ուղարկեց Ս. Պօլիս իւր շնորհակալութիւնները յայտնելու և բանակցելու եկեղեցական խնդրի մասին, որը յոյները միշտ աշխատում էին վճռել իրենց օգտին: Եյդ պատգամաւորութեանը մասնակցում էին «պարոն Հայկամ քեռի Լեոնի, եղբայր տեառն Պապիոն բերդին, պարոն Պօղոս ոմն» և Ներսէս Լամբրոնացին, որին թագաւորը հաւանականաբար պատուիրել էր զգոյշ լինել իրեն յատուկ օտարասիրութիւնից: Սակայն այդ բանակցութիւնը ոչինչ հետեւանք չունեցաւ. Լամբրոնացին վերադարձաւ վերին աստիճանի անբաւական մնալով յոյներից: Ներսէս Լամբրոնացու մասնակցութիւնը այդ պատգամաւորութեան մէջ պարզ ցոյց է տալիս որ Լեոնը իսկապէս ոչինչ հետեւանք չէր սպասում սկսած բանակցութիւնից: Հայ եկեղեցին և հայ ժողովուրդը ոչ մի ժամանակ չէին ընդունիլ Ներսէս Լամբրոնացու կայսրած համաձայնութիւնը, քանի որ ոչ մի հաւատ չունէին դէպի նա: Լեոնը ուղարկելով Ս. Պօլիս բիւզանտական կառավարութեանը հաճելի եղած մի անձնաւորութիւն՝ կամենում էր սորանով հեռացնել յոյների ուշադրութիւնը պապի և կայսեր հետ սկսած բանակցութիւններից, որոնք աւելի համապատասխան էին նորա քաղաքական շահերին: Լեոնի բարեպաշտութիւնը¹⁾, նորա հաւատարմութիւնը հայկա-

¹⁾ «... և էր բնութեամբ բարի, ոլորմած, աղքատասէր... սիրող եկեղեցեաց և պաշտօնէից (ստուծոյ, կարգեր վանորայս ընդ ամենայն կողմանս տէրութեան իւրոյ և բազմացուցանէր զպիտոյս նոցա... յորոց մի է ի վանորէիցն Եկ-

կան եկեղեցուն, որին յայտնի ապացոյց են նորա կառուցած վանքերը և Ներսէս Աւարբոնացուն ուղղած խօսքերը նոյնպէս և նորա յարաբերութիւնը դէպի պապի նուիրակի պահանջները և դէպի նոյն իսկ Բննովկենտիոս Գ. պապը, որի սպառնալիքը և անէծքը Տաճարականների և Անտիոքի իշխանի հետ ունեցած կռուի առիթով՝ նա միանգամայն արհամարհեց—այդ ամենը պարզ ապացոյց է որ նա իւր սկսած բանակցութիւններով չուժանայ աթոռի հետ աչքի առաջ ունէր միմիայն իւր երկրի քաղաքական շահերը և ոչ թէ, ինչպէս չ. Գ. Ալեշանն է պնդում, ցանկանում էր «որդեգրել ընդ անձինն և զնորապսակ թագաւորութիւն ազգին ընդհանրական քահանայապետին չուժանայ»¹⁾ և կամ իւր շահերը կամենում էր զոհել «ի հաճոյս քահանայապետին»²⁾... ի պատիւ վեհադունի անձին Քահանայապետին չուժանայ, զոր ոչ միայն իւր հարանց հայր ճանաչէր այլ և յԱստուածուստ թագամտոյց»³⁾:

ներն կոչեցեալ վանք, զոր կարգեաց նա հռչականուն, որ և մինչև ցարդ ևս վարի նովին կարգադրութեամբ»: Արաւիոս եր., 93.

Նոյնը վկայում է և Միքայէլ Ասորին. «... այր բարի և ազատամիտ և արիական և հեզ և մեծահաւատ, որ և բազմացոյց զարգիւնս աստուածապաշտութեան, ելից վանորայիւք և անապատաւորօք զաշխարհն իւր և շինուածօք եկեղեցեաց, զմասն ազնիւ և զպարարտութիւն երկրի իւրոյ տալով նոցա և նուիրելով Աստուծոյ արձանադրութեամբ և կտակօք անլուծիւք»: Միք. Ասորի եր., 504.

¹⁾ Սիսուան. եր., 466, 468.
²⁾ Նոյն. եր., 501.
³⁾ Նոյն. եր., 503.

Իւր հրովարտակների մէջ Աւոնը կոչւում է Dei et Romani

Նդեսիայի իշխանութեան և Արուսազէմի թագաւորութեան անկումից յետոյ, երկու քրիստոնէայ նոր թագաւորութիւնների ծագումը նպաստաւոր էր Փոքր Ասիայի քրիստոնէութեան համար: Պապը ինքը կարօտ էր Աւոնի օգնութեան և աջակցութեան, քանի որ Փոքր Ասիայի քրիստոնէայ իշխանների մէջ նա ամենահզօրն էր. այս է պատճառը որ նա բաւականացաւ միայն 12 եպիսկոպոսների խոստամամբ և ուրիշ ոչ մի պահանջ չուժնէր և չէր էլ կարող ունենալ: Ի զուր է հայր Ալեշանը տարակուսում ճշմարտապատում Արաւիոս պատմագրի խօսքերի վերայ կնիթադրելով որ «էին պահանջք զահաւուն չուժանայ և խոստմունք կաթողիկոսին—և թէ—յաւուր միում յերևան դայցն յիշատակարանք իրացս...»¹⁾: Բայց եթէ Աւոնի կենդանութեան ժամանակ պապը չէր համարձակում պահանջել չայոց եկեղեցու հպատակութիւնը չուժանայ զահին և բաւականանում էր լոկ Աւոնի անորոշ խոստումներով, որ խոստանում էր աշխատել նպաստել այդ հպատակութիւնը զլուխ բերելը²⁾, սակայն Աւոնի

imperii gratia rex Armeniae և կամ լոկ Dei gratia rex. իսկ «քահանայապետի որդեգրութեան» մասին ոչինչ չէ յիշում:

¹⁾ Նոյն. եր., 468—9.
²⁾ Միկենոյնը յայտնում է և Գրիգոր Լ., կաթողիկոսը Բննովկենտիոս Գ. պապին գրած նամակում. «Օսահմանադրութիւնս ս. եկեղեցւոյ չուժանայ ճաստճի ինքն ընկալաք և զայն ամենայն ասնից հետեւ եմ ի միջ եպիսկոպոստանս մեր և օգնականք և սիրեալք ընդ աշխարհ և անհնարն իսկ է յարգիւնս անել զայն առանց խորհրդականաց, վասն այնորիկ ի ժողովել համօրէն առաջնորդաց եկեղեցեաց կամ բազմազոյն մասին ի սահմանեալ ժամանակի, նոցա հաւանութեամբ, յորժամ մասնանս գրանցեն, խոստացաք ընդունել զի մի գայթակղութիւն ինչ ծնանիցի յեկեղեցւոյ»: Տես Պատմ. կաթ. վարդ. ի չայո Ա. Ղ. Պալճեանի. եր., 59—60.

Թոյլ յաջորդների օրով այդ խստումը արդէն առիթ էր տալիս պապին՝ ամեն անգամ երբ Ալիկիայի Թագաւորները դիմում էին նորա օգնութեան՝ պահանջել որ հայերը հրապարակապէս ընդունեն պապի գերիշխանութիւնը, փոխեն իրենց եկեղեցու դաւանութիւնը և սովորութիւնները:

Մի կողմից այդ բանակցութիւնները, միւս կողմից այդ պահանջներին բաւականութիւն տալու համար տեղական ժողովներ (conciabula) կազմելու փորձերը, գրգռում էին հայ Թագաւորների դէմ թէ մուսուլման իշխաններին և թէ նոյն իսկ հպատակ հայերին: Այդպէս էին Սաի (1307), Աբանայի (1306) և այլ տեղերի ժողովները, որոնք մէկ մէկի ետևից դումարում էին միեւնոյն խնդիրները կրօնելու և տեղնուտեղը մոռանալու համար: Ինչնայ այդ հանգամանքը որ անհրաժեշտ էր լինում անդադար միեւնոյն բանը կրկնել և նորից ու նորից վաւերացնել, պարզ ցոյց է տալիս որ միութիւնը և ուսմայ եկեղեցու հետ տեղի ունեցած չէր. ուստի և անհիմն է և՛ Ալիշանի խօսքը թէ «յաւուր Աւոնի յին ժ՛՛. դարուն եղև հասարայ» և յայտնի դաշն միաբանութեան և այոց ընդ մեծի եկեղեցւոյն և ուսմայ»¹⁾:

Այդ ժողովներում ներկայ էին լինում միայն Ալիկիայում գտնուող հայ եկեղեցականները, որոնք գտնուում էին քաղաքական ծանր պայմանների և աշխարհական իշխանութեան ճնշման տակ. բայց և մասնակցող և միութիւնը ընդունող եպիսկոպոսները չէին համարձակում իրենց թեմերի եկեղեցիներում մտցնել ժողովի վճիռները. նոցանից մի քանիսը մինչև անգամ զոհ եղան այդ-

¹⁾ Սխուան եր. 215.

պիսի ոսնձգութեան: Ժողովուրդը յուզում էր այդ ժողովներով և պապի հետ վարած բանակցութիւններով. կազմում էին դաւադրութիւններ և ապստամբութիւններ, որոնք երբեմն վերջանում էին նոյն իսկ Թագաւորի գահընկեցութեամբ: Անբաւականութիւնը և ատելութիւնը այնքան սաստիկ էր որ հայերը դիմում էին իրենց հարեան մուսուլման իշխաններին և հրաւիրում էին նոցա նուաձնի իրենց երկիրը: Այդպէս եղաւ օրինակ Ֆիլիպի¹⁾, Աւոն Գ.ի և Սոստանդնի (Գուիդոն) ժամանակ: Գարդելը պատմում է որ Աւոն վերջին Թագաւորի դէմ եղած դաւադրութեան մասնակցում էր նոյն իսկ կաթողիկոսը:

Այդպիսով Սաի իշխանների բանակցութիւնները պապի հետ և նոցա ցանկութիւնը եկեղեցիներին միութեան միջոցով նպաստ և օգնութիւն ստանալ պապից և կամ պապի միջոցով արեւմտեան Թագաւորներից, միշտ առիթ էին լինում նորանոր թշուառութիւնների և նպաստում էին հայկական Թագաւորութեան անկման: Մանաւանդ որ պապերը այդ ժամանակ արդէն անզօր էին իսկապէս օգնութիւն հասցնելու: Խաչակրաց ժամանակի եռանդը արդէն սառել էր և ոչ ոք այլ ևս ականջ չէր դնում պապի հրաւերին: Աւրոպայում տրանջում էին այն միջոցների դէմ, որոնցով և ուսմայ եկեղեցին ահագին գումարներ էր հաւաքում արշաւանքների համար. շատե-

¹⁾ «... զի ատելի էր նմա ազգն և այոց և զիւրն մանաւանդ պատուէր զՖրանկսն, երգմնազանց եղեալ ուխտին հայադաւան և հայասէր լինել»: Ս արգան եր. 185.

«Ի թուին 671 բերին Պէյմուն (ի տպ. Սոկանի—ի պայման) որ հայե՛նակ կենայր ու զեկեղեցին և զսեղանն հայե՛նակ տանէր...»: Սմբատ եր. 121.

րը այդ արշաւանքները համարում էին մոլորութիւն և մեղադրում էին ռոմէական եկեղեցուն: Երգէն լսելի էին լինում ձայննր պապի գերիշխանութեան դէմ ինչպէս կաթողիկ թագաւորների այնպէս և յառաջադէմ եկեղեցականների և աշխարհականների կողմից: Պապերը իրենց անզօրութիւնը դիմակաւորելու համար փոխանակ հայոց թագաւորների խնդիրներին բաւականութիւն տալու սկսում էին զանազան տեղեկութիւններ պահանջել իրենց ականջին հասած լուրերի մասին, որոնք վերաբերում էին հայերի միութեան խախուտ և տարտամ վեճակին: Ժողովուրդը այն աստիճանի զրգռուած էր այդ բանակցութիւնների դէմ որ երբ Սոստանգին Ե. կաթողիկոսը հրաւէր ստացաւ Եւզէնիոս պապից մասնակցել Ֆլորէնտիայի ժողովին՝ նա չհամարձակուեց մասնակցել ոչ անձամբ և ոչ էլ անմիջական պատգամաւորների միջոցով: Սա միայն թոյլ տուեց Թէոդոսիայում գտնուող Սարգիս վարդապետին մի քանի մարդով մասնակցել այդ ժողովին. բայց երբ նոքա միութիւնը ընդունած վերադարձան՝ Սոստանգինը արգէն մեռած էր: Եյդ դէպքը վերջին կաթիլը դարձաւ հայերի բազմամեայ համբերատարութեան:

Միք տեսանք որ կաթողիկոսական աթոռի Վիլիկիտյում գտնուելը համարուում էր իբրև հանգամանքներից յառաջացած ազգային թշուառութիւն, իբրև մի ժամանակաւոր և բացառիկ երևոյթ և բացադրուում էր ազգային քաղաքական իշխանութեան ժամանակակից դրութեամբ և պայմաններով: Սակայն կամաց կամաց աշխարհական իշխանութիւնը սկսեց ձգտել եկեղեցին քաղաքական գործիք անել իւր ձեռքում և օգտուել նորանից նորա ողուն միանգամայն օտար նպատակների համար: Եյդ բանը

աւելի ևս ակներև եղաւ այն ժամանակ, երբ իշխանութիւնը անցաւ բոլորովին այլացեղ և այլադաւան իշխանների ձեռքը, որոնց համար ոչինչ նշանակութիւն չունէին ոչ հայոց ազգայնութիւնը և ոչ նոցա եկեղեցին:

Եյդ էր պատճառը որ Մեծ շայաստանից անգաղար լսելի էին լինում բողոքներ և սպառնալիքներ՝ բաժանուել Սսի կաթողիկոսութիւնից: Իսկ երբ թագաւորութիւնը վերջացաւ և հոգեւոր իշխանութիւնը դարձաւ խաղաղք մի քանի փառասէլների և տգէտների ձեռքում, այն ժամանակ Մեծ շայաստանի եկեղեցականները վճռեցին տեղափոխել շայրապետական աթոռը իւր նախկին տեղը— Ս. Լշմիածին: Վաղարշապատի ժողովում, որը կայացաւ 1441-ին և որին մասնակցում էին 700-ի չափ եկեղեցականներ, առաջարկուեց Սսի նորընտիր կաթողիկոս Վրիզոր Թ. Մուսաբէկեանին փոխադրել իւր աթոռը Ս. Լշմիածին. իսկ երբ Մուսաբէկեանը հրաժարուեց այդ առաջարկութիւնից այն ժամանակ ընտրեցին Վիրակոս Վիրապեցուն: Եյդ ժամանակուանից ի վեր շայաստանեայց հայրապետութեան մայր աթոռը և ամենայն հայոց միութեան կեդրոնը վերստին դառնում է Ս. Վրիզոր Լուսաւորչի ձեռքով հիմնած Ս. Լշմիածինը. իսկ նորա ազգընտիր գահակալ հայրապետը միակ օրինաւոր ծայրագոյն պատրիարք և ամենայն հայոց կաթողիկոս ու յաջորդ Ս. Լուսաւորչի:

Եյդպիսով ինքն իրեն դադարեց և վերջ ստացաւ միութեան խնդիրը, որը դարերի և տարիների ընթացքում պատճառ էր դարձել այնքան երկպառակութիւնների, խռովութիւնների և թշուառութիւնների: Եւ շայաստանեայց Ս. եկեղեցին՝ ազգի «մեծագոյն, սրբագոյն իբր, ոգին և ոգևորիչ» ինչպէս կոչում է հայր Ե-

լիշանը, կանգուն մնացած է պահելով իւր ազգային ինքնուրոյնութիւնը և անեղծ ու անխախտ պահպանելով Քրիստոսի առաքեալներից և եկեղեցու ս. հայերերից իրեն աւանդուած վարդապետութիւնը: Աւ այդ ոչ թէ օտարների և կամ շոտմայ պապերի բարեհաճ յօժարութեամբ, ինչպէս խոստովանումէ նոյն հայր Ալիշանը, այլ նախ երկնային Նախախնամութեան շնորհիւ, որի Աջը միշտ հովանի և պահպան է եղել շայտ ազգի և նորա եկեղեցու վերայ, և ապա շնորհիւ անդրդուելի հաւատարմութեան հայ ժողովուրդի:

Մուսաբէկիանի ըմբոստութեան շնորհիւ մինչև այսօր էլ, ինչպէս յայտնի է, շարունակուում է հակաթողկաթուղիկոսութիւնը իբրև արձան և յիշատակ անցած թշուառութիւնների և ներկայ անօգնական վիճակի. և և այս՝ յուրախութիւն շայաստանեայց եկեղեցու թըշնամիներին:

Լ.

Աւոն Ա. ի մահուամբ ընդհատուում է Ռուբինեան տան արական ճիւղը, որը նշանաւոր հանդիսացաւ իւր քաջութեամբ և հաւատարմութեամբ դէպի ազգային եկեղեցու և ազգային ինքնուրոյնութեան շահերը: Նոքա բարձր էին դնահատում բուն հայրենիքի հետ ունեցած կապը և այդ պատճառով սերտ յարաբերութիւն էին պահպանում Մեծ շայաստանի հոգևոր և մարմնաւոր ներկայացուցիչների հետ: Չնայելով մուսուլմանների անհարին ճնշման և Նդեխիայի ու Նրուսաղէմի քրիստոնեայ իշխանութիւնների անկման, նոքա քաջութեամբ պաշտպան էին հանդիսանում քրիստոնէութեան շահերին և

կարողացան թողնել իրենց ժառանգներին մի ընդարձակ թագաւորութիւն, որից վախենում էին մուսուլմանները և որին յարգում ունորա դաշնակցութիւնն էին փնտռում եւրոպացիները: Հեթում թագաւորից սկսած, որը Աւոնի դուստր Զապէլի հետ միասին ստացաւ և նորա գահը, հայոց թագաւորութիւնը անցնում է Օշինեան տան:

Հեթումի օրով պատմութեան ասպարիզի վերայ հանդէս է գալիս մի բոլորովին նոր ժողովուրդ, որը ահագին ազդեցութիւն է գործում թէ ընդհանրապէս պատմական բոլոր անցքերի և թէ մասնաւորապէս հայկական թագաւորութեան վերայ: Այդ նոր ժողովուրդն էին մոնղոլները: ԺՎ. դարում մոնղոլները դեռ ևս նստական ժողովուրդ էին Մոնղոլիայի լեռնաշղթայում: Նոքա ապրում էին մորթիներով ծածկած հիւղերում և բոլոր նոցա հարստութիւնը կազմում էին հօտերը: 1155 թուին նոցա իշխաններից մէկին մի որդի եղաւ—Թեմուր անունով. երբ նա ծնուեց նորա ավի մէջ գտան մի կտոր չորացած արիւն, այդ հանգամանքը նորան իրաւունք էր տալիս գերիշխան լինելու, մինչդեռ ուրիշները կամենում էին խլել նորանից այդ իրաւունքը: Նուաճելով իւր իշխանութեան տակ բոլոր մոնղոլական ցեղերը նա ընդունեց Չինիկոլխան տիտղոսը և անսալով ներքին ձայնին, որ ասում էր՝ «աշխարհը քեզ է պատկանում—վերցուր նորան», նա արշաւեց ամենից առաջ դէպի Չինաստան և չորս տարուայ ընթացքում (1211—1215) նուաճեց Չինաստանի բոլոր հիւսսային մասը: Այնուհետև նա տարածեց իւր իշխանութեան սահմանները մինչև Խովտեղվիայ, որտեղ նա դէմ առ դէմ հանդիպեց մահմետականութեան: Մորանից յետոյ մէկ մէկու ետևից դրաւեց Սամարղանդը և Նիշապուրը: 1221-ին նա տիրապետից ամ-

բողջ Պարսկաստանին և այստեղից արդէն նորա առաջ բացուեցին ճանապարհներ դէպի ամեն կողմ: 1227-ին նոր արշաւանքների պատրաստութեան ժամանակ նա մեռաւ: Թագաւորութիւնը զրաւոր կտակի համաձայն բաժանուեց նորա որդիների և յաջորդների մէջ: Եյդ կտակով երրորդ որդին՝ Օզթայ կամ Օղթայ ստացաւ բարձրագոյն իշխանութիւն մնացեալների վերայ և մեծ խանի տիտղոսը: Զորքորդ որդին շուլաղուն ստանալով արևելեան և արևմտեան Պարսկաստանը, արշաւեց դէպի շայաստան և դէպի Վրաստան: Օզթայը մեռաւ 1241-ին: Նորա կինը, որ քրիստոնեայ էր, մեծ խանի աստիճանը տուեց իւր դեռուատի որդի Վաուզին: Իսկ երբ 1247-ին նա վախճանուեց, այն ժամանակ մեծ խան ընտրուեց Մանգուն: Եւելի խելացի համարելով հեռի պահել իրենից իւր եղբայրներին՝ Մանգուն պատուիրեց շուլաղուն նուաձեղ առաջաւոր Եսիան: շուլաղուն նախ և առաջ հնազանդութիւն պահանջեց Պարսկաստանի, Եսորիքի և Միջագետքի բոլոր իշխաններից: Եւմեքը կատարեցին մոնղոլ զօրապետի պահանջը բացի Խալիֆայից, որը երկիւղ չէր կրում այդ հեռաւոր թշնամուց:

Յաջորդ տարուայ դարնանը շուլաղուն խաղաց Ղազվին քաղաքի վերայ և բնաջինջ արաւ բոլոր Եսասաններին: այդտեղից նա թուղթ ուղարկեց Խալիֆային, որի մէջ պահանջում էր քանդել Բաղդադի մարտիոցները և ուղարկել պատգամաւորներ իւր կամքը և հրամանները լսելու: Խալիֆան մերժեց այդ պահանջները և թէև աշխատեց ամոքել նորան հարուստ ընծաներով, բայց այսու ամենայնիւ շուլաղուն յետ չկանգնեց պատերազմից և իւր բոլոր զօրքով դիմեց Բաղդադի վերայ: Պարձատև պաշարումից յետոյ քաղաքը առնուեց և աւարի

մասնուեց. իսկ Խալիֆան և նորա բոլոր ազգականները սպանուեցին (1258): Եյդպէս ահա վերջացաւ Երբասեանների հարստութիւնը Բաղդադում: Բաղդադի տիրապետութիւնից յետոյ շուլաղուն դեռ՝ ևս Մանգուի կենդանութեան ժամանակ ինքն իրեն ինքնիշխան հրատարակեց և սկսեց առաջ խաղալ դէպի Եսորիք: Մոսուլը առանց կռուի անձնատուր եղաւ. իսկ շայկար ընկձուեց և կործանուեց: շայկալի օրինակից սարսափած Վամասկոսը, շաման և շէմսը յօժարակամ անձնատուր եղան, իսկ նոցանից յետոյ միւս քաղաքները արդէն առանց դժուարութեան նուաձուեցին: Վիթբուղային նշանակելով Եսորիքի տեղապահ, շուլաղուն վերադարձաւ արևելեան Պարսկաստան (1260) և հրատարակեց իրեն Պարսկաստանի տիրապետ Իլէկ-խան տիտղոսով: Իսկ երբ մեծ խանը իւր մայրաքաղաքը փոխադրեց Զինաստան, շուլաղուի ինքնիշխանութիւնը աւելի ևս հաստատուեց և անցաւ նորա ժառանգներին, որոնք պահպանեցին նորա տէրութիւնը մինչև ԺՎ. դարու վերջը— մինչև Թամերլանի երևան գալը:

Երբոր Օզթայի զօրապետ Բազուն յաղթելով Ղոնիայի սուլթանին սկսեց մօտենալ Ալիկիլիայի սահմաններին, շէթումը բարւոք համարեց շտապել ձեռք բերելու նորա բարեկամութիւնը: 1244-ին նա ընդունեց մեծ խանի իշխանութիւնը¹⁾ և երբ խանութիւնը անցաւ

¹⁾ («... առաքեաց առ նոսա դեսպանս և պատարազս արժանաւորս դնել նոցա ընդ նմա ուխտ խաղաղութեան և նմա կալ նոցա ի հնազանդութեան»): Աիրակոս եր. 167.

Եյդ դէպքում շէթումը ստիպուած էր ընդունել մի շատ ծանր պայման, այն է՝ խանի ձեռքը տալ Ղոնիայի սուլթանի մօրը և կնոջ, որոնք ապաստանել էին նորա մօտ.

Պատուզին՝ նա իւր եղբայր Սմբատ սպարապետին ուղարկեց նորան շնորհաւորելու: Իսկ իւր Մանգուն դարձաւ մեծ խան, շեթումը ինքը անցնելով Մեծ Հայաստանից՝ Վիերբենդի վոսյով անձամբ գնաց ողջունելու նախ Բաթումին և նորա Սարգախ որդուն և ապա Մանգուին: «Եւ մատուցեալ զընծայս մեծարեցաւ ի նմանէ ըստ արժանւոյն. և կացեալ ընդ նմա աւուրս յիսուն և տուեալ նմա հրովարտակ նշանաւոր զի մի՛ ոք իշխեսցէ նեղել զնա և զաշխարհ նորա, ես և զիր ազատութեան եկեղեցեաց ընդ ամենայն տեղիս, և յոյժ մեծարեալ ի նմանէ դարձաւ երևելի փառօք և հաւատարիմ հրովարտակօք տուեալ նմա գաւառս բազումս և բերդս յորովս, որ յառաջ լեալ էր Աւոնի արքայի և զինի մահուան էառ ի նոցունց Այադին սուլթանն շոռոմոց»¹⁾: Վժուար է մինչև անգամ երևակայել այն բոլոր ծանրութիւնները և վտանգները, որոնք կապուած էին այդ հեռաւոր ուղևորութեան հետ: Վարդանի վկայութեամբ այդ ուղևորութիւնը տեւեց մի տարի²⁾. մեզ աւելի հաւանական է թուում Վուրիկոսի իշխան շեթում պատմիչի վկայութիւնը թէ շեթում թագաւորը վերագարձաւ 3¹/₂ տարուց յետոյ: Վահրամը նոյնպէս վկայում է թէ «զամս չորս անդէն կացեալ»³⁾: շեթում պատմիչի խօսքով «թագաւորն Հայոց յետ աւուրց ինչ աղաչեաց զինքնակալն վասն դաշին խաղաղութեան և այլոց իրաց, որոց ցանկայր. և ի հաճել ինքնակալին, առաջի ետ արքայն Հայ-

«լաւ էր իսկ եթէ զորդի իմ զ] ևոն խնդրեալ էին յինէն քան թէ գնոսա» — ստում էր շեթումը: Կիրակոս 168:

¹⁾ Կիրակոս եր. 188.

²⁾ Վարդան եր. 195.

³⁾ Վահրամ եր. 220.

ոյ զինգիրս իւր: Նախ աղաչեաց զինքնակալն, զի հանգերձ ազգաւն իւրով դարձցի ի հաւատս Վրիստոսի և ընկալցի զմկրտութիւն: Երկրորդ զի խաղաղութիւն և բարեկամութիւն մշտնջենաւոր հաստատեցի ի մէջ նոցա: Երրորդ զի յամենայն երկիրս թաթարաց կարիցին շինել եկեղեցիս քրիստոնէից. և հայք ազատ լինիցին յամենայն կապալաց և յայլոց ծանրութեանց: Չորրորդ զի զսուրբ երկիրն և զսուրբ գերեզմանն առցէ ի ձեռաց թուրքաց և տացէ քրիստոնէից: Շինգերորդ զի բարձցէ ի Բաղդադայ զԽալիֆայն, որ էր գլուխ դենի: Վեցերորդ զի ամենայն թաթարք յօգնականութիւն հասցեն ի խնդրել իւրում: Եօթներորդ, զի ամենայն գաւառք աշխարհին Հայոց, յորս տիրեալ էին թուրքք, յինքն դարձուցին: Խանը խոստացաւ շեթումին կատարել նորա բոլոր խնդիրները¹⁾: շեթում պատմիչը աւելցնում է նոյնպէս որ Մանգուն և նորա բոլոր պալատը քրիստոնէութիւն ընդունեցին և մկրտուեցին Հայ եպիսկոպոսի ձեռքով²⁾: Շուլաղուն, որ պսակուած էր քրիստոնէաց աղջկայ վերայ, նոյնպէս շատ բարի և գթած էր քրիստոնէաների համար: Վարդանի ասելով մոնղոլները «խորան կտաւեայ

¹⁾ շեթում պատմիչ եր. 43—44.

²⁾ D'Ohsson-ը կասկածում է այդ տեղեկութեան ճշտութեան մասին. «Il est possible, ստում է նա, que Mangou ait été baptisé; car il suivait indifféremment les pratiques des divers cultes protégés à sa cour; mais il ne professait aucune religion positive; et les Mongols regardaient sans doute le baptême comme une simple purification. Quant à l'exemption des charges publiques en faveur du clergé et des biens de l'église... ou à vu que d'après les règlements de Tchinguizkhan confirmé par Ogotai les ministres de tous les cultes jouissaient de ce privilège». Տես Hist. des Mongols t. II, liv. II, chap. VI.

ի ձև եկեղեցւոյ շրջեցուցանէին ընդ նոսա, ի ձայն ժամահարի և ազօթից կարգաւորութեան և պատարագաց պաշտէին հանապազորդ քահանայք և սարկաւազունք, և զոյր դպրոցս և սւսմունս մանկանց համարձակութեամբ: Ենդ հանգչէին եկեղեցականք, որ յամենայն կողմանց և ի լեզուաց քրիստոնէից գնացին խնդրել զխաղաղութիւն և դտանէին ևս և դառնային խնդութեամբ և պարգևօք¹⁾: Զափազանց հետաքրքրական է Վարդանի այցելութեան նկարագրութիւնը, թէ ինչպէս նա ձուլաղուի հրամանով գնաց նորա բանակը, ինչպէս ձուլաղուն ընդունեց և պատուեց նորան և թէ ինչպէս խոստացաւ կատարել նորա խրատները և խնդիրքը: Մանրամասն նկարագրելով այդ ամենը Վարդանը աւելացնում է. «թերևս աւելորդ թուիմք զրելով զայս, այլ վասն բարեսէր և քաղցրաբարոյ մերոյ մեծի ձուլաուին յիշատակի զրեցաք յօգուտ կամ յօրինակ այլոց, որ զայլոց են յետ մեր. ո՞ն գիտէ»²⁾: ձուլաղուի արշաւանքի ժամանակ Եսորիքում՝ «եկն պատրիարք կաթողիկոսն ձայոց՝ օրհնեաց զնա և սիրեցաւ ի նմանէ: Բնդ նմա էր ի յառնուլն զամենայն աշխարհն, Շամայ և մեր պսակաւորն նեթում, ազատելով ի մահուանէ զքրիստոնէայան, զեկեղեցականս և զաշխարհականս յամենայն տեղիս լինելով»³⁾: նեթում պատմիչն վկայութեամբ Եսորիքի նուաճումից յետոյ «ձուլաուուն ետ զմեծ մասն աւարին և զբազում ամրոցս մօտաւորս թագաւորութեան իւրում ի ձեռս թագաւորին ձայոց, որ ետ ամրացուցանել զնոսին ըստ կամս իւր»⁴⁾:

1) Վարդան եր. 196.

2) Idem. 205—209.

3) Idem. 198.

4) նեթում պատմիչ. եր. 48.

Եյրպիսով մոնղոլների հզօր իշխանութեան ծագումը և ընդարձակումը նշանաւոր կերպով նպաստեց Սիլվիայի հայ թագաւորութեան վիճակի բարւոքման: ձայոց թագաւորը ընդունելով մեծ խանի իշխանութիւնը՝ վայելում էր և նորա պաշտպանութիւնը: Մոնղոլների այդ համակրութիւնը բացաղբւում է նորանով որ մի կողմից իրենք մոնղոլները ատում էին մոլոսուլման ազգերին, միւս կողմից էլ նոքա առ հասարակ անտարբեր լինելով դէպի կրօնական խնդիրները, շատ անգամ իրենց քրիստոնէայ կանանց ազգեցութեան շնորհիւ անտարբերութիւնը փոխում էին համակրութեան և պաշտպան էին հանդիսանում քրիստոնէական եկեղեցուն և եկեղեցականներին՝ առանց կրօնի խտրութեան:

Բացի սորանից նոքա ունէին և քաղաքական նպատակ. նոցա ձեռնտու էր մահաւտական թշնամի իշխանութիւններին կից ունենալ հայոց թագաւորի նման հզօր զաշնակից: Սակայն մոնղոլների բարեկամութիւնը և դաշնակցութիւնը կարճ միջոցից յետոյ առիթ դարձաւ նորանոր թշուառութիւնների հայկական թագաւորութեան համար, երբոր Եսորիքում հաստատեցին իրենց իշխանութիւնը Եզրիպտական մամուլքները, որոնք և վերջին հարուածը տուին Սիլվիայի հայ թագաւորութեան:

Բ.

Սալադինը, որ մեռաւ Գամասիստում 1193 թուին, մի ընդարձակ մահաւտական պետութիւն հիմնեց, որի մէջ մտնում էին Եզրիպտոսը, Եսորիքը և Երջանիկ Երաբիան: Սալադինի որդիները, եղբայրները և եղբօրորդիները բաժանեցին իրենց մէջ նորա հիմնած ընդարձակ պետու-

Թիւնը և այդ բաժանումը պատճառ եղաւ անընդհատ և արիւնահեղ ներքին կռիւների, որոնք սկսեցին քայքայել Սալազինի պետութիւնը: Արջապէս 1240 թուին Սալէհ Լիւբը՝ զօրքերի մասնութեան շնորհիւ՝ տիրեց Եգիպտոսին և պատճառ եղաւ մամլուքների զօրանալուն, որոնք քիչ ժամանակից յետոյ կործանեցին նոյն իսկ Լիւբեանների իշխանութիւնը: Մամլուք անուանուած էին գերիներից կազմուած թիկնապահները, որոնք ստանում էին պատերազմական կրթութիւն—աղեղնաձգութիւն ու նիզակխաղութիւն և ուսանում էին մահմետական կրօնի օրէնքները: Խովարէզմեան թագաւորութեան անկումից յետոյ Լիւբը աւելի ևս զօրացրեց մամլուքների զունդը այդտեղից փախած թուրք վարձկան զինուորներով:

Լիւբի մահուանից քիչ յետոյ մամլուքները սպանեցին նորա որդի Թուրան-Շահին և արիւնահեղ երկպառակութիւններից զկնի սուլթան Հրատարակեցին իրենց զօրապետ Իբէկին, որը նոյնպէս շուտով սպանուեց և նորա տեղը անցաւ մամլուք Աուտտուցը: Աուտտուցի ժամանակն էր որ Հուլաղուի դեսպանները եկան և պահանջեցին որ կամ ընդունէ խանի Հպատակութիւնը և կամ պատրաստուի պատերազմի: Աուտտուցը մերժեց Հպատակութիւնը և Հրատարակեց սրբազան պատերազմ իսլամի պաշտպանութեան անունով: Ճակատամարտը տեղի ունեցաւ 1260 թուին Այն-Ջալուի հովտում: Քիթբուղայի զօրքերը ջարդուեցին, նորա ամբողջ բանակը ընկաւ յաղթողների ձեռքը և յառաջապահ զօրքերի Հրամանատար Բենբարսը Հալաճական արեց մոնղոլներին¹⁾: Աուտտուցը մտաւ Բամասկոս և տիրեց ամբողջ

¹⁾ «Աւ զի սակաւք էին Բուղեանքն՝ կատարեցան և գե-

Ետրիքին. բայց Եգիպտոս վերադառնալուս սպանուեց Բենբարսից, որին մերժել էր Հալէպի կուսակալութիւնը: սուլթան Հրատարակուեց Բենբարսը:

Հուլաղուն՝ երբոր պատրաստուած էր նորից արշաւել մամլուքների վերայ, վախճանուեց 1265 թուին: Նորան յաջորդեց Ապաղան, որը պատուած էր Բիւզանաիայի Միքայէլ պալէօլոգ կայսեր ապօրինի աղջկայ հետ: Ապաղայի մասին ևս, ինչպէս վկայում է Աւարդանը, «եւ Համբաւ եթէ մկրտեցաւ»¹⁾.

Մոնղոլներին յաղթելուց յետոյ Բենբարսը իւր զէնքը դարձրեց քրիստոնեայ իշխանների դէմ և իմիջի այլոց պահանջեց Հեթումից վերադարձնել մոնղոլներից ստացած քաղաքները, վճարել տարեկան հարկ և իրաւունք սալ ցորենի արտահանութեան: Հեթումը չընդունեց այդ պայմանները և այն ժամանակ Բենբարսը Ալ-Մանսուրի առաջնորդութեամբ զօրքեր ուղարկեց Ալիլիկա (1266 թ.), որոնք յաղթեցին Հայոց բանակը, դերի բռնեցին բանակի Հրամանատար արքայորդի Աւոնին, ասպատակեցին ամբողջ երկիրը, կրակի և աւարի մասնեցին Սիւ մայրաքաղաքը և կործանեցին Այնաս և Ազանա քաղաքները: Քսան օրուսը ընթացքում ամեն ինչ հուրի և սուրի ծարակ անելով, մամլուքները բազմութիւ գերիներով և Հարուստ աւարով վերադարձան Եգիպտոս: Հեթումը դիմեց Ապաղայի օգնութեան, բայց նա զբաղուած լի-

րեցան և էին որք ցրուեցան թաքեան և ապրեալ եկին առ թագաւորն Հայոց: Աւ ի նմանէ յոլովք գտեալ մարդասիրութիւն, հանդերձս և երիվարս և ոռճիկս՝ եկին գոհութեամբ առ տէրն իւրեանց, թաթարք և քրիստոնեայք»: Աւարդ. Բարձ. 200.— Հեթում. 50.

¹⁾ Աւարդ. Բարձ. 213.

ներով ներքին երկպառակութիւններով՝ չկարողացաւ ժամանակին օգնութեան հասնել: Այդպիսով Հեթումը ստիպուած եղաւ ընդունել յաղթականի ծանր պայմանները և ազատել իւր որդի Աւոնին, որին սուլթանը համաձայնեց փոխանակել իւր մի սիրած բարեկամի հետ, որ դերի էր զանուամբ մոնղոլների մօտ: Բայց որովհետեւ, ինչպէս Հեթումը պատմիչն է ասում, «սուլթանն Ազիպատոսի... մեքենայէր զկործանումն թագաւորութեան հայոց»¹⁾, այդ պատճառով էլ շուտ շուտ արշաւում էր Աիլիկիայի վերայ և թէև ոչ միշտ միեւնոյն յաջողութեամբ այսու ամենայնիւ այդ արշաւանքները աւերում և թուլացնում էին հայկական թագաւորութեան ոյժերը: 1274 թուի արշաւանքում Աւոնը Բ. յաղթեց Ազիպատացիներին. Աւոնի հօրեղբայր Սմբատը 1276-ին նոյնպէս ջարդեց նոցա, թէև ինքն էլ ընկաւ այդ կռուում:

Այն բոլոր պատերազմներում, որ մամլուքները մըղում էին մոնղոլների հետ, հայոց զօրքերը միշտ այդ վերջինների կողմն էին. և ամեն անգամ երբ մոնղոլները յաղթւում էին, մամլուքները մտնում և ասպատակում էին հայոց թագաւորութեան սահմանները: Այդպիսի դէպքերում հայերը սովորաբար բռնում էին լեռների անցքերը և երբ Ազիպատացիները գերիներով և աւարով ծանրաբեռնուած յետ էին դառնում, հայերը յանկարծակի ընկնում էին նոցա վերայ և մեծ փնասներ էին հասցնում: Աւոն Բ-ի որդի Հեթումը Բ-ի և նորա եղբայրների թագաւորութիւնը (1298—1305) աւելի ևս զժբազդ եղաւ. նոցա ժամանակ բացի արտաքին յարձակումներից տեղի էին ունենում և ներքին սաստիկ երկպառակութիւններ

¹⁾ Հեթում 54.

եղբայրների մէջ, որոնք մէկ մէկուց ուզում էին խլել գահը: Բացի սորանից երկպառակուած էր նաև ժողովուրդը այն անընդհատ բանակցութիւնների պատճառով, որ թագաւորը վարում էր Հռոմայ աթոռի հետ՝ պապից օգնութիւն ստանալու ակնկալութեամբ: Մոնղոլների օգնութիւնն էլ հետզհետէ աւելի նուազում էր, որովհետև վերջին ժամանակ նոքա էլ զբաղուած էին իրենց ներքին զործերով: Աւերջապէս այդ օգնութիւնը բոլորովին կտրուեց երբ ԺՊ. դարու վերջում մոնղոլները ընդունեցին մահմետականութիւնը: Պժբազդաբար քրիստոնեաները չկարողացան զբաւել նոցա քրիստոնէական եկեղեցու գիրկը. թուի թէ անյաջողութեան պատճառներից մէկն էլ այն էր՝ որ զանազան դաւանութիւնների քարոզչները փոխանակ ընդհանուր ուժով գործելու, ընդհակառակը աշխատում էին միշտ մէկը միւսին փնասել: Այդպիսով ահա կտրուեց հայոց օգնականութեան վերջին յոյսը: «Աարգեալ գովելի օրէնս և յաջորդ գեղբայրն իւր, ասում է Հեթումը պատմիչը, մեռաւ (Ղազան խան): Ղարբաղանդ (Kharbendé) որդի էր Արուխտիկնոջ, ջերմեռանդն քրիստոնէի, որ հանապազօր ի մատրան իւրում առաջիկայ լինէր պատարագի. և ի մատրան անդ մկրտեցաւ որդին և բարւոք յոյժ կրթեցաւ ի հաւատս. այլ յետ վախճանի բարեպաշտուհի մօրն յարեցաւ ի սարակինոսս և այնպէս ժանտացաւ, զի բազում տառապանս հասոյց արքային հայոց և զամ մի ողջոյն առաւելապէս յաղարտ վարեաց զգաշտապայրն աշխարհին հայոց»¹⁾: Այդ փոփոխութեան փնասը ամենից առաջ կրեց Աւոն Գ-ը, որը սպանուեց մոնղոլների Բիլարզու

¹⁾ Հեթում 67.

զօրապետից: Իսկ Օշինի և նորա որդի Աւոն Վ-ի թագաւորութեան ժամանակ եղիպտացիները անընդհատ յարձակուամ, այրում և կործանում էին քաղաքները և հազարաւոր գերիներով ու հարուստ աւարով վերադառնում էին յետ: Հայերը ստիպուած էին միաժամանակ հարկ տալ և Ազիպտոսի մամուլքներին և մոնղոլ խաներին:

Աւոն Վ-ի մահուամբ վերջանում է Հեթումեան տոհմը, այդ տոհմի վերջին ներկայացուցիչները այլևս չէին վայելում ժողովրդի համակրութիւնը նախ իրենց լատինասիրութեան և ապա հռոմի հետ ունեցած յարաբերութիւնների համար: Սակայն հարկաւոր է նկատել որ մոնղոլների օգնութիւնից զրկուելուց յետոյ, հայ թագաւորներին ուրիշ ելք չէր մնում բայց եթէ պապի միջոցով դիմել արևմտեան իշխանների աջակցութեան: Բայց այդ յոյսերի և սպասած օգնութեան փոխանակ նոքա ստանում էին միմիայն մխիթարական և քաջալերիչ խօսքեր, երբեմն էլ մի աննշան գումար, մի քանի հատ դէսից դէնից հաւաքած մարդիկ և նորանոր խոստումներ ապագայի մասին և այն էլ միշտ պապի գերիշխանութիւնը ընդունելու պայմանով: Իսկ այդ յարաբերութիւնները, որոնք շատ անգամ կատարւում էին սուլթանին տուած խոստման հակառակ, տեղիք էին տալիս նորանոր յարձակումների և աւերածութեան: Հայկական թագաւորութիւնը եղիպտացիների աչքում վտանգների մըշտական աղբիւր էր երևում: նոցա համար հայոց թագաւորները այնպիսի թշնամիներ էին, որոնք զրգուում էին նոցա դէմ արևմտեան Աւրոպայի իշխաններին:

Հայ պատմիչները, որոնցից վերջինն է Սամուէլ Անեցու շարունակողը, իրենց տարեգրութիւնը հասցնում են մինչև 1340 թիւը, Աւոն Վ-ի թագաւորութեան քսաներորդ տարին, որից մի տարի և մի քանի ամիս յետոյ նա վախճանուեց: Նորանից յետոյ թագաւորութիւնը շարունակուել է այլևս 35 տարի և այդ ժամանակամիջոցում թագաւորել են մի քանի անձինք, մեծ մասամբ Աուսինեան տոհմից: Այդ շրջանի պատմութեան աղբիւրները մինչև այժմ կազմում էին բիւզանդական պատմիչների—Վանտակուղէնի և Նիկիթոր Պրէգորասի հաղորդած հատուկտոր տեղեկութիւնները, արաբացի պատմագիրները, պապերի նամակները և կոնդակները, Պրանսիայի, Սպանիայի և Անգլիայի զիւանատներում գտնուած մի քանի թղթերը և վերջապէս ձեռագիրների յիշատակարանները, որոնց մէջ արտագրիչները՝ ձեռագրի արտագրութեան տարին որոշելու համար՝ յիշատակում են ժամանակակից անցքերի մասին: Այդ պատճառով Վարդելի ժամանակագրութիւնը մի նշանաւոր զիւտ է մեր պատմութեան համար, որը լրացնում է մինչև այսօր եղած պակասորդը և ժամանակակից ու ականատես մարդի բերանով ծանօթացնում է մեզ Սիլիկիայի հայկական թագաւորութեան վերջին տարիների հետ:

Հեղինակը իւր պատմութիւնը սկսում է Աբգար թագաւորի քրիստոնէութիւնը ընդունելուց և Բարթողիմէոս առաքելի քարոզութիւնից: Այնուհետև անցնում է Տրեգատի քրիստոնէայ դառնալու պատմութեան և կրկնում է շինծու առասպելը Տրդատ թագաւորի և Պրիգոր

Լուսաւորչի նում գնալու և Վաշանց թուղթը կապելու մասին¹⁾: Սորանից յետոյ անց է կենում Վազիկ Ռին և պատմում է թէ ինչպէս հայ եկեղեցականները պաշտպանում էին յոյների դէմ ոչ թէ իրենց եկեղեցու ինքնուրոյնութիւնը, ինչպէս որ էր իսկապէս, այլ իբր թէ պապի գերիշխանութիւնը նայոց եկեղեցու վերայ: «Ըն ի բանէ աստի եղև սկիզբն ատելութեան նայոց ընդդէմ յունաց» (Գլ. Գ.) — եղբակացնում է Վարդելը: Վազիկից յետոյ, Վարդելի խօսքով, Մեծ նայքում թագաւորում է Ռուբէնը. բայց նորա յաջորդ Աոստանդինը զգալով որ անդօր է դէմ գնել Երփ-Եսլանին, տասը զինուորով փախչում է Փոքր Եսիա և խորամանկութեամբ տիրելով մի քանի քաղաքների հաստատում է իւր իշխանութիւնը: Ելով Եսիայի շարունակում է նա Արիկիայի թագաւորութեան պատմութիւնը մինչև Լևոն Վ. շատ տեղ թողնելով շատ տեղ էլ աղաւաղելով. այդպէս օրինակ, ինչպէս յիշեցինք, նորա խօսքով Ռուբէնը և Աոստանդինը թագաւորել են Մեծ նայքում, Լևոն Վ-ի որդիներին վերագրում է նեթումին, շփոթում և խառնում է նոյնպէս և տարիները:

Լևոն Վ-ից սկսում է Վարդելի ստոյգ պատմութիւնը, որի մէջ նա հաղորդում է իւր ականջալուր և ական

¹⁾ Եւրոպացի պատմագիր Բրոսսէ-ն առասպելը այժմ արդէն անհիմն է համարում թէ եւրոպացի և թէ հայ գիտնականների կողմից: Վրիստոնէական աշխարհում այն ժամանակ դեռ ևս չէր ծագել պապի գերիշխանութեան խնդիրը, որը ապագայ դարերում միայն ծնունդ ստացաւ: Վաշանց թղթի կեղծ և յետակայ ժամանակի գործ լինելը ի միջի այլոց ապացուցանւում է նորանով՝ որ այդ թղթի մէջ գտնւում են Փրանսիական բառեր: Brosset-ն այդ թուղթը համարում է Ե. Վ. դարու գործ:

նատես եղած դէպքերը: Վնահատիկ են մանաւանդ նորա հաղորդած տեղեկութիւնները Արիկիայի Լուսինեան թագաւորների մասին, որոնց վերաբերութեամբ շատ բան գեռ ևս մութ և պակաս էր մեզ համար:

Լևոն Վ-ը անորդի լինելով կանչում է Ա. Պօլսից իւր հօրաքեռորդի Գեհան իշխանին և կարգում է նորան «գունդստապլ նայոց», այն նպատակով՝ որ իւր մահունից յետոյ նա լինի թագաւոր: Գեհանը հրաժարում է զահից և համոզում է իւր անդրանիկ եղբայր Պուլին (Պուլիդոն), որ համաձայնի զալ և ընդունել իշխանութիւնը «յօգուտ քրիստոնէութեան» (Գլ. Խ): Պուլին 1342-ին Սիս քաղաքում օծւում է թագաւոր և ընդունում է Աոստանդին (Վ.) անունը: Սա քաջութեամբ պաշտպանելով իւր երկիրը արտաքին թշնամիներից, հրաժարում է հարկատու լինել Եգիպտոսի սուլթանին: Եւր պատմութիւնը տարբերում է մեր մինչև այսօր ունեցած տեղեկութիւնից Պուլի և Գեհանի մասին: Սոցա կաթողիկական ջերմեռանդութիւնը և յաճախակի յարաբերութիւնները պապի հետ, որոնք պահանջում էին երգմամբ խոստանալ կատարել կաթողիկ եկեղեցու ծէսերը և արարողութիւնները, առիթ եղան ժողովրդական խռովութիւնների և թագաւորի ու նորա մարդկանց սպանման: «Ապանան նոքա (արքայ և որեւոր նորա) — ասում է Վարդելը — ի սակս խաղաղութեան և հանգրստեան աշխարհիս համօրէն» (Գլ. Խ): Պուլի փոխարէն թագաւոր ընտրուեց Աոստանդին Վ-ը, որ հայ էր բայց ոչ արքայական ցեղից. նա «էր որդի Պաղտին մարաջախտի և տիկնոջ Մարիւն, դստեր թողին Սմբատայ գունդստապլի»¹⁾: Աոստանդինը զարձեալ հարկատու ե-

¹⁾ Սիսուան էջ. 243.

ղաւ Եզրիպտոսի սուլթանին՝ թողնելով նորան Եդանան, Առիկոսը և ուրիշ քաղաքներ ու բերդեր: Նա թագաւորեց 19 տարի և մեռաւ անզաւակ¹⁾: Աոստանդին փոխարէն ընտրուեց մի ուրիշ Աոստանդին, որը Արպրացի էր և շատ հարուստ և հէնց այդ հարստութեան պատճառով էլ ընտրութիւնը ընկաւ նորա վերայ (ՊՂ ԽԷ): Եյդ Աոստանդինի մասին մինչև այժմ ոչինչ յայտնի չէր: Վարդելը առաջինն է յիշում նորա մասին:

Եյդ ժամանակ Արպրոսի Պետրոս թագաւորը ստացել էր Ուրբանոս Ե. պապի թուղթը յանուն Հայ իշխանների և Բեհզանի (Աոստանդին Պ.) որդի Լևոնի, որով պապը այդ վերջինին օրհնում և նշանակում էր Հայոց թագաւոր: Սակայն Պետրոսը և նորա յաջորդը ծածկել էին պապի այդ թուղթը, որովհետև Աոստանդին Պ-ը խոստացել էր հպատակուել Արպրոսի թագաւորին (ՊՂ ԽԶ): Աոստանդինը սպանուեց իւր հպատակներէց, որոնք այնուհետև պատգամաւորութեան միջոցով դիմեցին Արպրոսի թագաւորին և խնդրեցին ուղարկել իւր ազգական Լևոնին, որին համարում էին իրենց օրինաւոր տէր: Վժուարին և վտանգալից ճանապարհներ անցնելով Լևոնը Արպրոսից հասաւ Սիս՝ քսանեւհինգ եւրոպացի հեծելազօրնների ուղիկցութեամբ: Լևոնի ամբողջ թագաւորութիւնը բաղկացած էր միմիայն Սիս քաղա-

¹⁾ Մեզ մինչև հիմա յայտնի եղած տեղեկութիւններից երևում է որ Աոստանդինը իմաստուն թագաւոր էր, որ կարողացել է ոչ միայն պաշտպանել աշխարհը արտաքին թշնամիներից այլ և խաղաղութեան ու բարեկարգութեան մէջ պահել նորան: Սակայն Վարդելը այլ կերպ է ներկայացնում նորան և այդ երեւի հետեանք է նորա չափազանց համակրութեան դէպի Լևոնիան տոհմը:

քից, որը շատ անգամ կողոպտուել և աւերուել էր եզրիպացիների ձեռքով: Վաղաքը չորս կողմից շրջապատուած էր թիւրքմէն ասպատակաւորների հրոսակներով, որոնց ձեռքից ամբողջ ութը տարի շարունակ ժողովուրդը չէր կարողանում մշակել իւր դաշտերը (ՊՂ 29): Լևոնը հրաժարուեց օժուել կաթողիկոսի ձեռքով, յայտնելով որ ինքը կաթողիկ է և պէտք է որ ամենքն էլ կաթողիկ լինեն: Օժման համար նա մինչև անգամ բերել էր իւր հետ կաթողիկ եպիսկոպոս և կաթողիկական միւռոն (ՊՂ 28—9): Եյդ հանդամանքը պատճառ եղաւ ընդհանուր անբաւականութեան և խռովութեան. ժողովուրդը և իշխանները աւելի լաւ էին համարում անցնել կրկին մոսուլմանների իշխանութեան տակ (ՊՂ 1): Աւերջապէս կաթողիկոսի համաձայնութեամբ 1375 թուին մատնեցին թագաւորին սուլթան Մելիք Աշրաֆ Շաբանի ձեռքը, որը և գերի վարեց նորան Վահիրէ քաղաքը: Արկար տարիներ գերութեան մէջ մնալուց յետոյ վերջապէս սուլթանը զիջանելով Երագոնի և Ասսաիլիոյ թագաւորների միջնորդութեան և այդ վերջինի ուղարկած հարուստ ընծաներին, արձակեց նորան գերութիւնից: Լևոնը Վահիրէից ճանապարհուեց Եւրոպայ, որտեղ մէկ արքունիքից անցնելով միւսը, Ավինիոնից դնալով շուրճ և շուրճից Ավինիոն՝ երկու իրար հակառակ և մէկը միւսին անիծող պապերի մօտ, ամեն տեղ աշխատում էր դուրս շարժել դէպի իւր դրութիւնը և նոցա օգնութեամբ յետ ստանալ կորցրած թագաւորութիւնը: Ամեն տեղ նորան փառաւոր ընդունելութիւններ էին անում, շքեղ հացկերոյթներ և մեծ մեծ խոստումներ էին տալիս, բայց սորանից աւելի այլ ևս ոչինչ չէր դուրս գալիս: Մեք երկար կանգ չէնք առնում Լևոն Ե-ի ճա-

նապարհորդութիւնների և Եւրոպայում վարած կեանքի վերայ, որովհետև Վարդգէի ներկայ տարեգրութիւնը մանրամասնօրէն և հետաքրքրական տեղեկութիւններով լի է այդ ամենի մասին: Աւոնը վախճանուեց 1393 թուականին Փարիզ քաղաքում, թողնելով մի կտակ, որով իւր բոլոր կարողութիւնը բաժանում է չորս մասի, մէկ մասը կաակում է աղքատների համար, միւս մասը թողնում է Աելեստինեանց մայր եկեղեցուն (Notre Dame des Celestins) կամ այն եկեղեցուն, ուր որ նորա մարմինը կթաղուի, այն պայմանով որ միշտ նորա համար հոգեհանգիստ կատարեն. երրորդ բաժինը նշանակում է իւր սպօրինի որդու դաստիարակութեան և պահպանութեան համար, իսկ երբ որդին կհասնի քսան տարեկան հասակին, այն ժամանակ միայն այդ նշանակած գումարը անցնում է նորա ձեռքը. և վերջապէս չորրորդ բաժինը նա թողնում է իւր սպասաւորներին: Աւոնի մարմինը նորա ցանկութեան համաձայն թաղեցին Աելեստինեանց վանքում: Նորա զերեզմանի վերայ գրուած էր մարմարեայ մահարձան թագաւորի պատկերով և շուրջը գոթական տառերով հետևեալ արձանագրութիւնը փորագրած. «Cy gist très noble et excellent prince Lyon de Lysigne quint, roy latin du rayaume d'Arménie, qui rendit l'âme à Dieu à Paris l'an de grace M. CCC. $\frac{XX}{4}$ et XIII; priez pour luy.—Այստեղ հանդէսում է աղնուաշուք և գերազանց իշխան Աւոն հինգերորդ Աուսինեանը, Հայկական թագաւորութեան լատին թագաւորը, որ աւանդեց հոգին առ Աստուած Փարիզում, շնորհաց 1393 թուականին: Աղթեցէք նորա համար»: 1789 թուականի յեղափոխութեան ժամանակ այդ մահարձանը փոխադրեցին Փոքր-Ազգուստինեանների Ֆրանսիական յիշատակարանների թանգարանը (Musée des monuments fran-

çais des Petits-Augustins). իսկ թագաւորութեան վերականգման ժամանակ Սէն-Վընիի արքայական շերիֆների դամբարանը (caveaux des sépultures royales de St.-Denis), որտեղ և պահպանուում է մինչև այսօր:

Աւոն Ե-ի մահուանից յետոյ Հայոց թագաւորի տիտղոսը անցաւ Սիպրոսի Յակոբ Ա. թագաւորին և ապա նորա ժառանգներին մինչև 1489 թուականը՝ Յակոբ Բ. վերջին թագաւորի կինը—Եկատերինէ Պորնարիօն: Յակոբ Բ-ի նախնիթաց Արլոտտա թագուհին հրաժարուեց գահից յօգուտ իւր եղբորորդի Աարոյս իշխանի, որ Սավոյայի դուքսն էր և մականուանուում էր պատերազմիչ (Charles duc de Savoie dit le guerrier). այս պատճառով էլ Սավոյեան տան իշխանները, որոնք այժմ թագաւորում են Իտալիայում, մինչև հիմայ էլ իթիւս այլ տիտղոսների կրում են նաև Հայոց թագաւորի տիտղոսը:

Այժմ անցնենք այն խնդրին թէ ո՞վ էր Վարդգէլը և ի՞նչ նպատակով է գրուած նորա ժամանակագրութիւնը: Աստ ուխտաւորներ, որոնք ս. վայրերին երկրպագելու համար անցնում էին Վահիրէից, այցելում էին նաև Հայոց գերի թագաւորին իրենց յարգանքը մատուցանելու համար (Վր. Ղ. Չ.): 1377 թուին էլ այցելեցին նորան մի խումբ ուխտաւորներ, որոց մէջ գտնուում էին նաև երկու եկեղեցականներ. այդ եկեղեցականներից մէկն էր ներկայ ժամանակագրութեան հեղինակը—Ֆրանսիացի Յովհաննէս Վարդգէլը: Թագաւորը թախանձանօք խնդրեց նորան մնալ իւր մօտ իբր խոստովանահայր և խորհրդական, որոն-

ցից նա զուրկ էր մինչև այդ օրը: Վարդելը խոստացաւ ուխտադնացութիւնից յետոյ վերադառնալ Լևոնի մօտ, իւր մեծաւորների թոյլաւութեամբ: Այդպէս էլ եղաւ. Վարդելը վերադարձաւ և մնաց թագաւորի մօտ իբրև խոստովանահայր, կատարելով միւլենոյն ժամանակ այլևայլ յանձնարարութիւններ և քարտուղարի պաշտօն: Երկու տարի անցած Լևոնը ուղարկեց Վարդելին Երագոնի և Աստիլիոյ թագաւորների մօտ խնդրել որ նոքա միջնորդեն Եգիպտոսի սուլթանի առաջ իւր ազատութեան համար: Թագաւորի յանձնարարութիւնը յաջողութեամբ կատար ածելուց յետոյ, պապը 1383 թուին ձեռնադրեց Վարդելին եպիսկոպոս ի վարձադրութիւն այն դժուարութիւնների և աշխատութեան, որ նա գործ էր դրել Լևոնի փրկութեան համար (Պ. Ղ. Ղ. Ղ. Ղ. Ղ.):

Վարդելի ժամանակագրութիւնը հաւանականաբար գրուած է այնպատակով որպէսզի շարժի եւրոպական տէրութիւնների կարեկցութիւնը դէպի Լևոնը: Մենք տեսնում ենք (Պ. Ղ. Ղ. Ղ.) որ Լևոնը Աստիլիոյ Սեղովիա քաղաքում թագաւորի և նորա բաղմամբիւ պալատական պաշտօնեաների առաջ նկարագրում է իւր արկածները ճիշտ այն կարգով ինչ կարգով որ հաղորդուած է Վարդելի ժամանակագրութեան մէջ (Պ. Ղ. Ղ. Ղ.): Նոյնը արաւ նա և Փարիզում Աարոլոս Օ-ի և նորա ժողովականների առաջ: Պրօֆ. Աարրիէրը մի քանի բառերի ուղղագրութեան հիման վերայ կնխադրում է որ Վարդելը գրել է նոյն իսկ Լևոնի թելադրութեամբ և նորա խօսքերով:

Չնայելով որ Ալիլիոյ հայ թագաւորութիւնը զրտնւում էր հին Մեծ և Փոքր Հայքի սահմաններից դուրս այսու ամենայնիւ Վարդելը յոյն և արաբացի պատմիչների

նման Ալիլիան անուանում է Հայաստան, Փոքր Հայք: Վարկաւոր է նոյնպէս ի նկատի ունենալ որ քրիստոնէաց և քրիստոնէա-թիւն բառերով Վարդելը հասկանում է միմիայն լատինացիներին:

Այդ ժամանակագրութիւնը առաջին անգամ գտաւ Իւլիս Ռոբէրը (Ulysse Robert) Պօլէի մատենադարանում և այդ մասին հաղորդեց Լատինական Երևելքի Երկրի Ռ. Հատորում (Archives de l'Orient latin t. II), որը հրատարակում էր կոմս Ռիանը (compte Riant): Աչքի առաջ ունենալով այդ աշխատութեան կարեւորութիւնը մեր պատմութեան համար, մենք դիմեցինք կոմս Ռիանին խնդրելով ուղարկել մեզ ձեռագրի օրինակը: Նա ուղարկեց սրբագրական թերթերը, որովհետև զիրքը այդ ժամանակ արդէն տպւում էր խաչակրութեան պատմագիրների ժողովածուի երկրորդ հատորի համար, հայ աղբիւրների շարքում (Recueil des Historiens des Croisades, documents armeniens, t. II): Այդ սրբագրական թերթերը 1886 թուին ուղարկեցինք Ս. Պօլիս Խորէնարքեպիսկոպոս Նար-Պէլին, որը յանձնառու եղաւ թարգմանել նորան հայերէն: Ամբողջ տարի հարկաւոր եղաւ գործ դնել ազատելու համար այդ թերթերը տաճկական գրաքննութեան ձեռքից, որը դատապարտել էր նորան այրելու: Տաճկական գրաքննիչները գտել էին որ Վարդելի ժամանակագրութիւնը մեծ վտանգ է սպառնում օսմանեան մեծազօր պետութեան...

Այդ թարգմանութիւնը ներկայացնում էր մեծամեծ դժուարութիւններ նախ այն պատճառով որ Վարդելի աշխատութիւնը գրուած է հին Ֆրանսիական լեզուով որը տարբերում է նորից թէ բառերով և թէ քերականական ձևերով և դարձուածներով, և երկրորդ որ թարգմանչի ձեռքի տակ գտնւում էին միայն սրբագրա-

կան թերթերը՝ լի տպագրական սխալներով: Մի կողմից ահա այդ պատճառները, միւս կողմից էլ գերապատիւ Նար-Պէյ սրբազանի վերահաս տկարութիւնը առիթ եղան թարգմանութեան ուշանալուն, որը մեր ձեռքը հասաւ միայն 1888 թուականին: Գերապատիւ թարգմանիչը աչքի առաջ ունենալով յիշեալ դժուարութիւնները, որոնք չէին կարող հրաշխաւոր լինել թարգմանութեան ճշգրութեան և հաւատարմութեան՝ խնդրում էր մեզ համեմատել և վերստուգել նորա թարգմանածը դաղղեական բնագրի հետ: Ստանալով պրօֆ. Մարրիէրից ժամանակագրութեան արդէն տպագրուած թերթերը հանդերձ նոյն իսկ Մարրիէրի հմտալից ծանօթութիւններով, և օգուտ քաղելով մեր Ստոկհոլմ գտնուելուց, ուր ներկայ էինք արևելագէտների ժողովին, խնդրեցինք մեր բարեկամ Նորայր Բիւզանտացուն համեմատել թարգմանութիւնը բնագրի հետ: Պ. Բիւզանտացին մեծ ուշադրութեամբ և իրեն յատուկ սրամտութեամբ և ընդարձակ հմտութեամբ վերուղղեց նոյն իսկ բնագրի շատ տեղերը և ցոյց տուաւ թարգմանութեան անճշգրութիւնները, որոնք մեծ մասամբ հետևանք էին Խորէն սրբազանի ձեռքի տակ գտնուած բնագրի պակասաւորութեան:

Չնայելով սորան մեզ հարկաւոր եղաւ նոյն իսկ մեծ. Ն. Բիւզանտացու խորհրդով բնագրի մի քանի տեղերը ճիշտ հասկանալու համար դիմել հին Ֆրանսիական լեզուի մասնագէտների օգնութեան: Մեք պարտք ենք համարում, յայտնելով մեր յիշեալ երկու գիտնական բարեկամների գործ դրած ջանքը և աշխատութիւնը, հրապարակաւ մատուցանել նոցա և մեր խորին շնորհակալութիւնը: Թիֆլիզի հայերէն գրքեր հրատարակելու ընկերութիւնը լաւ ըմբռնած լինելով պատմական յիշատակարանների ուսումնասիրութեան կարևորութիւնը ինքնա-

ձանաչութեան համար, յանձն առաւ հոգալ ներկայ աշխատութեան տպագրութեան ծախսերը, որ ահա լոյս է ընծայոււմ մեր խմբագրութեամբ: Իսկ մեք մեր կողմից հարկաւոր համարեցինք ներկայ յառաջաբանով ցոյց տալ Արիկիայի հայ թագաւորութեան ծագման և կործանման պատճառները, որոնք շնորհիւ Մխիթարեան հայրերի միակողմանի և կաթողիկական ոգւով ներշնչուած աշխատութիւնների աղճատուած և անհարազատ են հանդիսանում մեր գրականութեան մէջ:

1890 Օգոստ. 30
Ս. Պետերբուրգ.

Կ. ԵԶԵՆՆՑ.

ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Մովսէսի Խորենացոյ Պատմութիւն Հայոց. Տփլիս. 1881.
Յովհաննոս Աստուղիեանի Պատմութիւն. Երուսաղէմ. 1867.
Աբեփաննոսի Տարծնեցոյ Ետողեան Պատմութիւն Տիեզերական.
Պետերբուրգ, 1885.

Թովմոյ Վարդապետի Արժրտանոյ Պատմութիւն տանն Արծ-
րունեաց. Պետերբուրգ, 1887.

Սեբէոսի Եպիսկոպոսի Ի Հերակլէն Պատմութիւն. Պետերբուրգ,
1879.

Երիստակէսոյ Վարդապետի Լատարիէրացոյ Պատմութիւն. Վլա-
նտիկ, 1844.

Տեառն Ներսիսի Շնորհաւոյ գիրք, որ կոչի Րնգհանրա-
կան, Սանկտպետերբուրգ, 1788.

Պրիգոր Աստուղիեոս Տղայ. Ներսէս Լամբրոնացի. Վլենտիկ,
1865.

Մէծին Վարդանայ Բարչըքերեցոյ Պատմութիւն տիեզե-
րական. Մոսկվա, 1861.

Արքայիս Վարդապետի Պանյակեցոյ. Պատմութիւն Հայոց.
Մոսկուա. 1858.

Մարտիոսի Ուրհայեցոյ Պատմութիւն. Երուսաղէմ, 1869.

Տեառն Միխայէլի Ետորոյ Պարբէտարի Ճամանակագրու-
թիւն. Երուսաղէմ, 1871.

Սմբատայ Սպարապետի Տարեգիրք. Փարիզ, 1859.

Վահրամայ Բաբոնոյ Պատմութիւն Ուրբենեանց. Փարիզ,
1859.

Միլիարայ Եյրիլանեցոյ Պատմութիւն ժամանակագրական.
Պետերբուրգ, 1867.

Մալաթիայ Աբելիայի պատմութիւն վասն ազգին նետողաց. Պետերբուրգ, 1870.

Հելմոլտ Պարթիլ լուծարաց. Վ Ենետիկ, 1842.

- H. Prutz. Culturgeschichte der Kreuzzüge. Berlin. 1883.
 H. v. Siebel. Geschichte des ersten Kreuzzugs. Leipzig. 1881.
 L. v. Ranke. Weltgeschichte. 8ter Theil. Leipzig. 1887.
 C. v. Ritter. Die Erdkunde. Band IX. Theil II.
 H. Petermann. Beiträge zu der Geschichte der Kreuzzüge aus armenischen Quellen.
 E. Rey. Les Colonies Franques en Syrie aux XII et XIII siècles. Paris. 1883.
 Recueil des Historiens des Croisades. Documents arméniens, t. I. Paris. 1869.
 Archives de l'Orient latin. T. II. Paris 1884.
 Theodor Rohde. König Leon II von Kleinarmenien, Göttingen, 1869.
 M. Saint-Martin. Recherches sur la vie et les aventures de Léon, dernier roi des arméniens. (Mémoires de l'Academie royale des Inscriptions et Belles-lettres).
 Ed. Dulaurier. Recherches sur la Chronologie Arménienne, Paris. 1859.
 V. Langlois. Cartulaire de la Chancellerie des Roupéniens, Venise. 1863.
 Fr. Hurter. Geschichte Papst Innozenz des Dritten, Hamburg. 1834. Fr. Perthes. I und II Band.
 Pichler. Geschichte der kirchlichen Trennung zwischen dem Orient und Occident. II Band. München. 1865.
 G. Weil. Geschichte der Kalifen. III Band. Mannheim 1851. Fr. Bassermann.
 G. Weil. Geschichte der islamitischen Völker, Stuttgart. 1866.
 Lebeau. Histoire du Bas-Empire, Paris. 1834.
 M. le baron d'Ohsson. Histoire des Mongols, La Haye et Amsterdam. 1835.
 M. E. G. Rey. Les Familles d'outre-mer de du Cange, Paris. 1869.
 M. L. de Maslatrie. Histoire de l'île de Chypre sous le règue des princes de la maison de Lusignan, Paris. 1861.
 Karl Herquet. Cyprische Königsgestalten des Hauses Lusignan, Halle a. S. 1881.

ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ ԳԱՐԳԵՆԻ

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ

ՍԿԻՉԻՆ Ժամանակագրութեան և պատմութեան գործոց և ըստ մասնէ արարուածոց թագաւորացն Սեծի և Փոքուն Հայոց, որք տիրեցին և վարեցին զպետութիւնն զայն յերեսներորդ երկրորդ ամէ անտի մարդեղութեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, մինչև ցամն հազար երեք հարիւր եօթանասուն և չորս, իջանելով անընդհատ յազգէ յազգ մինչև յուզղակի սերունդ արքայազարմ թագաւորին Աննի Ե. ի, որ զայժմուս ունի զթագն Հայոց:

Եւ յետ այսորիկ շարայարին վերնագիրք գլխոցն ըստ թուոյ մինչև ի վախճան, և այսու կարգաւ մարթիցի գիտել ճշդիւ գտակաւ թէ զոր ինչ իրաց խօսիցի գլուխն իւրաքանչիւր: Սոյն այս արքայ Անն անկեալ ի ձեռս սուլթանին Բաբելոնի եղաւ ի բանտի և ազատեցաւ անտի յամի Տեառն 1382, ի վերջնում աւուր ամսեանն սեպտեմբերի:

ԳՂՈՒԽ Ե.

Թէ արդեաւ արտայն Հայոց Աբգար, որ էր հելանոս և ան-
պայեալ ուրիշ-վեամբ, բժշկեցաւ ստանդելէօտ և յետ դաւա-
նալոյ ի հաւասար Յեսոսի Վրիստոսի ընդ ժողովրդեան ի-
րոճ, կործանեաց զիրոսոս, որ պաշտէր:

Յամի մարդեղութեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Վրիս-
տոսի թագաւորեաց արքայն Աբգար ի Միծ Հայս, ամն
երեսուն և ութ. էր նա կռապաշտ և հեթանոս և վա-
րակեալ յախտ ուրկութեան և չգտանէր ուստեք բժշկու-
թիւն: Աւ եղև լսել նմա զլուր հրաշնց, զոր զործէր Յի-
սուս Վրիստոս յԱրուսաղէմ և թէ բժշկէր զբորոտս և
յարուցանէր զմեռեալս: Աւ շարժեալ արքայի ի ջերմե-
ռանդն հաւատոց, առաքեաց յԱրուսաղէմ առ Յիսուս
Վրիստոս զմի ոմն յաւազաց իւրոց, որում անուն էր
Յովսէփ և պատկերազործ զոմն զի գրեսցէ զնմանութիւն
կերպարանաց նորա: Այլ Վրիստոս փոխէր յաճախ զտե-
սիլ երեսացն և չեղև հնար նկարչին հանել զպատկեր
զիմաց նորա ի պատառի: Յայնժամ Տէրն մեր Յիսուս
Վրիստոս որ զիտէլն քաջ զեռանդն սրտի արքային, էառ
դատառակ և մերձեցոյց յերեսս իւր և իսկ և իսկ տպա-
ւորեցաւ անդանոր նմանութիւն երեսաց նորա. և տուեալ
զայն ցՅովսէփ և ցպատկերազործն ասաց զի կացցէ ար-
քայ հաստատուն ի հաւատսն և ինքն առաքեսցէ ընդ
հուպ զմի ոմն յաշակիրտաց իւրոց զի բժշկեսցէ զնա: Աւ
եղև իսկ այսպէս. զի յետ համբառնալոյ Յիսուսի Վրիս-
տոսի, Սուրբն Վարթողոմէոս Առաքեալ եկն առ արքայն
Աբգար ի վերին Հայս և դարձոյց զթագաւորն և զժո-
ղովուրդ նորա ի հաւատս քրիստոնէութեան և կործանե-
ցին զգրօշեալս իւրեանց:

ԳՂՈՒԽ Բ.

Թէ արդեաւ արտայն Տրդատ փոխեցաւ ի կերպարանս խողի
կամօսն Ասարժոյ, փոխանակ զի երեւոյ էր նորա յարժեւանս
զայր ոմն սուրբ որ Բարդէլը զհաւասար Վրիստոսի:

Աւ եղև իբրև մեռաւ արքայն Աբգար, թագաւորեաց
ի Հայս որդի նորա Սանատրուկ, յամի Տեառն 70: Աւ
այլք զհետ նորա բազումք մինչև ցամն 295 մարդեղու-
թեան Յիսուսի Վրիստոսի, զորոց լուէ պատմութիւն
զի չարարին և ոչ մի ինչ յիշատակաց արժանի:

Ի սմին ժամանակի թագաւորեաց արքայն Տրդատ ի
Հայաստան, որոյ ուրացեալ զհաւատս Յիսուսի Վրիս-
տոսի, դարձաւ ի կռապաշտութիւն: Աւ զի այր ոմն սուրբ՝
անուն Վրիգոր Սաղարին (Առուսաւորիչ) քարոզէր զճմա-
րիտ հաւատս, ետ հրաման արկանել զնա ի վերապ վաղճուց
ժամանակաց, լի օձիւք և զեռնօք թունաւորօք և կնքել
զգուրն մատանեալ իւրով զի մի ոք իշխեսցէ տալ նմա կերպ-
կուր, և զի մեռցի նա անդ: Վասն այսր անգթութեան՝ զոր
արքայ Տրդատ եցոյց առ այրն Աստուծոյ, փոխեցաւ նա
երկնային իմն զօրութեամբ ի կերպարանս խողի և արա-
ծէր յանտառս ընդ այլս. այլ ոչ կորոյս ոչ զզգացումն և
ոչ զխօսողութիւն: Յայնժամ ոմանք ի բարեպաշտօն մարդ-
կանէ և ի ժողովրդենէ անտի՝ հարեալ ի գութ ընդ թա-
գաւորն իւրեանց, եկին ի վերապ և զտին զայրն Աս-
տուծոյ ի կենդանութեան, որոյ կացեալ էր անդ ամն երկուս
և կէս, կերակրեալ ի հրեշտակաց Աստուծոյ: Աւ ազաչէին
զնա աղօթել առ Աստուած զի դարձցի արքայն իւրեանց
ի կերպարանս մարդոյ և ինքեանք եկեսցին ի հաւատս

և կործանեցնեն զգրօշեալս իւրեանց: Եւ խոստացաւ նոցա
այլն սուրբ և աղօթեաց առ Աստուած, որ լուաւ ձայնի
աղաչանաց նորա: Այլ ցորչափ ժամանակս եկեաց ար-
քայ՝ մնաց ի նմա ունին մի խողի ի վկայութիւն սքան-
չելեացն:

ԳՂՈՒԽ Գ.

Թէ՛ սրբէս Սուրբն Աղբէսարոս, որ էր հայրապետ շո-
մայ յայնժ ժամանակի և կայսրն Աուրամուրեանոս առաջնայն առ-
արտայն Տրդատ և առ Սուրբն Գրիգոր զի գնաացնէն առ նո-
սս ի շոմոս:

Նամբաւ սքանչելեացս այսոցիկ՝ որ գործեցան՝ հզաս
առ Սուրբն Աղբէսարոս, որ էր ի ժամանակին յայնմիկ
հայրապետ շոմայ և առ կայսրն Աուստանդիանոս. և
առաքեցին հանդիսապէս հրեշտակս առաջի արքային
Տրդատայ և Սրբոյն Գրիգորի հրաւերելով զնոսս գալ
ի շոմոս զնել զաշն միաբանութեան և հաւատալ և ու-
նել զբանս կաթողիկէ հաւատոյ, ըստ եկեղեցւոյն շոմայ:

Յորժամ արքայ և Սուրբն Գրիգոր ընկալան զպատ-
գամն, մեկնեցան ի վերին շայոց և ընդ նոսս հանդի-
սաւոր բազմութիւն արանց իբր քսան և չորից հազա-
րաց, առեալ ընդ իւրեանս պարզես և պատարագս առ-
ուստաձիրս ընծայել հայրապետին և կայսրի, որք և ըն-
կալան զնոսս պատուով մեծաւ: Եւ առաջի ամենեցուն
պատմեցան սքանչելեքն որ եղին: Եւ եզին նոքա զին-
քեանս ընդ իշխանութեամբ եկեղեցւոյն շոմայ, իբրև
որդիք ճշմարիտք և հնազանդք: Եւ ի հաստատութիւն

այսորիկ գրեցան թուղթք դաշանց երկուք պատուական
արեամբ Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, ի բաժակէ
պատարագին, զոր մատոյց Ս. Սիղբէսարոս հայրապետ
և յորոց կալաւ նա զմին առ իւր և տուաւ միւսն առ
արքայն և առ Սուրբն Գրիգոր, ի յիշատակ յաւիտենական:

Եւ յետ այնորիկ ինդրեաց յարքայէ ինքնակալն Աու-
ստանդիանոս տալ նմա երիս հարիւրս արանց յայնցանէ,
որք առ նմա կային, արք զեղանձնեայք. և շնորհաց նմա
արքայ, ընդ որ հաճեցեալ ինքնակալին մեծապէս, առա-
քեաց զնոսս ի Ստորին Գերմանիա ի բնակութիւն: Եւ
յայտմանէ կարծիք են առ բազումս թէ՛ գերմանացիք
սերեալք իցնն ի շայոց: Եւ յետ այնորիկ արքայն Տրդատ
և Սուրբն Գրիգոր դարձ արարին յաշխարհ իւրեանց ի
վերին շայոս: Եւ թագաւորեաց արքայն Տրդատ ամս յի-
սուն և վեց:

ԳՂՈՒԽ Գ.

Թէ՛ սրբէս կայսրն շոմոսայ Ղանանայ եղև արեպել զարտայն
շայոց Գագիկ և զժողովորդ նորս հնապանութլ եկեղեցւոյն
Յոմայ և ետրի զնա ի Բանդ և զմանս ի զարտապետայ
նորս. և իւ սրբէս սխառ արեւելիան ընդրէ՛ Յոմայ:

Յետ անցանելոյ յաշխարհէ արքային Տրդատայ, քանզի
չեթող նա զաւակ հասակեայ, պատշաճ թագաւորու-
թեան, բազումք յիշխանաց անտի և յաւազաց կալան
զորդիս նորա ընդ ձեռամբ և ինքեանք տիրեցին և իշ-
խեցին շայաստան աշխարհի. և վարեցին զայն այնպէս
զի գործք նոցա չնն արժանիք յիշատակաց:

ՆԷ եղև զի յամի Տեառն 1034, պսակեցաւ ի թագաւոր Հայոց արքայն Վազիկ (Վ.), որում առաքեաց հրեշտակս կայսրն Սոստանդնուպոլսոյ, խնդրելով ի նմանէ զի առաքեսցէ զերկուս ի վարդապետաց անտի իւրոց ի քննութիւն հաւատոց քրիստոնէութեան: ՆԷ առաքեաց զնոսա արքայ. և առաջի եղին ինքնակալին, որ իբրև լուաւ ի նոցանէ թէ արքայն Հայոց և ժողովուրդ նորա էին ընդ հնազանդութեամբ եկեղեցւոյն Հռոմայ, ետ հրաման արկանել զնոսա ի բանտ և բռնադատեաց հնազանդել եկեղեցւոյն Յունաց և հրաժարել ի Հռոմէականէն: ՆԷ արարին նոքա զայն սկամայ կամօք առ ահի մահու ի բանտի: ՆԷ արար ինքնակալն Հռոմոնց հրովարտակս և առաքեաց առ արքայն Վազիկ թէ զհարգ վարդապետք նորա երկոքին ընդ համօրէն ազգին Հայոց խոստացան հնազանդել եկեղեցւոյն Յունաց, փոխանակ եկեղեցւոյն Հռովմայ:

Իբրև լուաւ արքայ Վազիկ զբանս զայսոսիկ, ել մեկնեցաւ վաղվաղակի ի վերին Հայոց և դէմ եղեալ զնաց ի Սոստանդնուպոլիս, և առաջի եղեալ ինքնակալին՝ բողոք կալաւ ասելով թէ՛ ինքն և ազգն իւր էին հնազանդեալք մօրն մերոյ սրբոյ եկեղեցւոյն Հռոմայ ըստ խոստման իւրեանց և խնդրեաց ի կայսերէ զի տացէ ի ձեռս իւր զվարդապետսն զայնոսիկ: ՆԷ բարկացեալ ընդ այն ինքնակալին՝ ետ հրաման ձերբակալ առնել զարքայն և զվարդապետս, որ ընդ նմայն եկեալ էին և արկանել ի բանտ դառնութեան զամ մի և կէս: Յայնժամ արքայ Վազիկ և վարդապետք նորա անկեալ յերկիր զի մի տացէ զնոսա ինքնակալն ի մահ անարգութեան, յօժարեցան առնել զկամս նորա. այլ բերանով և եթ և ոչ սրտիւ. և մազապուր ճողոպրեալ ի ձեռաց

կայսեր, դարձ արարին յաշխարհն իւրեանց: ՆԷ ի բանէ աստի սկիզբն եղև ատկութեան Հայոց ընդդէմ Յունաց:

ԳԼՈՒԽ Ե.

Թէ ո՞րքաւ արտայն Վազիկ ի դառնալն իւրում յաշխարհն Հայոց եւր կորուսանել զԵստրապոլիս ո՞ն յոյն արկեալ է քոսք և զլուսն նորս ընդ նմա, փոխանակ զի կողբ զանոն շան իւրոյ
Արժէն, առաջի արտայն և ողբեցայ նորս:

ՆԷ եղև ի դառնալ անդ արքային Վազկայ յաշխարհ թագաւորութեան իւրոյ, օթեւանս կալաւ ընդ արս իւր ի քաղաքի միում որ կոչէր Աեսարիա, և էր յայնժամ ընդ իշխանութեամբ կայսերն Հռոմոնց: Իբրև ազաւ արքայ, առաջի եղև նմա մետրապոլիտ ո՞ն Յոյն յազգէ բերելով ի միասին և զշուն իւր, որում եղեալ էր անուն Արժէն, յանարգանս Հայոց. և առաջի արքայի և ուղեկցաց նորա ձայնատու լինէր շան իւրոյ զի եկեսցէ մօտ, կոչելով զնա Արժէն, իբրև ի հեճուկս: ՆԷ զայրացաւ մեծաւ ցասմամբ արքայն Հայոց Վազիկ. և կարի իսկ յիրաւունս զի ոչ ինչ չարիս արարեալ էր նորա և ոչ արանց իւրոց ազգին Յունաց: Իսկ եպիսկոպոսն՝ որ Հռոմէր ազգաւ, յանդիման ծաղր առնէր զնա և զարս նորա: ՆԷ հրաման ետ արքայ ունել զեպիսկոպոսն Յոյն և զշուն նորա և եղեալ ի քուրձ մի կապել անդազոյնս: ՆԷ ապա սկսան հաստաբեստ բրօք հարկանել զշունն, որ ի սաստկութենէ հարուածոցն կատաղեալ խաճանէր զտէր իւր յամենուստ. և այնչափ թոպեցին՝ զի տէր շանն և շունն միանգամայն սատակեցան չարաչար տան-

Չանօք ի քրձի անդ: Եւ յիտ այնորիկ կողրպտեցին մարդիկ թագաւորին զինչս մթերեալս ի տան հպիսկոպոսին՝ որ էր այր մեծատուն յոյժ և դարձան արքայ և որք ընդ նմայն էին յաշխարհն իւրեանց և հասին ի քաղաքամայրն վերին Հայոց, որ կոչէր Անի: Եւ այսպէս արմատացաւ մահացու ատելութիւն ընդ մէջ Հայոց և Յունաց, որ կայ և մնայ ցայսօր ժամանակի:

ԳԼՈՒԽ Թ.

Թի՛ յայլև արտայն Գագիկ կախեցաւ զպարսպէ Բերդի, ի վրէժ մահո՛ւ մարտապրութիւն Յունաց:

Յորժամ հՀաս արքայ Գագիկ ի վերին Հայս, որպէս ասացաք, կամ եղև նմա ամուսնացուցանել զորդի իւր ընդ դստեր տեառն Տարսոնի*): Եւ դէմ եղեալ յաշխարհէ անտի իւրմէ, չոգաւ ի ստորին Հայս, ի քաղաքն Տարսոն, խնդրեաց յիշխանէ անտի քաղաքին զհաճեսցի տալ զգուստրն ի կնուծիւն որդւոյ իւրոյ: այլ ոչ կամեցաւ ընդ այն ամենեկին տէրն Տարսոնի: Եւ այսպէս անընկալ լիալ յիշխանէն դարձ արար արքայ յաշխարհ իւր: Եւ յանցանել նորա առ բերդաւ. միով որ կոչէր Մանդալէ, և էր ընդ իշխանութեամբ կայսերն իռոմոց, բնակիչք ամրոցին խաբկանօք ընդ առաջ ելին արքային և աղաչէին զնա զի հաճեսցի դալ Հանգչիլ յամուր անդր ընդ ոմանս յարանց իւրոց: Եւ արքայ որ ոչինչ ակնուներ նկնգութեան առ ի նոցանէ՝ յանձն էստ.

*) Այն է Աբլխարիբայ, ի տանէ Արծրունեաց: Ծան. ԻճԷ.

մտանել ի բերդն և իսկ և իսկ արկին ի նա ձեռս և ճուպան ի փողս եղեալ կախեցին չպարսպէն, ի վրէժ մահու մետրապոլտին Յունաց, սատակիլոյ ընդ շանն ի քրձի:

ԳԼՈՒԽ Է.

Թի՛ զհարց կորուսին Հայս զԼափառորն իւրեանց:

Յորժամ արքն, որք էին ընդ թագաւորին Գագիկայ, տեսին զնկնգութիւն Յունաց և զմահ անարգութեան արքային, դարձ արարին յաշխարհ իւրեանց ցասամաք մեծաւ ընդ անցս որ անցին ընդ արքայ. և զայրոյթ սրտից նոցա առաւել ևս բորբոքեցաւ մինչ հասեալ յաշխարհն Հայրենի, գտին զրաւեալ ի կենաց զորդի արքային: Յայնժամ կալաւ զթագաւորութիւնն իշխան ոմն կոչեցեալ պարոն Ռուբէն, որ էր յազգէ անտի արքային Գագիկայ. և թագաւորութեաց նա զամս քսան: Եւ յիտ նորա պարոն Աոստանդին որդի նորա: Պարոն Ռուբէն և որդի նորա պարոն Աոստանդին ունէին իշխանութիւն մի փոքրիկ և վասն այնորիկ յաւեր դարձաւ թագաւորութիւնն վերին Հայոց և անշքացեալ վատթարեցաւ մեծապէս: Եւ իբրև լուաւ զայս մեծ խանն Թաթարաց, տէրն Թավրիժու (Ալպ-Արսլան), որ ատելութեամբ մեծաւ էր ընդ քրիստոնեայս և ցանկայր ընդարձակիլ զիւրն պետութիւն, ել յաշխարհէ անտի իւրմէ բազմութեամբ զօրաց և թափեցաւ ի վերին Հայաստան և անկեալ յանզգաստից ի վերայ, ապականեաց զերկիրն ամենայն: Եւ այսպէս կորուսին Հայք զթագաւորութիւն իւրեանց, յամի Տեառն 1098:

ԳՎՈՒԽ Ը.

Թ՛վ որպէս պարոն Աստուանդին խոյս ետ ընդ արան զՅրախա-
նաց ի սարսին շայս՝ որ էր ընդ իշխանո-՛ւնեամբ կայսերն շո-
տոմնոց:

Յորժամ կորեաւ վերին շայաստան, որպէս ի վեր
անդր ասացաւ, պարոն Աստուանդին որ ունէր զիշխա-
նութիւն թագաւորութեան շայոց, ետեւ զի ոչ կա-
րէր զդէմ ունել զօրութեան մեծի խանին: Խոյս ետ հան-
դերձ տասն զինուորօք և էանց զիշխարայն ի ստորին շայս,
որ էր յայնժամ ընդ իշխանութեամբ կայսերն շոտո-
մոց, այլ բազումք ի ժողովրդենէն ի կողմն շայոց յա-
րեալ էին: Եւ եհաս հանդէպ քաղաքի միում, որոյ բնա-
կիւք՝ որք շայ էին ազգաւ, բարձեալ տանէին մացառս
առ ի փակել և կարկատել զճերպս պարսպին խարխա-
լելոյ: Յայնժամ պարոն Աստուանդին և որք ընդ նմայն
էին, մերկացեալ ի զինուոց իւրեանց թաքուցին զայնոսիկ
ի մէջ մացառացն և այր իւրաքանչիւր կապեալ զիւր
խուրձն՝ բարձեալ տանէին ի վերայ պարսպացն, պէս գու-
նակ ռամիկսպաս մարդկանն:

Եւ էր օրն տօն Աւերափոխման Աստուածամօր Աու-
սին, յորում յոյնք գտանէին յեկեղեցւոջ. և պարոն Աս-
տանդին և զինակիցք նորա բարձեալ տարան զմացառսն
հանդերձ զինուք իւրեանց ի վերայ պարսպաց քաղաքին:
Եւ տեսեալ թէ զիպող էր ժամն՝ վառեցան յանկարծ ի
զէն և զըռամբ արկեալ զամուրն, դէմ եղեալ խուժեցին
յեկեղեցի անդր և ձերբակալ արարին զչոյնս որ անդն
կային: Եւ այսու օրինակաւ պարոն Աստուանդին, իբրև

այր քաջ և հզօր, կալաւ զտէրութիւնն, և յինքն ըմբո-
նեաց զմեծ մասն աշխարհին: Եւ յետ ոչ բազմաց փո-
խեցաւ յաշխարհէ և եթող որդի՝ որում անուն էր պա-
րոն Թորոս: Սա եղև այր հզօր և տիրեաց զինու զօրու-
թեամբ մեծի մասին աշխարհին, առեալ ի ձեռաց Յու-
նաց: Եւ առ զամուրն Մանգալեայ, յորում մեռաւ ի կա-
խազանի արքայն Վազիկ. և զչոյնս գտեալս յամուր անդր՝
ետ կախել զորմոց պարսպին. և ի վրէժ պատուհասի մա-
հուան արքային ետ հրաման հիմն ի վեր տապալել զբերդն:
Եւ եզիտ անդ զանձս բազումս և ընդ ձեռամբ նուա-
ճեաց աշխարհս և գաւառս և եհաս մինչև ի մայ-
րաքաղաք ստորին շայոց, որ կոչէր Սիս և տիրեաց
նմա: Եւ յետ այնորիկ ընդ բուռն էարկ և զքաղաքսն ո-
րոց անուանք են՝ Բայեաս, Տարսոն Վանդենէս (Աղա-
նա?) և ամուրն Աուռկ (Առուիկոս): Եւ կալաւ բազում
այլ ևս քաղաքս և բերդորայս և եղև տէր համօրէն աշ-
խարհի ստորին շայաստանի:

ԳՎՈՒԽ Թ.

Թ՛վ որպէս պարոն Թորոս աւերեաց զկողմն Ախարոսի, որ էր
յայնժամ ընդ իշխանո-՛ւնեամբ կայսերն շոտոմնոց:

Պարոն Թորոս, յետ մեծի աշխարհակալութեան ստո-
րին շայոց, կռեաց դաշն ընդ իշխանին Անտիօքայ, որ
կոչէր Աւմօլդ (Ուրնօ). և ժողով արարեալ ընդ նմա
նաւուց բազմաց և արանց պատերազմողաց, անցեալ
զնացին ի կղզին Աիպրոսի, որ էր ընդ ձեռամբ Մա-
նուէլի կայսերն շոտոմոց և քանդեցին և ի հիմանց տա-
պալեցին: Եւ եղև աւեր և կործանումն կղզւոյն յամին

Հնորհաց 1157: Եւ պարոն Թորոս եկաց իշխան զամս
ինն և տասն:

ԳԼՈՒԽ Ժ.

Թէ որպէս կայսրն Հոստոնց արեւաց աշխարհի սորբին Հայոց:

Յետ մահուան քաջի պարոնին Թորոսի կալաւ զիշ-
խանութիւնն հղբայր նորա, որ կոչէր պարոն Լևոն ընդ
ամս հինգ: Ի ժամանակին յայնմիկ Թագաւորէր ի Սոս-
տանդնուպոլիս կայսր ոմն, կոչեցեալ Պէրփէրուժէն (Յով-
հաննէս Սոմնենոս), որ խորհուրդ կալաւ թէ զեարդ և
որով օրինակաւ կարիցէ զբաւամբ ածել անդրէն զստորին
Հայաստան, զոր կորուսեալ էր նախնեաց նորա: Եւ միա-
բանեալ ընդ մեծի ու մեմն Թուրք զօրավարի որ կոչէր
Հայինակ Մէլէք (Ռուքն-Լիդդին Մաքսուտ), մտին
երկոքեան ի ստորին Հայաստան զօրու ծանու յոյժ և
տիրեցին աշխարհին ի սուղ ժամանակի և բաժանեալ
զայն յերկուս՝ կալաւ իւրաքանչիւր ոք զեւր մասն: Եւ
ձերբակալ արարին զպարոնն Լևոն և զորդիս նորա զեր-
կոսին, որ անուանեալ կոչէին պարոն Թորոս և Մէ-
լէք (Մլէհ), տարան զերեսին զնոսա ի Սոստանդնու-
պոլիս և արկին ի բանտ, ուր մնացին նոքա զամս ե-
րիս: Եւ յետ այնորիկ մեռաւ պարոն Լևոն, և կայսեր
արձակեալ ի կապանաց զորդիս նորա, եթող զնոսա ա-
զատս ի քաղաքին Սոստանդնուպոլիս: Եւ զտեալ նոցա
ժամ զիպող փախստեայ զնացին ի Հայս և զօրաժողով
արարեալ՝ կալան զինու զօրութեամբ զամուրն Վահկայ,
զոր էր երբեմն նախնեաց նոցա արկեալ ընդ իշխանու-

Թեամբ: Պարոն Լևոն (Թորոս?), որ էրն անդրանիկ, կա-
լաւ զիշխանութիւնն ընդ ամս քսան և վեց. և յետ նո-
րա տիրեցին իշխանք երեքին, որոց զործք չեն ինչ ար-
ժանիք յիշատակաց:

ԳԼՈՒԽ ԺԵ.

Թէ որպէս պարոն Լևոն՝ որդի պարոն Ռուքնի (Սպեփանէի)
պաակեցաւ իւրաքանչիւր Հայոց:

Յամին Հնորհաց 1220 (1187) կալաւ զտէրութիւնն
Հայոց պարոն Լևոն, որդի պարոն Ռուքնի (Սպեփանէի):
Եւ դաշնաւորեցան ընդ միմեանս իշխանն Անտիոքայ և
պարոն Լևոն, պայման արարեալ զի եթէ թշնամիք հա-
ւատոյ յարձակեցին ի վերայ միոյն, միւսն ձեռնաու լեցի
նմա յամենայն զօրութենէ իւրմէ: Եւ որպէս զի լեցի դա-
շանցն առաւել ևս պնդութեամբ պահպանութիւն ի մէջ
կողմանցն երկոցուն՝ հրեշտակս արձակեաց պարոն Լևոն
առ իշխանն Անտիոքայ, խնդրելով ի նմանէ զի առա-
քեսցէ առ նա զսահմանադրութիւնս, հաստատութիւնս
և զկարգս կանոնաց, որովք վարէին յերկիրն Անտիոքայ,
զի կամ էր նմա վարել նոքումիք և յաշխարհին Հայաս-
տանեայց. և արար նա զայն յօժար կամօք: Եւ պարոնն
Լևոն վարեաց զերկիրն իմաստութեամբ և աճեցոյց զիշ-
խանութիւն իւր և օգնեաց և ձեռն ետ բազում անգամ
իշխանին Անտիոքայ, զոր նեղէին յաճախ թշնամիքն հա-
ւատոյ:

Եւ տեսեալ իշխանին զսէրն մեծ և զբարեկամու-
թիւն զոր ցուցանէր նմա պարոն Լևոն, հաւանութեամբ

խորհրդականաց իւրոց, հրեշտակս արձակեաց առ պապն
և առ ինքնակալն Հռոմայ, խնդրելով ի նոցանէ զի պա-
րոն Լևոն, իբրև ճշմարիտ որդի և հնազանդ Սրբոյ եկե-
ղեցոյն Հռոմայ, լիցի պսակեալ ի Թագաւոր Հայաս-
տանի, ըստ հրամանացն Հռոմայ, զոր և ընկալան նորա
յօժարութեամբ:

Նւ պապն առաքեաց զմի ոմն եպիսկոպոս պսակել
զնա ի Թագաւոր: Նւ ինքնակալն Հռոմայ առաքեաց
նմա Թագ ոսկեձոյլ մեծագին յոյժ, ընդելուզեալ ակամբք
պատուականօք, մարգարտօք, յակնթօք, շափիւղեաւ,
զմխտիւ և այլովք գոհարօք: Նւ հրեշտակացն հա-
սեալ, պսակեցաւ պարոն Լևոն ի մայրաքաղաքն ստո-
րին Հայոց, ի կոչեցեալն Սիս, յամին յորում ասացաք
(1198): Նւ յետ կապելոյ նորա զԹագն արար ուխտ
և խնամութիւն (1210) ընդ արքային Միպրոսի (Մամբի),
որ էր ի տանէն Պաղղոյ և յազգէ Լուսինեան և էառ
ի կնութիւն զգուստր նորա որ կոչէր Օլիբիլ (Օւապէլ),
և էր նա կին պերճաբարոյ: Նւ եղև Լևոն առաջին Թա-
գաւոր որ պսակեցաւ ի ստորին Հայաստան:

ԳԼՈՒԽ ԺԲ.

Թէ ո՞րպէս կայսրն Հռոմոնոյ և արքայն Լևոն Առաջին Եղին
դառն ընդ մեծեան:

Յետ սակաւ աւուրց պսակելոյ արքային Լևոնի Ա-
ռաջնոյ, կայսրն Սոստանդնուպոլսոյ (Ելէքս-Անդեղոս) ի-
մացեալ և իրազեկ եղեալ զի արքայն Հայոց աճիլով ա-
ճէր և գաշնակցութիւնս բազումն արարեալ, միացեալ

էր ընդ պապին, ընդ կայսրն Հռոմայ, ընդ արքային
Միպրոսի և ընդ իշխանին Անտիոքայ, անկաւ ի վարանս
տարակուսի, երկեաւ Թէ զուցէ տացէ ընդ նմա պատե-
լազմ, վասն որոյ յղեաց առ նա հրեշտակս պատուաւորս,
որք մատուցին նմա տուրս և պարգևս մեծամեծս և
Թագ արքայական ճոխապաճոյճ, զարգարեալ մարգար-
տօք և ակամբք պատուականօք, խնդրելով ի նմանէ զի
հաճեսցի զնել ուխտ ընդ նմա, մի ևս վնասել իրերաց,
և լինել յայնմհետէ իբրև եղբարս և բարեկամս: Եբրև
լուաւ արքայ Լևոն Առաջին զբանս հրեշտակացն եկե-
լոց, յանձն էառ զպատգամն նոցա և ի սահմանեալ ա-
ւուր՝ երգմնակուռ եղեն կողմանքն երկօքին: Նւ այսու
օրինակաւ հաստատեցաւ խաղաղութիւն և հաշտութիւն
ի մէջ Հայոց և Հռոմոնոց, որք յառաջմէ մահու չափ
ատէին զմիմեանս, որպէս ի վեր անդր ասացաւ:

ԳԼՈՒԽ ԺԳ.

Թէ ո՞րպէս Պիլիպ, անդրանիկ որդի իշխանին Անտիոքայ պատ-
կեցաւ ի Բագատոր Հայաստանի, յետ մահուան արքայն Լևոնի:

Արքայն Լևոն Առաջին վարեալ զիշխանութիւն իւր
քաջութեամբ և խաղաղութեամբ ընդ ամն երեսուն և
վեց, փոխեցաւ յաշխարհէ (1219) և եթող գուստր Օւա-
պէլ անուն, որում անկանէր Թագաւորութիւնն ըստ օրի-
նացն Անտիոքայ, որովք վարէր պետութիւնն ստորին
Հայոց: Նւ այսորիկ ազագաւ պարոնայք և աւազո-
րեարն Հայաստանի հրեշտակս արձակեցին առ իշխանն
Անտիոքայ, խնդրելով ի նմանէ զի հաճեսցի առաքել
ի Հայաստան զՊիլիպ, զորդին իւր զանդրանիկ, զի

առեալ ի կնութիւն զտիկինն Չապէլ լեցի թագաւոր
 շայաստանի: Եւ յանձն էառ իշխանն յօժարութեամբ,
 և թագաւորեցին Ֆիլեպ և տիկինն Չապէլ ի միասին
 (1222): Եւ յետ թագաւորելոյ նորա զամս հինգ, եհաս
 վախճան կենաց նորա, առանց թողլոյ որդիս ի պայազա-
 տութիւն:

Եւ իշխան ոմն մեծ, որ անուանեալ կոչէր շեթում,
 յարքունի զարմէ ամուսնացաւ ընդ Չապէլ տիկնոջ և
 պսակեցաւ ի թագաւոր յամին շնորհաց 1225: Աոյն այս
 արքայ շեթում հրաժարեալ ապա յաթոռոյ, եղև կրօ-
 նաւոր, և դասեցաւ ընդ սուրբս և կոչեցաւ Սուրբ Մա-
 կար: Եւ ի Չապէլ տիկնոջէ եղև նմա ինն որդի՝ ուս-
 տերք եօթն, և դստերք երկուք, և առաջինն յորդուոց
 նորա կոչէր Լևոն, երկրորդն՝ Ներսէս, որ եղև եպիսկո-
 պոս շայաստանի, երրորդն՝ Սմբատ, չորրորդն՝ Առստան-
 դին, հինգերորդն՝ Թորոս, վեցերորդն՝ Ալինախ, եօթնե-
 րորդն, Օշին: Եւ ի դստերացն նորա առաջինն կոչէր
 Ռիթա, և երկրորդն Եղապէլ:

ԳԼՈՒԽ ԺԴ.

Թէ որպէս արտայն շեթում դաշնակցեցաւ ընդ մեծի խա-
 նին, Տեառնն Թաւրիթոյ:

Յայնմ ժամանակի սուլթանն Բաբելոնի, որ կոչէր
 Մէլէք Նազար, մտախոհ լինէր ի սրտի իւրում ասպա-
 տակել յաշխարհն, որում տիրէր արքայն շեթում, զի
 ի բազում նուագս հարեալ խաթարեալ էր արքային զսուլ-
 թանն և զերկիր նորա, ի պաշտպանութիւն և ի բար-
 դաւաճումն քրիստոնէական հաւատոց: Եւ առ ի խա-

փանել զչար խորհուրդ սուլթանին, ել մեկնեցաւ արքայն
 շեթում յերկրէ անտի իւրմէ, յամին շնորհաց 1253, և
 չոգաւ առ մեծ խանն, տէրն Թաւրիթոյ, զնել դաշն ընդ
 նմա զի ձեռն տացէ ընդդէմ սուլթանին. և տարաւ առ
 նա պարգևս մեծամեծս և ընծայս ճոխաձիրս: Եւ խանն
 մեծ ընկալաւ զնա ախորժ հաճութեամբ և զամենայն
 հայցուածս և զաղաչանս զոր առաջի արար նմա արքայն
 շեթում: Եւ առաջին հայցուած, զոր մատոյց առ խանն
 մեծ, որ կոչէր Մանգոյ խան, ինքնակալ Թաթարաց,
 այն իսկ էր՝ զի հաճեցի մկրտիլ ընդ համօրէն ժողովը-
 դեանն: Երկրորդ, զի լեցի խաղաղութիւն մշտնջենաւոր
 ընդ քրիստոնէայս և ընդ Թաթարս: Երրորդ, զի ընդ
 ամենայն տեղիս՝ որոց տիրեալ էր Թաթարաց և կամ
 որոց տիրեսցեն յապա ժամանակի, համօրէն կեկղեցիք
 քրիստոնէից և քահանայք նոցա և դպիրք և կրօնաւորք
 և այլք, լեցին ազատք ի ծառայութենէ և ապահարկք
 և ոչ մի ինչ հատուցեն նմա կամ այլում ումեք, որ
 զինչ և իցէ պատճառանօք: Չորրորդ, զի ձեռն տացէ
 քրիստոնէից ազատել զգերեզմանն սուրբ և զսուրբ եր-
 կիրն ի ձեռաց Սարակինոսաց և շնորհեալ լեցին այնո-
 քիկ քրիստոնէից: Հինգերորդ, զի հրաման տացէ Թա-
 թարաց, որոց ընդ բռամբ արարեալ էր զիշխանութիւն
 Թուրքաց, երթալ կործանել զքաղաքն Պաղտատ և
 բռնալ ի միջոյ զխալեֆայն, որ էր առաջնորդ և պետ
 զենի Մուհամմետի անիծելոյն: Վեցերորդ, տալ նմա
 առանձինն արտօնութիւն խնդրելոյ օգնութիւն ի Թա-
 թարաց անտի, որ մերձաւորագոյնք իցեն սահմանաց
 թագաւորութեան իւրոյ և զի լեցին նոքա պարտական
 ձեռն տալ նմա անյապաղ յոր ինչ դէպս խնդրեսցէ ար-
 քայն զնոցայն օգնականութիւն: Եօթներորդ, զի ամե-

նայն տեղեք, որք էին երբեմն ընդ իշխանութեամբ նայոց և զորս յափշտակեալ էր Սարակինոսաց և ի ձեռաց նոցա առեալ էր յետոյ Թաթարաց, վերադարձցին ի Թագաւորութիւնն նայոց: Աւ ընդ այսմ՝ զամենայն տեղիս, զորս արքայն նայոց կարասցէ առնուլ ի ձեռաց Սարակինոսաց, կալցի խաղաղութեամբ և մի ոք ի Թաթարաց և կամ յայլոց իշխեսցէ ընդդէմ կալ:

ԳԼՈՒԽ ԺԵ.

Թէ ո՞րպէս սուրբն Ռաբելունի գնաց ի նայասպան զորոջանոց, յաղխահարեաց զնայոց, կալաւ զպարտն Աւոն, զորքի արքայն նեխոյ և գերի վարեաց զնա ի Ռաբելուն:

Աւ եղև իբրև լուաւ սուլթանն Ռաբելունի զգաշն միաբանութեան, զոր արարեալ էր արքայ նեխում ընդ խանին մեծի, գումարեաց արս պատերազմոյս քառասուն և հինգ հազար և յեղակարծում պահու եմուտ ի սահմանս Թագաւորութեան նայոց և յապականութիւն դարձոց զերկիրն ամենայն: Աւ եհաս բոթ գուժին առ պարտն Աւոն, որդի անդրանիկ արքայի նեխոյ, որ վարէրն յայնժամ զիշխանութիւն: Աւ նորա զօրաժողով արարեալ գումարեաց վաղվազակի արս հնգետասան հազար, ընդ հետեակ և ընդ այրուձի և առեալ ընդ իւր զմի ոմն յեղբարց իւրոց, որ կոչէր պարտն Թորոս, ել հանդէպ սուլթանին և բանակի նորա, ի պաշտպանութիւն աշխարհին: Աւ դիպեցան միմեանց բանակքն երկոքին մերձ յամուրն կոչեցեալ Մարրի, զոր կալեալ ունէր պարտն Աւոն. և բաղխեցան ընդ միմեանս զաւուրս երկուս.

և յերրորդումն՝ ի պարտութիւն մատնեցան նայք, զի ոչ բաւեցին զդէմ ունել ահազին բազմութեան Սարակինոսացն յարձակելոց ի վերայ նոցա: Անդ անկաւ ի ճակատամարտի պարտն Թորոս, երկրորդ որդի արքայի նեխոյ. իսկ անդրանիկն յորդիս նորա պարտն Աւոն, ձերբակալ եղեալ ածաւ ի Ռաբելուն և եղաւ ի բանտի յաշտարակի անդ բերդին, որ մինչև ցայսօր անուանեալ կոչի Աշտարակ պարտն Աւոնի:

ԳԼՈՒԽ ԺԶ.

Թէ ո՞րպէս արքայն նեխոյ լսեաւ սուրբն Ռաբելունի, և ինչոք ընկաւ ի նմանե օգնութիւն ի վրէժ մատուց սուրբն:

Չինի պարտութեանս այսորիկ զրեցին նայք առ արքայ նեխում և զեկուցին նմա՝ զիարդ որդի նորա անդրանիկ վարեալ էր ի գերութիւն՝ ի Ռաբելուն և անկեալ երկրորդն ի ճակատամարտի: Աւ արքայ նեխում եմուտ ի սուգ և խոցեցաւ ի սրտի. և անկեալ ի ճանապարհ չողաւ առ խանն մեծ (նուլաղու), և այնչափ ինչ արար զի առեալ էած զնա ընդ իւր արամբք երկիրիւր հազար ընդդէմ սուլթանին: Աւ մտին յերկիր նորա և կալան զինու զօրութեամբ զքաղաքն նալէպ. և յաւեր դարձուցեալ զաշխարհն ամենայն, չողան ի քաղաքն Ռամասկոս կործանել զնա: Այլ բնակիչք քաղաքին երկուցեալ ի բազմութենէ ամբոխին գումարելոյ, առաքեցին նուերս և ընծայս առատապարգևս առ խանն մեծ, աղաչելով զնա զի մի կործանեցէ զքաղաքն նոցա և զի՝ շատ համարեսցի զչարիս, զոր արքայն նայոց արարեալ էր յեր-

կիր սուլթանին և զի՛ բաւական էր վրէժն զոր առեալ էր նորա ի սուլթանէն ի փոխարէն անցից չարեաց զոր հասուցեալ էր նմա: Չիջաւ խանն մեծ ընդ պաղատանս նոցա, ոչ միայն զի հիթանոսք էին և երկոքին, այլ զի և առաջի կային նորա ընծայք մեծապարզեք: Եւ ասաց ցթագաւորն շեթում: «Տէր արքայ, աւերեա՛ փոխանակ Վամասկոսի զայլ քաղաքս և աշխարհս»: Եւ արքայ ել մեկնեցաւ անտի և չոգաւ հանդէպ քաղաքի միում, որ կոչէր Սալլահիէ, որ է դէմ յանդիման Վամասկոսի, յայնկոյս գետոյն, և էառ զնա. և յաւարի առեալ կործանեաց զնա և հասոցց աղէտս բազումս և մեծամեծս սուլթանին Բաբելոնի:

ԳԼՈՒԽ ԺԷ.

Թէ՛ ո՛րպէս Սալլահան Բաբելոնի գոմարեաց զօր Բապտիստ և ճակատս ետ ընդ Խանին Մեթի և ընդ արտայնն շայոց և ճայնեցաւ ի պարտութիւն:

Եւ եղև իբրև լուաւ սուլթանն Բաբելոնի Մելիք Նասար զվնասս մեծամեծս և բազումս, զոր խանն մեծ և արքայն շայոց արարեալ էին յերկիր իշխանութեան իւրոյ, ժողովեաց զօր անթիւ բազմութեամբ, խաղաց զնաց ի վերայ նոցա և պատահեաց նոցա մերձ ի քաղաքն Վամասկոս: Եւ ի դիմի հարան բանակքն երկոքին սաստկութեամբ մեծաւ. այլ պարտեցաւ ի վերջոյ սուլթանն և դարձաւ ի փախուստ. և զհետ եղին նորա (խանն Թաթարաց և արքայն շայոց) մինչև ի քաղաքն Վասերայ (Վազղա), ուր մտեալ ամրացաւ սուլթանն: Իսկ խանն մեծ և արքայն շայոց կամէին զնալ

մինչև ի Վահիրէ և կործանել զայն և առնուլ յաւարի: Ելլ ի կասկածի ընդ այն եղեալ սուլթանին, առաքեաց ընծայս բազումս և պայծառս առ խանն մեծ, աղաչելով զնա դառնալ ընդ կրունկն և զրաւ առնել մարտին, զի չէր նա քրիստոնեայ, այլ սարակինոս իբրև զինքն: Եւ եղև իբրև ընկալաւ խանն մեծ զընծայսն զայնոսիկ, էառ զբանակն և դարձաւ յերկիր իւր, կուրացեալ ի պարզեաց և յընծայից անտի առբերելոց, որպէս սովորեալ է զիպիլ յաճախ և այլոց բազմաց: Եւ արքայ շեթում դարձարար յաշխարհ իւր ի շայաստան:

ԳԼՈՒԽ ԺԸ.

Թէ՛ ո՛րպէս պարտն Լևոն որդի արտայնն շեթոյ զԵրթաւ ի գերութենէ սուլթանին:

Յորժամ սուլթանն Բաբելոնի հարաւ պարտեցաւ դէմ յանդիման Վամասկոսի, որպէս ասացաք, ածին կացուցին առաջի մեծի խանին ընդ այլոց ձերբակալաց և սորուկ մի սուլթանին սիրեցեալ ի նմանէ, զի էր պատանի գեղեցիկ և անուանեալ կոչէր Սուսգուր Նակար. և տրտմեցաւ կարի յոյժ սուլթանն, զի ոգևով չափ սիրէր զնա: Ոյր վասն հրեշտակս արձակեաց առ արքայն շայոց շեթում զի եթէ կամ էր նմա փրկիլ զորդին իւր զանդրանիկ, զպարտն Լևոն, որ էր առ նմա ի գերութեան, խնդրեսցէ ի խանէն մեծէ արձակել զստրուկ իւր. և ինքն՝ խոստանայր և երգնոյր յօրէնս իւր զի ի գալ հասանել ճառային, ի բաց դարձուցէ առ թագաւորն զորդի նորա: Եւ խնդաց արքայ շեթում և զրեաց առ խանն մեծ և առաքեաց առ նա զորդին իւր զՆլինախ մեծա-

մեծ պարգևօք, զոր ընկալաւ պատուով խանն մեծ և ազատեալ զգիրին ետ ի ձեռս հրեշտակաց սուլթանին, որք երգուան յօրէնս և յանուն տեառն իւրեանց դարձուցանել առ արքայ շեթում զորդի նորա զպարոն Աւոն: Եւ դարձ արարին առ սուլթան տէրն իւրեանց, որ հրոճուեալ բերկրեցաւ մեծապէս յընդունել անդ զգիրին. և ի լըումն խոստմանն՝ կոչեաց զուղտապան ոմն Արաբացի և սակ էարկ ընդ նմա տանել զպարոն Աւոն առ արքայն շայոց՝ հայր նորա. և գիշերաւ գաղտագողի, որքան հնար էր, յերկիւղէ իշխանաց իւրոց, ետ զնա ի ձեռս նորա իջուցեալ պարանաւ յաշտարակէն զպարոն Աւոն ի նմին գիշերի: Եւ ուղտապանն հեծեալ ի տաճիկ ուղտ, որ զնայ անհնարին երագութեամբ, յաւուրս ութ հասոյց զնա առ արքայն շեթում, հայրն նորա: Եւ խնդաց թագաւորն և բերկրեցաւ յանձն իւր և արար տօն ցընծութեան և ետ ուղտապանին պարգևս մեծամեծս:

Եւ ի միում յաւուրց եհարց սուլթանն թէ ո՞ւր իցէ որդի թագաւորին շայոց, անգէտ ձեացեալ ազատութեան նորա, և հարցանէր թէ զինչ պատճառք էին զի ոչ տեսանէր զնա առաջի երեսաց իւրոց, որպէս տուեալ էր հրաման ածել զնա զառաջեալ իւրով յաւուրս անդ այգորիկեաց, յերկուշաբաթի և ի հինգշաբաթի աւուրս ասեմ, յորս աւագորեարն յանդիման լինի սուլթանին. և վասն այնորիկ զերկուսին զաւուրսն զայնոսիկ կոչեն յաշխարհին աւուրս (Աորոմից*): Եւ կեղծեաց սուլթանն բարկութիւն մեծ և առաքեաց հարցանել ի բանտի. և գտաւ պարանն, որով ճողոպրեալ էր պարոն Աւոն. ընդ

*) Աորում, բառ արաբացի, որ նշանակէ զայգորումն իշխանի յընդունելութեան: Իսկ կորումի նշանակէ զընծայն, զոր մատուցանեն իշխանին այգորոզք. Ծան. խմբ.

որ ևս քան զևս ցատուցեալ նորա ի վերին երեսս հրամայեաց աճապարիւլ պնդել զհետ սուլթանդակօք և ազանեօք, որպէս զի յորում վայրի և գտանիցին զնա, ձերբակալ արարեալ ածցեն դարձուցին առ նա: Եւ ի դերե ել ամենայն զի Աւոն հասեալ էր կանխաւ յաշխարհն իւր, ըստ կամաց սուլթանին, որ կալաւ հաւատարմութեամբ զբանն խոստացեալ:

ԳՂՈՒԽ ԺԹ.

Թիւ որպէս պարոն Աւոն պահեցաւ ի լագուոր շայոց զինի մահուան արտայնն շեթոյ՝ հօրն իւրոյ և լագուորեալ զամս ութ և ասան զբաւեցաւ ի կենաց, ասանց լողոյց զասի. և լագուորեաց պարոն Աւոն Գ. որդի պարոն Թորոսի, որդոյ արտայնն շեթոյ, անկեաց ի ճակատամարտին ընդ դեմ ասլանին: Եւ թէ զիսորդ արտայնն Աւոն Գ. սպանուի ընդ հօրեղբօր իւրոս՝ նենգութեամբ:

Յորժամ արձակեալ ի բանտէ անտի սուլթանին պարոն Աւոն, անդրանիկն յորդիս արքային շեթոյ՝ դարձ արար ի շայաստան, յետ ժամանակի ինչ ընդ մէջ անցելոյ՝ մեռաւ շեթում, հայր նորա, թագաւորեալ զամս քառասուն և հինգ: Եւ թագ կապեաց պարոն Աւոն յետ նորա, և կոչեցաւ արքայ Աւոն Բ., որ կալաւ զաթոնն խաղաղութեամբ զամս ութ և տասն և մեռաւ անպայազատ:

Եւ պսակեցաւ ի թագաւոր պարոն Աւոն Գ. որդի պարոն Թորոսի, սպանելոյն ի պատերազմին ընդ սուլթանին, որպէս ի վեր անդր ասացաւ, և որ էր որդի

արքայի Հեթմոյ. և կոչեցաւ նա Աւոն Արրորդ. և սա
ինքն էր որ վարեաց զիշխանութիւն Հօրեղբօրորդւոյ
իւրոյ կոչեցելոյ Հեթում Միականի:

Անդ ժամանակն ընդ այնոսիկ լուեալ խանին մեծի
զի զօրաժողով լինէր սուլթանն զալ յարձակել ի վերայ
արքային Աւոնի, առ ի լուծանել զվրէժս ֆեսսուց, զոր
Հաւ նորա Հեթում արքայ արարեալ էր յերկիր տէրու-
թեան նորա, առաքեաց ի սահմանս Հայոց զմի ոմն
յաւագաց իւրոց որ կոչէր Ռիլարդու և արս պատե-
րազմիկս քառասուն Հազարս ընդ նմա. և եկն նա և բա-
նակեցաւ ի դաշտի անդ բերդին Անաւարզայ, որ էր ընդ
իշխանութեամբ թագաւորին Հայոց. և եկաց անդ մինչև
ի գալուստ Աւոնի արքայի, որ արար նմա ընդունելու-
թիւն մեծ և լոյց զնա պարգևօք առատութեան: Աւ
եղին անդ ընդ միմեանս զաւուրս երիս ի զօսանս խրա-
խութեանց. և դարձաւ ապա արքայ Աւոն յամուր անդր
ընդ Հօրեղբօրորդւոյն իւրում Միականոյն Հեթմոյ: Իսկ
նենգաւոր զօրավարն Ռիլարդու մտախոհ կղև ի սրտի
իւրում թէ որով օրինակաւ լիցի նմա առնուլ զամուրն
Անաւարզայ և ունել ընդ իւրև: Աւ ետ առնել արկեղս
փայտեայս Հարիւր և զնէր յիւրաքանչիւրումն այր մի
վառեալ զինու և այնպէս իմն կարծեցոյց արքային
Աւոնի թէ կայցին յայնոսիկ ականք պատուականք. և
խնդրեաց ի նմանէ պահել զարկեղսն յամուրն անդ Ա-
նաւարզայ: Աւ պատուիրեալ էր Ռիլարդուի զօրակա-
նացն զի ի լել անդ զձայն թմբկի՝ խորտակեցին զար-
կեղս և սուր ի վերայ եղեալ՝ կոտորեացն զօրս և գտա-
նիցն ի բերդին: Իսկ արքային ոչ զգացեալ զչարա-
հար նենգութիւն Ռիլարդուի, թոյլ ետ մուծանել յամ-
լոցն զարկեղսն, յորս թագուցեալ էին զօրականքն Հա-

րիւր: Աւ ետ Ռիլարդու Հարկանել զթմբուկն և արքն
խորտակեցին զարկեղսն և Հարին սուսերաւ զարքայ
Աւոն և զՀօրեղբօրդի նորա զՄիականին Հեթում:
Աւ եղև աղաղակ և շփոթ մեծ ի դղեկին. և արք թա-
գաւորին փակեցին զդուռն դղեկին, փութացան ի զէն
և յարձակեցան ի վերայ զօրականացն Հարիւրոց և կա-
լեալ զնոսա արկին ընդ պարիսպն գահավէժ. և զրոհ
սուեալ ի բերդէն՝ յարձակեցան ի վերայ Ռիլարդուի և
արանց նորա. և այնպէս խորտակեցին զնոսա մինչև դառ-
նալ նմա ի փախուստ Հանդերձ սակաւուք. իսկ այլքն
կորեան սատակամահ կամ վարեցան ի գերութիւն:

ԳՂՈՒԽ Ի.

Թէ ոչպէս Ալինախ, Կօրեղբայր արտայն Աւոնի, գնաց առ
խանն Տեժ Բողոս ունել գրաստանութիւն Ռիլարդուի և
ոչպէս խանն Տեժ էր ստատել զՌիլարդու առաջի եւր, և
ընորհս Ալինախի:

Յորժամ Աւոն Գ. սպանաւ նենգութեամբ ի Ռի-
լարդուէ, Ալինախ Հօրեղբայրն արքային գնաց առ խանն
մեծ պարգևօք պատուականօք և պատարագօք և բո-
ղոք կալաւ զՌիլարդուէ, զոր կարծէին եկեալ վասն բար-
ւոյ իրիք և նորա դաւաճանեալ էր զարքայն՝ զորդի եղ-
բօր իւրոյ և զաշխարհն Համօրէն: Յորժամ լուաւ խանն
մեծ զեղոք նորա, ետ կոչել առաջի երեսաց իւրոց զՌի-
լարդու և Հաստատեցաւ նենգութիւնն, զոր արարեալ
էր նորա. ասէ խանն մեծ ցԱլինախ. «Տեսանես, տէր,
զԹշնամին՝ որ նենգութեամբ դաւաճանեաց արքայիդ և

աշխարհին, այնպէս որպէս ասացեր. և որ չէր եղեալ Հաճութեամբ մերով: Ամիմք զի մահու մեռցի նա, զի այդպէս կամին արդարութիւն և իրաւունք. և կամիմք զի առցես դու ինքնին զվրէժ ի նմանէ առաջի մեր և քոյով իսկ ձեռամբ սպանցես զնա: Յայնժամ իշխանն Ալինախ խնդրեաց պաղատանօք ի մեծէ խանէն զի զԻրարդուն զայն տացէ սպանանել ի ձեռն այլոյ ուրուք: Եւ զայրացաւ ընդ այն խանն մեծ զի ոչ կամէր դառնալ ի բանիցն և պնդագոյնս հրամայեաց նմա սատակել զայրն վաղվաղակի: Եւ արար նա այնպէս. և լուծեալ վրէժ դարձարար ի Հայաստան և եկաց աւուրս սակաւս և չև կապեալ զթագն արքայական՝ մեռաւ անզաւակ: Եւ յետ մահու նորա պսակեցաւ ի թագաւոր Հայոց Օշին, Խոթներորդն յորդիս արքային Հեթմոյ և եղբայր պարոն Ալինախի: Եւ արքայ Օշին էառ ի կնուծիւն զտիկինն Չապէլ, յորմէ եղև նմա որդի որ թագաւորեաց զինի նորա, և կոչեցաւ արքայ Աւոն Պ. և փոխեցաւ տիկինն յաշխարհէ:

ԳՂՈՒԻ ԻԸ.

Թէ որպէս երկուքն դասերս արտայնն Հեթմոյ եղևն առն, յետ առնոյ Օշին արտայն ի կնն պրտայր իշխանին Տարեհոտնի, եղբօր Հոթներորդեայ արտայնն Ալինախի:

Արդ զիտեղէ է զն տիկնայքն երկուքն, դասերք արքային Հեթմոյ և քորք Օշին արքայի՝ ամուսնացան. առաջինն՝ որ կոչէր Աիթա, տուաւ ի կնուծիւն կայսեր Աոստանդուպոլոյ (Միքայելի, ի 1296). և երկ-

րորդն՝ որ կոչէր տիկին Իզապէլ, ամուսնացաւ ի Աիպրոս ընդ իշխանին Ամօրի Աուսինեան (1295), որ էր տէր Տիւրոսի և եղբայր Հենրիկոսի արքային Աիպրոսի*): Եւ եղևն տիկնոջն Իզապել ի տեառնէ իւրմէ և յամուսնոյն որդիք արու՝ Հինգ: Առաջինն կոչեցաւ Հիւգ, երկրորդն՝ Հանրի, երրորդն՝ Պուի, (Պուխտոն), որ եղև ապա թագաւոր Հայոց. չորրորդն՝ Գեհան, որ եղև իշխան և գունդստապլ թագաւորութեան և հայր արքային Աւոնի Ա. ի, որոյ վասն ի գիր արկան սոյն այս ժամանակագիրք և պատմութիւնք: Եւ որդին Հինգերորդ՝ Բոէմոնք:

Ի սմին ժամանակի հրեշտակութիւն առաքեալ Օշին թագաւորի առ արքայն Միկիլեոյ Հոթերիդ ի Նէապոլիս, խնդրեաց ի նմանէ ի կնուծիւն զորիորդն Յովհաննա, զգուստր եղբօր նորա իշխանին Տարեհոտնի, զոր և էտ նմա յօժարակամ սիրով: Եւ ի գալ նորա ի Հայաստան՝ արքայ Օշին էտ զնա պսակել դշոյ, և եղև նմա զաւակ սակաւակեաց: Եւ յետ ոչ բազմաց ինչ աւուրց եհաս վախճան Օշին արքայի, յետ թագաւորելոյ ամս երկքոասան. և մնաց բամբիշն այրեացեալ:

ԳՂՈՒԻ ԻԳ.

Թէ որպէս մայր լագաւորութիւնն ընդ խնամակալութեամբ լինոյ աւագ պարոնայց, գորով որդոյ Օշին լագաւորի մանուկ ամայ ունից:

Եւ եղև իբրև մեռաւ արքայն Օշին, որդի նորա Աւոն, որ էր որդի ամաց ութից, եկաց ընդ խնամակա-

*) Այսու ամուսնութեամբ Աուսինեան տոհմն Աիպրոսի խնամացաւ ընդ տոհմին Հեթումեանց Հայոց: Ծան. Խմբ.

լուծեամբ աւագ իշխանաց չորեցունց, որ վարեցին զաշխարհն, զի ինքն Աւոն չե էր հասեալ յարբունս: Պարոնն առաջին կոչէր Օշին, աէր Առիկոսի, որոյ ածեալ էր զտիկին Յովհաննա ի քաղաքէն Նէապոլսոյ ի Հայաստան, առ ի լինել թագուհի: Երկրորդն՝ կոչէր պարոն Աոստանդին, երրորդն՝ պարոն Բօղին, եղբայր սորին Աոստանդինի, և էր նա մարաջախտ (մարէշալ) Հայաստանի, չորրորդն՝ անուանեալ պարոն Հեթում, սենեկապան (չամբելլան) արքունի: Եւ վարեցին սոքա զիշխանութիւնն մինչև ի հասանել մանկանն ի տիս արութեան:

Պարտ է զիտել զի ի ժամանակին, յորում պարոն Օշին առեալ բերէր զտիկինն Յովհաննա ի քաղաքէն Նէապոլսոյ ի Հայաստան, հարաւ ի սէր նորա և վասն այնորիկ զկնի մահուան Օշին թագաւորի էառ զնա ի կնութիւն, յորմէ եղև նմա դուստր կոչեցեալ Մարիամ, որ եղև յետոյ կին առաջնոյ բռնակալ արքային Աոստանդին կոչեցելոյ, որ էր որդի պարոն Բօղինի, մեծի մարաջախտի թագաւորութեանն և միոյ ի չորից անտի խնամակալացն, որպէս ասացաւ:

ԳՂՈՒԽ ԻԳ.

Թիւ որպէս պարոն Օշին էր խեղդամահ արանել զբնին Ռապէլ զոյր Օշին խաբարորի և արգել ի բանորի զորեանն որդիս նորա, յորոց մասն անդ երկոսին. և հասնեալ ի բանորի զԵրեմա էարի ի նաւ, որտ և հասին ի Հարաոս. և յեւ այնորի էր պարոն իւր Ալիսիա ի կնութեան արտայնն Աւոնի Չորրորդի, որ չե էր հասեալ յարբունս և էր ընդ խնամօք նորա:

Յորժամ պարոն Օշին էառ ի կնութիւն զբամբիշն, զառաձաւ յանգթութիւն և զորս եղեալ էին ընդգէմ

նորա՝ ետ սրախողխող առնել և զայլս հալածել յաշխարհէն: Եւ ի մէջ այլոց՝ ետ նա խեղդամահ կորուսանել զտիկինն Ռապէլ զքոյր Օշին թագաւորի. և զորդիս նորա զչորեաին ետ արկանել ի բանտ, յորոց մեռան անդ երկոքին, այսինքն իշխանն Հիւզ, որում էտ արբուցանել զեղ մահու, և իշխանն Հանրի, որ խնդրէր՝ պասքեալ ի ծարաւոյ, զի տացին նմա՝ ի սէր Աստուծոյ, սակաւ մի ջուր յարբումն. և ետ տալ նմա մէզ Իսկ զայլսն զերկոսին, այսինքն զսեպուհն Տեհան և զսեպուհն Բոհմոնդ, հանեալ ի բանտէ՝ ըստ պաղատանաց ոմանց յիշխանաց անտի, ետ արկանել ի նաւ զի զնասցին յո՛ գէմ և կոյս բազին վարեցէ զնոսա: Եւ հասին նոքա ի կղզին Հոդոսի և Ասպնջական ասպետքն ընկալան զնոսա մեծարանօք. և կացին անդ զամս երիս: Յետ այնորիկ պարոն Օշին ետ զգուստր իւր Ալիսիա ի կնութիւն արքային Աւոնի Գ. ի, որ չև ևս էր ձերբազատ և կայր ընդ խնամակալութեամբ նորա:

ԳՂՈՒԽ ԻԴ.

Թիւ որպէս արտայնն Աւոն էր պանանել զկննն իւր Ալիսիա ի հասանել անդ յարբունս և էառ ի կնութեան զԱսպանդիս, պարոն Փրեդերիկոսի արտայնն Սելիլոյ, որ էր եղեալ նն Հանրի արտայնն Ալիսիոսի:

Ի հասանել արքային Աւոնի յարբունս տիոց՝ ետ սպանանել զկին իւր Ալիսիա, զգուստր Օշին պարոնի, վասն խառնակ վարուց նորա, որպէս ասէր բան, և ապա արձակեալ Հրեշտակս առ Փրեդերիկ արքայն Արկիլոյ, խընդ-

րեաց ի կնուծիւն զգուստր նորա զտիկինն Աոստանդիա, զայրին Հանրի արքային Սիպրոսի, որ ի մահու անդ իւրում թողեալ էր նմա ի տուայր կալուածս հողոյ, որ բերէին ամի ամի հօթանասուն հազար արծաթոյ դահեկանս Սիպրոսի: Եւ վասն տուայրին այնորիկ խնդրեաց զնա Աւոն ի կնուծիւն. և արքայն Սիկիլիոյ ետ նմա ախորժ հաճութեամբ: Եւ ի հասանել անդ նորա ի Հայաստան, Աւոն և բամբիշն պսակեցան ի միում աւուր, ի Տարսոն քաղաքի և կոչեցաւ նա Աւոն Չորրորդ:

ԳԼՈՒԽ ԻԵ.

Թէ ո՛րպէս արտայն Աւոն ետ սպանանել պարոն Օշին վասն զարո-նիւնացն Գործեցելոյ և ետ դարձոցանել ի Հայաստան զհօրատեորդիս իւր զԷլիանն Ժան (Գեհան) Աոսինեան և զԷլեայր նորա զԵպոհն Բոնոնիս. և հրաման ետ զի զինի մահուան իւրոյ՝ քանզի մեռաւ նա անպատիւ, զխաբարո-նիւնն Հայոց ժառանգեցել երեցն յարո-որդիս հօրատե- իւրոյ Գապել արինոջ, զոր պարոնն Օշին կորոտեալ էր խեղդամահ:

Եւ եղև ի թագաւորել անդ Աւոնի Չորրորդի, յետ աւուրց ոչ բազմաց ոմանք յիշխանաց անտի նորա և ի բարեկամաց պատմեցին զչարութիւն և զնենգութիւն և զորս արարեալ էր պարոնին Օշնի և թէ ո՛րպէս առեալ էր ի կնուծիւն զգլխոյն Յովհաննա զմօրու արքայի, հարեալ ի սէր անդստին ի ժամանակէ անտի յորում աճ զնա ի Ահպոլոսոյ ի Հայաստան. թէ այսու իսկ աղաղաւ՝ սպանեալ էր զհայրն արքայի, արբուցեալ նմա դեղ մահու, որպէս ասէր բան, և ապա տուեալ էր նմին իսկ արքայի զգուստր իւր Ալիսիա ի կնուծիւն: Իսկ արքայ

Աւոն վասն բանիցս այսոցիկ և վասն այլոց բազմաց, ետ հրաման ձերբակալ առնել զՕշին և զեղբայր նորա զպարոն Աոստանդին, իբրև կամակից գործոց նորա չարեաց և կորուսանել զնոսա մահուամբ:

Եւ յետ այնորիկ վերադարձոց ի Հայաստան զհօրաքեռորդիսն իւր զԷլիանն Գեհան Աոսինեան, զոր արար գունդստապլ Հայոց, և ետ նմա ի կնուծիւն զԱուլթան տիկին, զգուստր արքային Վրաց. և զսեպուհն Բոնոնիս զեղբայր նորա, զոր արար կոմս Աոսիկոսի և ետ նմա ի կնուծիւն զգուստր Բօգուենի, մեծի մարաջախտի թագաւորութեանն: Յետ սակաւ մի ժամանակի փոխեցաւ յաստեացս արքայն Աւոն Գ. թագաւորեալ ամս քսան և մի: Եւ զի մեռաւ անորդի, հրաման ետ ի կենդանութեան անդ իւրում զի թագաւորութիւնն Հայոց զինի մահուան իւրոյ անցցէ յերեցն յորդիս Գապել տիկնոջ քեռ հօր իւրոյ Օշին արքայի. և տիկնոջն՝ յետ մեռանելոյ առն իւրոյ Ամօրի սեպհոյն Աոսինեան, իշխանին Տիւրոսի, դարձ արարեալ էր որդւովքն Հանդերձ ի Սիպրոսէ ի Հայաստան, առ եղբայր իւր արքայ Օշին, որ էր գեռ ևս յայնժամ կենդանի:

ԳԼՈՒԽ ԻԶ.

Թէ ո՛րպէս սեպոհն Գեհան Աոսինեան աստեաց աս եղբայրն իւր երեց (Գոնի Աոսինեան) ըն արտայն Աւոն Գ. մեռաւ կարգեալ զնա ժառանգ խաբարո-նիւնն:

Յետ վճարելոյ ի կենաց Աւոնի Գ. ի աւազք և անաւազք աշխարհին հաւանեցան միաձայն զի սեպուհն Գեհ-

Հան Լուսինեան, իշխան և գունդստապլ թագաւորութեանն շայոց և հայր Լևոնի Ն. ի, որ կեայ ցայսօր ժամանակի, վարեցէ զթագաւորութիւնն շայոց: Յայնժամ առաքեաց նա հրեշտակութիւն առ եղբայր իւր երեց, իշխանն Պուի Լուսինեան ի Աոստանդնուպոլիս, թէ որպէս արքայն Լևոն Պ. իւրեանցն մօրեղբօրորդի, մեռեալ անղաւակ, արարեալ էր զնա ժառանգ իւր, իբրև մերձաւորագոյն ազգական արու. և թէ ինքն՝ իշխանն Ջահան, վարէր զարքայութիւնն ի սէր եղբօրն, մինչև եկեալ հասցէ նա ի շայաստան: Այլ սակայն իշխանն Պուի մերժեաց զառաջինն զամենայն իրաւունս թագաւորութեանն, յանձն արարեալ զայնս ի ձեռս Ջահանի Լուսինեան, եղբօր իւրոյ, փոխանակ զի էր ինքն Պուի հաստատեալ ի Աոստանդնուպոլիս աւագաբար և պայծառապէս, միանգամայն՝ զի և զբարին կամէր եղբօր իւրում: Այլ գունդստապլն Ջահան չկամեցաւ բնաւ առնուլ յանձն զթագաւորութիւնն և առաքեաց բազում անգամ առ եղբայր իւր Պուի Լուսինեան զի հաճեսցի զալ և առնուլ զժառանգութիւն իւր, յօգուտ քրիստոնէութեան. ապա թէ ոչ, ասէր, թողեց զվարչութիւն թագաւորութեանն և եկից առ քեզ:

ԳՂՈՒԽ ԻԷ.

Թէ որպէս իշխանն Պուի Լուսինեան եղև ի շայաստան բազմաշէտն գնդաւ և ընկալեալ եղև պատուով մեծաւ և պատկեցաւ ի լազաւոր շայոց:

Իբրև լուաւ Պուի Լուսինեան զկամս եղբօր իւրոյ Ջահան իշխանին Լուսինեան, անսաց նմա և եկն ի

շայաստան բազմութեամբ զօրականաց յօգնութիւն և ի կազդուրումն աշխարհին, որ վնասեալն էր և խաթարեալ մեծապէս ի հակառակորդաց անտի հաւատոյ, ի Թուրքաց ասեմ և ի Սարակինոսաց: Աւ եղև նա ընկալեալ մեծապատիւ փառօք յաշխարհի թագաւորութեան իւրոյ և պսակեցաւ ի Սիս քաղաքի շքեղաշուք հանդիսիւ, յամի շնորհաց 1342, յամսեանն չոկտեմբերի: Աւ քանզի սուլթանին Բաբելոնի և Թուրքաց, մերձքնակաց թագաւորութեանն շայոց, լեալ էր սովորութիւն զի ի լինել նորոյ թագաւորի ի շայաստան՝ առաքեալ լինէին նոցա պարզեք և ընծայք, իբրև սուրս հարկաց, պատգամաւորս արձակեցին առ արքայն Պուի, պահանջելով զի ըստ օրինակի նախորդացն իւրոց առաքեացէ առ նոսա զսուրս ընծայիցն: Ատ նոցա պատասխանի արքայ Պուի և ասէ. «Անդանի է Տէր, զի ցորչափ կայ մեր շունչ ի մարմնի՝ ոչ տացուք պարզես, ոչ ընծայս և ոչ այլ ինչ ի հարկաց, ոչ սուլթանին և ոչ այլում ումեք յանհաւատից, մինչև թողեալ իցէ նոցա զաշխարհ մեր և զթագաւորութիւն ի վիճակ պայմանի, յորում զտանէր նա ի սկզբան անդ, յորժամ նախորդք մեր հատուցանէին նոցա զհարկան»: Այսպիսեալ բուռն զօրութեամբ վարեաց արքայ Պուի զիւրն թագաւորութիւն, առանց հատուցանելոյ ումեք սակս հարկաց, ոչ ծովու և ոչ ցամաքի և առանց կորուսանելոյ թիզ մի հողոյ. և հզօր բազկաւ և խիզախ քաջութեամբ մարտնչէր ընդ թշնամիս իւր և յաղթող հանդիսանայր հանապազ ի վերայ նոցա:

ԳԼՈՒԽ ԻԸ.

Թէ որպէս արտայն Գոսի խնորհաց է ձեռք արտայն Ախարոսի զի լրացե նմա վայելել և պահել զաւարտն, զոր սեպտահն Ամօրի Լուսինեան՝ փերն Տիրոսի և Եղբայր ձանրի արտայն ունէր առ կենդանեան իբրև ժառանգ նորա, որպէս փայտի է սորոս:

Արդ պատմութիւնն ասէ թէ արքայն Գուրի Լուսինեան, իբրև ժառանգ Ամօրի սեպտայ Լուսինեան՝ տեառնն Տիրոսի, խնորհաց ի ձեռք արքայէն Ախարոսի զաւատն, զոր սեպտահն Ամօրի ունէր ի կենդանութեան իւրում:

Գիտելի է զի ձանրի, արքայն Ախարոսի, մինչդեռ կենդանին էր՝ կամէր թողուլ զիւրն աէրութիւն ի սեպտահն Ամօրի, եղբայր իւր երկրորդ. զի անցեալ էր ինքն զաւուրբք և նմին ինքեան անկանէր թագաւորութիւնն յետ մահուան իւրոյ: Գրեաց առ նա թուղթս արքայն Ախարոսի զի յարուցեալ եկիսցէ ի կալուածոց անտի իւրոց, ուրանօր կեայր նա յայնժամ: Այլ ի զալ Հասանել անդ նորա ի քաղաքն Նիկոսիա, առ արքայ, եզիտ զնա ստրջացեալ, ոչ ևս յօժարելով թողուլ ի նա զիշխանութիւն թագաւորութեանն և վասն այնորիկ աւագորհարն Ախարոսի միաձայն Հաւանութեամբ արկին զնա յաթոռոյ, առ ծիրութեան նորա, և առաքեցին ի ձայաստան, և կալաւ զթագաւորութիւնն Ամօրի ամս երիս: Աւ յետ այնորիկ՝ ազատանին Ախարոսի ետուն ի մահ նենգութեամբ զարքայն Ամօրի. և Չապէլ*) կին նորա դարձ արար յայնժամ ի

*) Այս Չապէլ դուստր էր Լևոնի Գ. (Գ.) թագաւորի:

ԳԼՈՒԽ ԻԹ.

ձայաստան, Հնգեքումբք որդւովքն, առ եղբայրն իւր, որ թագաւորէր ի վերայ ձայոց: Յետ սակաւ ժամանակի տանուտեարքն Ախարոսի անկրէն կոչեցին զձանրի արքայ յերկիր թագաւորութեան իւրոյ և կալան զնա ի տէր և ի թագաւոր: Աւ յորժամ արքայ ձանրի չու արարեալ յաշխարհէն ձայոց դարձաւ ի Ախարոս կղզի, տարաւ ընդ իւր զսեպտահն ձեռք Լուսինեան, զանդրանիկն յորդիս եղբոր իւրոյ Ամօրիի Լուսինեան և դարձոյց ի նա և ի ժառանգ նորա զաւատս և զստացուածս Ամօրիի յայտ արարեալ թէ խարդաւանօք տուեալ էր զնա ի մահ աւագանւոյն Ախարոսի. և խոստացաւ նմա Հաւատարմաբար զի զկնի ելանելոյ իւրոյ յաստեացս՝ նա ինքն լեցի արքայ Ախարոսի, իբրև մերձաւորագոյն արեւակից իւր, որում անկանէր աթոռն թագաւորական քանզի չէին իւր պայազատք:

Թէ որպէս արտայն ձանրի էր ունել և դնել ի դեպահոզ զայնոսին, որոց Գահրնիկայ արարեալ էր զնա. և թէ որպէս սեպտահն ձեռք դարձաւ ի ձայաստան. և թէ զխորտ յետ մահուան ձանրի արտայն՝ Ախարոսի խառնորեցոցն զձեռք Լուսինեան, զորքն Ամօրիի, երրորդ Եղբօր ձանրի արտայնն Ախարոսի:

Յորժամ արքայն ձանրի դարձ արարեալ յաշխարհէն ձայոց, եկն եհաս ի Ախարոս և ընդ նմա ձեռք Լուսինեան եղբորորդի իւր, ետ ձերբակալել զսեպտահն Ամօրի, զզուեցստապլն Ախարոսի, որ էր եղբայր իւր երրորդ. և ընդ նմա տանուտեարս և պարոնայս բազումս

և զայլս ամենեսին յորոց ձեռն լիալ էր նորա զահրնկէց,
և ետ արկանել զնոսա ի կալանս բանտից, իբրև զգաւա-
ճանողս իւր. վճարեցին նոքա անդանօր զաւուրս իւրեանց
պատուով:

Իսկ տիկինն Չապէլ մայրն ձիւզի Լուսինեան,
զրեաց նմա թուղթս, որպէս և եղբարքն նորա, աղաչի-
լով զի եկեսցէ տեսանել զնոսա ի ձայս: Աւ եղև յոր-
ժամ ընկալաւ նա զնամականին, հրաժեշտ կալաւ ի ձան-
րի արքայէ, որ շնորհեաց նմա հրաման, տալով ժամա-
նակ մնալոյ բացակայ զամ մի և եթ և ունել իշխա-
նութիւն վայելիլոյ զաւսան ընդ ամն ողջոյն. և եթէ ի
լրման տարւոյն ոչ դարձցի յետս ի Սիպրոս, զաւստն
զայն ունիցի ինքն: Յանձին կալաւ զայս սեպուհն ձիւզ
և պատուիրեաց գործակալաց իւրոց զի փոխանակ իւր
ընկալցին զհաս աւատին և հասուցեն առ նա ի ձայաս-
տան: Աւ արարին այնպէս: Աւ քանզի իշխանն ձիւզ ի
լրման ամին այնորիկ՝ նշանակելոյ ի ձանրի արքայէ,
ոչ կարաց դառնալ յետս՝ արքայ ձանրի էառ կալաւ
զաւսան և սեփականեաց զարդիւնս նորին, մինչև իշ-
խանն ձիւզ և կամ մի ոմն ի ժառանգաց անտի նո-
րա դարձ յերկիրն արասցէ: Աւ արքայն ձանրի մեռաւ
յետ աւուրց ոչ բազմաց. և Սիպրացւոց ոչ գտեալ յաշ-
խարհին և ոչ զոք յորդւոց անտի Ամօրի իշխանին Տիւ-
րոսի, թագաւորեցոցին ի Սիպրոս զիշխանն ձիւզ Լու-
սինեան, զորդի Ամօրի գունդստապլի, երրորդ եղբօր ձան-
րի արքայի, որ (Ամօրի), որպէս ի վեր անդր ասացաք,
վճարեաց զկեանս իւր ի բանտի:

ԳՂՈՒԽ Լ.

Թէ որպէս Բոնեմնոր Լուսինեան զոգաւս առ պապն, խորհր-
դով եղբօր իւրոց Չեհան իշխանի Լուսինեան, առ ի քողո-
քաւանալ զձիւզայ արքայէն Սիպրոսի, որ ոչ կամեր յանջել
նմա և եղբօր նորա զաւսար Ամօրի Տեառնն Տիւրոսի, որ էր
հայր նոցա:

Լուսայք յառաջագոյն (զլ. իգ), թէ որպէս պարոն
Օշին, մին ի չորեցունց անտի ինամակալացն ձայաս-
տանի, ետ խեղբամահ առնել զտիկինն Չապէլ, զքոյրն
Օշին թագաւորի՝ զկին Ամօրի սեպուհի և սպան զերկո-
սին որդիս նորա զձիւզ և զձանրի, զմիւս զայլ զերկո-
սին որդիս նորա, զիշխանն Չեհան և Բոնեմնոր՝ էարկ
ի նաւ, որք հասին ի ձոռոս կամօքն Աստուծոյ: Խոր-
հուրդ կալան մանկունքն երկոքին զի մին ի նոցանէ՝ իշ-
խանն Բոնեմնոր, ելեալ զնասցէ առ պապն, բողոք բառ-
նալ զձիւզայ թագաւորէն Սիպրոսի, որդւոյ Ամօրի ի
Լուսինեան գունդստապլի, որ մեռաւ ի բանտի, զի գրա-
ւեալ էր զաւստ հօրն իւրեանց Ամօրի իշխանի Լուսի-
նեան, զոր արքայ ձանրի՝ իբրև կոչեցաւն ի ձայաստանէ
յերկիր թագաւորութեան իւրոյ, շնորհեալ էր իշխանին
ձիւզայ անդրանիկ որդւոյ երկրորդ եղբօր իւրոյ, որ կո-
չէր Ամօրի, նմա և ժառանգաց նորա. և փոխանակ զի
իշխանն ձիւզ ելեալ զնաց ի ձայս և ոչ դարձաւ յա-
ւուր զոր արքային Սիպրոսի ձանրի ի նշանակեալ էր նմա,
կալաւ զաւստն զայն ընդ ձեռամբ, որպէս ասացաւ ի
վեր անդր: Բոնեմնոր իշխան այնքան թախանձեաց զպապն՝
մինչև յօժարեցոյց զնա գրել առ թագաւորն Սիպրոսի զի

Թողցէ զաւատն Բոէմոնդի և եղբօր նորա: Աւ արքայն
ձիւզ հրամանս ետ զի առցեն նորա, ամ ըստ ամէ, ի հա-
սից անտի աւատին՝ երկոտասան հազար արծաթի դա-
հեկանս Սիպրոսի:

ԳՂՈՒԽ ԼԸ.

Թիւ որպէս Բոէմոնդ խնդրեաց ի պապէն և ի կարդինաւաց
զի հասցեն յօգնութիւն քրիստոնէաց ժողովրդոց շայաստանի
և իւր պապն ընկաւաւ զխնդիր նորա:

Յորժամ իշխանն Բոէմոնդ Լուսինեան առաջի ա-
րար պապին զինդիր իւր զաւատէն, մատոյց նմա և
կարգինալացն պաղատանս զի ձեռն օգնականութեան
կարկառեցին առ քրիստոնէաց ժողովուրդն շայաստանի,
որ տառապէրն ի ձեռաց թշնամեաց հաւատոյ Յիսուսի
Քրիստոսի: Ի գուժ շարժեալ պապին և կարգինալաց ընդ
աղէտս քրիստոնէից և ընդ բանաւոր խնդիր Բոէմոնդի,
որ էր այր իմաստուն և ճարտար ի բանս, ընկալան
զինդիրն և ետուն նմա նպաստ արծաթոյ յօգնութիւն,
զոր առեալ իշխանին Բոէմոնդի, գոհացաւ մեծապէս,
խնդրելով Մատուճոյ զի զփոխարէնսն հատուցէ նոցա.
և ինքն դարձ արար ի շայաստան և եղ յարքունի գանձն
ձայոց: Աւ արծաթն այն ծախեցաւ ի պէտս զինուց
զօրականին և պէսպէս անօթոց պատերազմի և մեքե-
նայից յամրութիւն բերդից թագաւորութեանն, առ ի
կարող լինելոյ զդէմ ունել անհաւատից:

ԳՂՈՒԽ ԼԹ.

Թիւ որպէս Գուր Լուսինեան, արտայ ձայոց, աստիւաց
հրեշտակս առ ձիւզ, արտայ Սիպրոսի, խնդրելով զի պապէ
նմա պատարն, զարմէ վերագոյնս յեղասակեցաւ:

Արդ պատմութիւնն դառնալով առ բարեմոյն ար-
քայն ձայոց Գուր Լուսինեան ասէ՛ թէ իբրև եկաց
նա տէր երկրին, առաքեաց պատգամաւորս առ հօ-
րեղբօրորդի իւր խնդրելով ի նմանէ զաւատն, զոր ունէր
հայր իւր Ամօրի Լուսինեան իշխանն Տիւրոսի, զոր
արքային ձանրիի, հօրեղբօր իւրոյ թողեալ էր եղբօր
իւրում ձիւզ իշխանի Լուսինեան և ժառանգաց նորա,
որպէս ասացեալ է մեր ի վեր անդր. և զի մեռեալ էր եղ-
բայրն իւր իշխանն ձիւզ, աւատն այն ըստ օրինաց
ժառանգութեան նմին ինքեան անկանէր: Իսկ արքայն
Սիպրոսի ի լսել անդ զինդիր թագաւորին ձայոց, յանձն
էառ յօժար կամօք, քանզի գիտէր քաջ զի արդար և ի-
րաւ էր, զոր խնդրէր նա. և յայտ արար նմա, թէ պատ-
րաստ էր յանձնել զաւատն նմա կամ միում ումէք յեղբարց
նորա, եթէ գայցէ ինքն կամ առաքեացէ զմի ոմն ի նո-
ցանէ ի Սիպրոս բնակիլ և վարիլ զաւատն, ըստ սովո-
րութեան երկրին: Այլ թագաւորն ձայոց իբրև լուաւ
գպատասխանի արքային Սիպրոսի՝ ոչ հաճեցաւ ընդ այն
և արձակեալ վերստին գպատգամաւորսն՝ գրեաց առ նա
թէ ոչ միայն ունել կամէր զաւատն զայն՝ որ արդէն իւր
իսկ էր սեփականութիւն ըստ իրաւանց, այլ և պահան-
ջէր ևս զամենայն հասս աւատին, զորս առեալ էր նորա
յօրէյորմէ պսակեցաւ ի թագաւոր Սիպրոսի: Աւ եթէ հա-

Ճեսցի առնել զայս, խոստանայր զոհ առնել զնա, հատուցանելով ըստ երկրին սովորութեան զբաժան: Իբրև իրազեկ եղև մտաց թագաւորին շայոց արքայն Ախարոսի, առաքեաց առ նա ասել զի մտադիւր զարձուցէ ի նա զաւատն, եթէ նա կամ մի յեղբարց նորա եկեցէ ունել տուն բնակութեան ի Ախարոս, այլ ոչ կամէր և ոչ ինչ հատուցանել ի հասիցն, որք չև էին հատուցեալ: Եւ եղև զայսմանէ վէճ հակառակութեան բազում ընդ մէջ թագաւորացն երկոցունց. և յերկարեալ տեւաց կազն մինչև ցօրն, յորում արքայն շայոց Պուրի սուսերազար սպանաւ ի շայոց որպէս տեսցի ի ստորև:

ԳԼՈՒԽ ԼԳ.

Թէ որպէս արաբեաց պապն խոստանաւ արքայ Պուրի, արաբացիներու և արաբացի շայոց, վասն ինչ ինչ խնդրոց կախողելու հասարոց, յորս գրեցին շայտ:

Ի ժամանակին, յորում թագաւորէր շայոց արքայն Պուրի Լուսինեան, որ էր այր արգարև կաթողիկեայ և հնազանդ մօր մերում սրբոյ եկեղեցոյն շոռմայ, լու եղև պապին թէ շայք ոչ էին ճշմարտիւ հնազանդք և մոլորէին ի խնդիրս ինչ հաւատոյ. զրեաց ի շայտտան ի ձեռն հայազգի քահանայի ուրումն, որոյ անուն էր Պանիէլ՝ հմուտ լեզուացն երկոցունց, առ թագաւորն, առ կախկոպոսունս և առ իշխանս շայոց թէ որպէս իրազէկ եղեալ էր զի ոմանք ի ժողովրդինէ զթէին ի մասունս ինչ քրիստոնէական հաւատոց. և վասն այսորիկ հրամայէր զի առաքեսցն զոմանս ի վար-

դպետաց անտի շայոց զի ցուցցէ նոցա թէ յորում բանի մոլորէին. և խոստանայր նոցա՝ զի եթէ կամեսցին հաւատալ և հնազանդել ճշմարիտ հաւատոցն Ա. եկեղեցոյ, արասցէ նոցա շնորհս բազմադիմիս և յորդոր լիցի զի իշխանքն արեմտից, արքայն ասեմ Պաղղիոյ և իշխանք որ յայնկոյս լերանց, ձեռն օգնութեան տացն նոցա ընդդէմ թշնամեացն անհաւատից: Բնկալաւ արքայ Պուրի կամօք հաճութեան զհրեշտակն և զկոնդակս պապին պատկառանօք. և կոչեցեալ զԱթողիկոսն և զԿախկոպոսունս շայոց, ետ ընթեռնուլ առաջի նոցա զնամականին եկեալ ի պապն և յորդոր կարգաց նոցա արքայն Պուրի իբրև ճշմարիտ կաթողիկեայ զի գայցն ի հնազանդութիւն. և եցոյց նոցա զբարիան զմեծամեծս՝ որք ունէին յառաջ զալ անտի: շնազանդեցան նոքա սիրով, զմտաւ ածեալ զի թագաւորն իւրեանց էր յարեմտեան սերնդէ և ճշմարիտ կաթողիկեայ և հպատակ եկեղեցոյն շոռմայ և թէ բարի էին ազգարարութիւնք նորա, հայելով և ի շնորհս, զորս խոստանայր նոցա պապն և զօժանդակութիւն թագաւորաց և իշխանաց քրիստոնէից և զանդուստ յառաջ եկեալ բարիս:

ԳԼՈՒԽ ԼԴ.

Թէ որպէս արքայն Պուրի արաբեաց պապն երկուս արաբացի և կախկոպոս մի աշխարհին և ընդ նոսա զնորապէս պապին որ էր Պանիէլ և էր արաբացի շայտ:

Յայնժամ հրաման ետ արքայ և Աթողիկոսն և կախկոպոսունքն և իշխանք աշխարհին զի մի ոմն կախ-

կողոս կրօնաւոր, հմուտ զրոց և ճարտար ի դպրութեան անդ նոցա (Նայոց), որոյ անուն կոչէր Նղբայր Յովհաննէս Ղրազեցի, և ասպետք երկու առաքեսցին առ պապն ընդ Վանիէլի քահանայի, նուիրակի պապին *): Յորժամ կեեալ առաջի կղեն սոքա պապին, ընկալաւ զնոսա քաղցրութեամբ, և կարգեաց եպիսկոպոսունս երկուս հրահանգել զնոսա ի կաթողիկեայ հաւատս և ցուցանել թէ յիմ իմիք էր մտրուութիւն նոցա: Իսկ ասպետացն այնոցիկ երկոցունց մեկնեալ ի պապէն, չոքան առ արքայն Ղաղղիոյ և առ այլս յիշխանացն Արեւմտից՝ խնդրել ի նոցանէ ձեռն օգնակաւնութեան: Եւ իշխանքն այնոցիկ պատասխանի ետուն նոցա յօժար սիրով թէ փոխանակ շնորհացն, զոր առնէր նոցա պապն, ինքեանք՝ իբրև հաւատարիմ հնազանդք ս. կեղեցւոյն շուրջայ, ախորժ հաճութեամբ տացին նոցա օգնութիւն: Յայնժամ ասպետքն երկոցին դարձ արարին առ պապն, ակնկալեալ մնալով շնորհաց նորա և զթութեան:

*) Թուրի թէ պատգամաւորացս այսոցիկ տարեալէր ընդ իւր և թուղթ մի դաւանութեան Նայոց, գրեալ ի Վանիէլէ քահանայէ, որ որպէս ծանուցանէ մեզ կառուիէն, ուսուցչապետն ի վարժարանի արևելեան կենդանի լեզուաց ի Փարիզ՝ գտանի զարդիս Մ. Ղրազային Մատենադարանին Փարիզի ի ձեռագրին 3368 լատինական մասինն, ընդ այսու վերնագրով. «Responsio fratris Danielis de Thaurisio, de ordine fratrum minorum, legati Leonis regis Armenorum, ad errores impositos Armenis», և տեղեկութիւնս հետաքննականս ունի զվիճակէ եկեղեցւոյն Նայոց ի Արևիկա յայնմ ժամանակի: Օտն. իճճ.

ԳԼՈՒԽ ԼԵ.

Թէ որպէս լուս պապն ըն սպանեալ էր Նայոց պատգամքն երկունց Ղուի և զիշխանն Բուճմոնդ զեղբայրն նորա, և ըն որպէս կոչեաց զպատգամաւորսն առաջի եւ առ ի գիտել զպատգամաւորսն սպանութեանն:

Եւ ի ժամանակին յայնմիկ եհաս լուր առ պապն թէ Նայք սրխողխող արարեալ էին զարքայ իւրեանց Ղուի և զիշխանն Բուճմոնդ զեղբայր նորա և զամենայն փռանգս, զորս ածեալ էր նորա ընդ իւր ի Նայաստան: Եւ կղև իբրև լուաւ պապն զայս բօթ դառնութեան՝ խռովեցաւ յանձն իւր և կոչեալ զոմանս ի Նայոց անտի ասէ ցնոսա. «Արժան ինչ էր Նայոց սպանանել զուր տարապարտուց զորդին մեր Ղուի, զարդարև կաթողիկեայն, որ էր բարեպաշտ թագաւոր նոցա և բնիկ տէրն»: Պատասխանի ետուն և ասին. «Նայր Սրբազան, ոչ ինչ զիտեմք մեք զայդմանէ և իթէ այսպիսի ինչ իցէ զիպեալ, չգիտեմք զինչ ասել: Բայց սակայն, Նայր Սրբազան, իթէ արդարև այդ անցք անցեալ իցին՝ վասն նոցա և վասն մեր պաղատիմք զթութիւնն. մի բարկասցիս, ի սէր Աստուծոյ, զի իթէ հաճոյ իցէ Տեառն նոքա և մեք յայսմհետէ լեցուք ճշմարտիւ հնազանդեալք»: Յանժամ պապն, որ զթած է և ողորմած հանապազ առ այնոսիկ, որ խնդրին ի նմանէ զթուղթիւն, ողորմեցաւ նոցա զի յանկուսցէ զնոսա ի ճշմարիտ հաւատս: Այլ զի սպանեալ էր նոցա զբարեմոյն արքայն իւրեանց Ղուի՝ ոչ կամեցաւ առնել մեծ ինչ շնորհս և նպաստաւորութիւն, զոր արարեալ էր անշուշտ՝ իթէ չէր նոցա զրաւեալ իկենաց զթագաւորն, և կարճեաց ևս զօժանդակութիւն թա-

գաւորաց և զիշխանացն քրիստոնէից յայնկոյս լիւրանց: Եւ զայս օրինակ արար պատասխանի. Սորհուրդ արարեալ ընդ հոբարս մեր և ընդ ժողովոյն մերում սահմանեցաք առաքել ընդ ձեզ ի Հայաստան նուիրակս՝ երկուս ի մեր կողմանէ, որք քննեսցեն զհաւատս ձեր և քարոզեսցեն զԿաթողիկոսի հաւատս: Եւ ըստ հպատակութեանդ ի հաւատալ ուղղապէս և ընդունել զհաւատս սրբոյ եկեղեցւոյն Հռոմայ, մէք և բարեխրատ թագաւորքն և իշխանք քրիստոնէութեան արասցուք ձեզ շնորհ բազում և ձեռնտու լիցուք ձեզ ըստ մերում կարի: Եւ այսպէս մեկնեալ դարձ արարին նոքա ի Հայաստան:

ԳՂՈՒԽ Լ.Օ.

Թէ որպէս երկուսն նոյնպէս հասնն ի Հայաստան ընդ պատգամաւորսն Հայոց, որ հնարեալ էին առ պապն, որպէս և սուրբաց:

Յորժամ պատգամաւորքն Հայոց և երկոքին նուիրակքն պապին եկեալ հասին ի Հայաստան, զտին զի Հայք երեալ էին իւրեանց թագաւոր զանուանեալն Սոստանդին, որ էր բռնաւոր և ոչ սիրեալ յարքայական ազգէ անտի՝ զորմէ խօսի պատմութիւնն, որ և ասէ թէ ի լսել անդ նորա (Սոստանդինի) զգարձ պատգամաւորացն առաքելոց առ պապն և զգալուստ երկուց նուիրակաց պապին ընդ նոսա, հտ հանել ի գերեզմանէ զբարեմոյն արքայն Գուրի և զՌոմանդ զեղբայր նորա ի փոքրիկ մատրանէ անտի Ետանայ քաղաքի, ուր թաղեալ էին անշքութեամբ և ամփոփեաց զնոսա ի մայր եկեղեցւոյն Տարսոն քաղաքի, որ կոչի Սեան Ենտուածածին: Եւ ար-

քայ Սոստանդին և Վաթողիկոսն և կախկոպոսունք և իշխանք աշխարհին ընկալան մեծաշուք պատուով զնուիրակն, որք և պատմեցին նոցա զբանս պապին: Սոստանդինն ետուն նոքա և ասացին թէ հնազանդեսցեն սիրով պապին: Եւ այսպէս նուիրակքն այնոքիկ մնացին յաշխարհին Հայոց ամիսս ութ, առ ի տեղեկանալ հաւատոց նոցա և հրահանգել զնոսա ի ճշմարիտ վարդապետութեան կրօնից:

ԳՂՈՒԽ Լ.Ե.

Թէ որպէս նոյնպէս երկուսն երբմեկոցն զՍոստանդին, զՎաթողիկոսն, զԵղեղեցւոցն և զիշխանս Հայոց անփոփոխ ունել պատմութեան հասարոյ. և թէ որպէս սոստանդինն առ պապն խնդրեալ նպաստ արժանոց:

Եւ կացեալ նուիրակացն ամիսս ութ յաշխարհին Հայոց, հրահանգեցին սուրբ քարոզութեամբք զթագաւորն, զՎաթողիկոսն, զկախկոպոսունս, զիշխանս և զժողովուրդ աշխարհին ի հաւատս ճշմարիտս և նախ քան զմեկնել իւրեանց ետուն ժողովել զաւագանին և երգումնեցուցին մի ըստ միոջէ, ըստ իւրաքանչիւր աստիճանի զի մի՛ ևս դաւանեսցեն ինչ այլապէս քան զոր դաւանէն սուրբ եկեղեցին Հռոմայ, և զի լիցին յայնմ հետէ և առ յապա հարազատ քրիստոնեայք, հնազանդեալք ճշմարտապէս պապին և սրբոյ եկեղեցւոյն Հռոմայ: Եւ ետուն նուիրակքն իշխանացն առնել զիր ուխտին և երգմանցն և կնքել մատանեալ իւրեանց և ստորագրել իւրեանց իսկ ձեռամբ: Եւ իբրև կատարեցին՝ ասն նուիրակքն ցարքայ՝ ցՎաթողիկոսն և ցիշխանս լուրիւ ա-

զատորերոյն. «Ահա հանաք մեք ի գլուխ զմերն նուիրա-
կութիւն և կատարեցաք զհրամանն Ս. Հօրն մերոյ և
տեսանեմք զձերդ բարի յօժարութիւն. և վասն այսորիկ
ըստ հրամանի Ս. Հօրն՝ որ առ մեզ առեալ, հարցա-
նեմք զձեզ, զո՞ր շնորհս կամիք զի արասցէ նա ձեզ և
զո՞ր նպաստ օժանդակութեան խնդրիցէք ի թագաւո-
րաց անտի և յիշխանացն քրիստոնէից: Խորհեցարուք
և ասացէ՛ք մեզ և յուսամք եթէ լիցի ըստ ցանկու-
թեան սրտից ձերոց»:

Խորհուրդ կալան իշխանքն և արարին պատասխանի.
«Տեա՛րք նուիրակք, շնորհ ունիմք Ս. Հօրն վասն բարե-
յօժար կամաց նորա որ զմէնջ, որպէս և վասն ընծայու-
թեանն, զոր առնէք մեզ յանուն նորա. շնորհ ունիմք
ձեզ և վասն այնր: Պիտուն լիցի ձեզ՝ զի սահմանեցաք
առաքել ընդ ձեզ հրեշտակս առ Ս. Հայրն մեր, խընդ-
րիկ ի նմանէ զի հաճեսցի տալ մեզ օգնութիւն և նպաստ
արծաթոյ ի զօրավիզն արանցն պատերազմի, որք են առ
մեզ բաւականք ի պաշտպանութիւն աշխարհի մերում
ընդդէմ անհաւատից»:

ԳԼՈՒԽ ԼԸ.

Թէ՛ որպէս նուիրակք զո՞ր արարեալ յաշխարհէն Հայոց գնա-
ցին առ պապին, հանդերձ ասպետաւ ոճամբ զոր արքայն և
իշխանն աստուծոյն ընդ նոսա. և ի՛նչ որպէս աստուծոյն զնոսա
պապն է Արարոս առ հարկահան իւր:

Եւ եղև իբրև լուան նուիրակքն զինդրուածս թա-
գաւորին և զիշխանացն Հայոց, ետուն ողջոյն հրաժեշտի

և դարձ արարին առ պապն և մի ոմն ասպետ ընդ
նոսա, անունն Աոստանդին Աարսիլլի, զոր ընդ նոսա յու-
ղարկեաց ազատորեարն: Իբրև յանդիման եղին պապին,
ցուցին նա նուիրակքն զթղթեանն զամենայն, զոր թա-
գաւորին և իշխանաց աշխարհին Հայոց տուեալ էր, խոս-
տանալով լինել յայնմհետէ և առ յապայ ճշմարիտ
որդիս սրբոյ եկեղեցւոյն և հնազանդս նմա. և ասպետն
այն յանձն արար պապին զարքայն և զաւագանին և
աղաչանս էարկ՝ յանուն նոցա՝ զի հաճեսցի օգնել նոցա
արծաթով: Եւ ի հաստատել անդ նուիրակացն զբանս
նորա, որպէս խոստացեալ էր նոցա կանխաւ, տեսեալ
պապին զախորժ յօժարութիւն նոցա և զխոստումն
հնազանդելոյ եկեղեցւոյն Հռոմայ, իբրև բարի և հաւա-
աարիմ քրիստոնեայք, և ցնծացաւ յօգի իւր, զի Հայոց՝
յաւուրս նորա՝ ընկալեալ էր զճշմարիտ հաւատս կաթո-
ղիկութեան. վասն որոյ ընկալաւ զինդիր նոցա յօժա-
րակամ և հրաման ետ զի մի ոմն եպիսկոպոս յազգէն
Հայոց Տէր՝ Աերսէս անուն, զիտակ երկոցունց լիզուաց,
որ էր կրօնաւոր Յակոբեան յԱւետէ անտի Քարոզիչ
Նղբարց, և պատգամաւորն Հայոց սեպուհն Աոստանդին
Աարսիլլի գնասցեն ի Արարոս և ինքն տացէ ի ձեռս
նոցա թուղթ առ հարկահանն, որ յիւրմէ կողմանէ կայր
ի կղզւոջն, զի զամենայն հասս և զմուտս պատկանեալս
Նկեղեցւոյ, զորս յետ այնորիկ հաւաքեսցէ նա՝ յղեսցէ
յաշխարհն Հայոց և հասուցէ ի ձեռս թագաւորին,
որպէս զի նպաստին այնուրիկ լիցի նա բաւական ի պա-
հել զգօրն առ ի զդէմ ունել թշնամեացն հաւատոյ:
Շնորհ կալաւ ընդ այն ասպետն խոնարհաբար և ըն-
կալեալ նորա և Յակոբեան Նպիսկոպոսին զօրհնութիւն
պապին, անկան յուղի և գնացին ի Արարոս և մա-

տուցին զկոնդակ պապին առ Հարկահանն, որ ընկալաւ զնոսա պատուով մեծաւ: Եւ եղև Հակառակութիւն ի մէջ եպիսկոպոսին և ասպետին ի պատճառս նախանձու որ կենդանին է միշտ. քանզի մին՝ կամէր լինել գլխաւոր, և միւսն՝ ոչ կամէր Հանդուրժել այնմ: և զժտեցան նոքա ընդ միմեանս ցայնվայր՝ մինչև թողուլ ասպետին զեպիսկոպոսն և ելեալ զնալ յաշխարհն Հայոց: Իսկ եպիսկոպոսին տեսեալ զի մնաց ինքն մէն միայնակ, չեղև ինչ նմա փոյթ աշխատ լինել վասն իրացն, զի մեկնեալ զնացեալ էր ասպետն՝ որում անկանէր առաւելապէս գործն: Եւ այսու օրինակաւ բարձիթողի եղև այն և չեհաս անտի և ոչ մի օգուտ Հայոց. այլ ոչ եթէ պապին ինչ էր մեզն, այլ վատթարութեան և անհոգութեան եպիսկոպոսին և ասպետին, որք այնուհետև ոչ առ պապն և ոչ ի Ախարոս առ Հարկահանն առաքեցին զոք զի առցէ զարծաթն, զոր պատուիրեալ էր պապին տալ ի ձեռս Հայոց:

ԳՂՈՒԻՍ ԼԹ.

Թի՛ն արդեա պապին Հայոց զբարեբարոց Մարգարոն իրեանց զԳոլի Լուսինեան և զԵրեւոյն նորա զԻշխանն Բոլմոնդ, զոր արարապարտաց. և զի պարտութիւնն զնեմարտեանց արտայնն Աստուանդնէ:

Ի ժամանակին, յորում արքայն Հայոց Գոլի Լուսինեան թագաւորեաց ի Հայաստան, վարեաց զԻշխանութիւն իւր հզօր զօրութեամբ և բարձր բազկաւ սիրէր և պաշտէր զԱստուած ի բոլոր սրտէ, և պաշտպան

կայր օգտին հասարակաց՝ յամենայն կարողութենէ իւրմէ՝ և զաղատութիւն երկրին պահէր մեծաջան հսկողութեամբ, ոչ հատուցանելով անհաւատից տուրս հարկաց. և անձին իւրում ոչ տուեալ հանգիստ՝ զգէմ ունէր թշնամեաց իւրոց, և վանէր զնոսա յաճախ զինու զօրութեամբ: Եւ տեսեալ Հայոց զի աշխատ առնէր զնոսա և ստեպ ստեպ վարէր ի պատերազմ, ժողովեցան բազմութեամբ մեծաւ և վառեալ ի զէն՝ գրոհ ետուն ի տեղին, ուր էր զգոնաբարոյ արքայն Գոլի, բնիկ տէրն իւրեանց, և եղբայր նորա իշխանն Բոլմոնդ Լուսինեան, կոմսն Առիկոսի. և մինչ կային նոքա առանց իրիք զգուշութեան՝ սուր ի վերայ եղեալ խողխողեցին զնոսա դաւաճան մատնութեամբ՝ զուր տարապարտուց. և հարին ընդ նոսա ի սուր սուսերի բազմութիւն մեծ արանց պատերազմի, զորս բերեալ էր արքային ի կողմանցն Երեմտից ի պահպանութիւն աշխարհին Հայոց: Եւ սպանին Հայք և զոմն քահանայ դրաներէց արքային, մինչ մատուցանէր զպատարագն: Եւ այս անցք անցին ի միում աւուր, ի քաղաքին Ադանայ, յամի Տեառն 1344, յեթնեւտասներորդում աւուր ամսեանն Նոյեմբերի: Թողցէ նոցա Աստուած զյանցանս նոցա: Ապաքէն աւաղելի իմն իցէ և կորուստ վասն քրիստոնէութեան մահ այսպիսոց ազնուատոհմ իշխանի. զի էր նա այր քաջ և խիզախ և իրահամարձակ յոյժ:

ԳՂՈՒԽ Խ.

Յաղագս ճահո-Վեհան իշխանի Լուսինեան, գոնորապապը-
լին շայոց և որդոց նորա Բոնեմնդ սեպհոյ և ին որպէս
Քի ոմն ի շայոց՝ որ կամակէց լեալ էր սպանո-թեան արտայն
Գո-ի և վերոյդրելոցն՝ սասակեցաւ հրաշխ-ի:

Ի նմին ամի, այսինքն ի 1344 թուականին, յիօթն և
տասներորդում աւուր ամսեանն Օգոստոսի, զբաւեցաւ
ի կենաց ի Ախ քաղաքի ազնուատոհմ պարոն Բեհան
Լուսինեան, իշխան և զունդստապլ շայոց, որ էր եղ-
բայր Հարազատ Գուի թագաւորի և Բոնեմնդի Լու-
սինեան, կոմսին Առիկոսի. սոյն այս Բեհան իշխան
էր Հայր Բոնեմնդի, որ մեռաւ ի Վինետիկ մինչ զնայր
առ պապն զի պսակեցի ի թագաւոր շայոց՝ յամի
Տեան 1343, և թաղեցաւ անդ, և Հայր Լեոնի Լու-
սինեան, որ է զայժմուս արքայ շայոց և կոչի Լեոն
Ն.: Նւ իշխանն Բեհան և Բոնեմնդ որդի նորա մեռան
յետ ընդունելոյ զխորհուրդս սրբոյ եկեղեցոյ, իբրև
ճշմարիտ քրիստոնեայս: Ողորմեացի Տէր Աստուած հոգ-
ւոց նոցա:

ԳԻՊՎՔ.

Ապաքէն ճշմարիտ իմն է զի Տէրն մեր Յիսուս Քրիս-
տոս պատժէ երբեմն զչարս անյայտաբար և է երբեմն զի
ակներև յայտնապէս: Նւ պատմութիւնն աւանդէ թէ
յառաջուտու աւուրն այնորիկ, յորում շայք սրախողկող
սպանին զբարեխորհուրդ արքայն իւրեանց զԳուի և
զորեար նորա, որպէս պատմեցաք, իշխանք աշխարհին:

ժողովեցան ի ծածուկ ի դահլիճն արքայական, որ էր
բարձրաբերձ և ամրակուռ շինուածով, զի խորհուրդ կալ-
ցին թէ զինչ արասցեն զթագաւորն իւրեանց, զոր ի-
մահ վարեցին: Անդանօր ոմանք ի բարեխրատ իշխանաց
անտի՝ ասէին այր ցընկեր իւր թէ չար յոյժ եղև և մեծ
մեղք սպանանել այսպէս յանկարծօրէն զարքայն իւրեանց
և զնորուն որեար, և թէ յանիրաւի անցուցին ընդ նո-
սա զայս անցս և զուր տարապարտուց: Յայնժամ մի
ոմն ի նոցանէ, որ կոչէր պարոն Օշին Պագարոն (Բա-
կուրան), ի լսել անդ զբանս զայստօսիկ, յոտն եկաց յատենի
անդ, բարբառեցաւ և ասէ. «Տեարք, ինձ այնպէս իմն
թուի թէ ոմանք ի ժողովականաց աստի ասեն թէ մեծ
մեղք եղին և ապիրատութիւն սպանանել զթագաւորն և
զորս ընդ նմայն էին: Այլ ես ասեմ ձեզ՝ թէ ներեսցէ
նոցա Տէր, արդարապէս և իրաւամբ սպանան նոքա ի
սակս խաղաղութեան և հանգստեան աշխարհիս համօ-
րէն: Թող զիտասցէ ամենայն ոք զի յիմ վերայ և յիմ
պարանոց առնում ես զմեղս»: Նւ մինչդեռ բանքն ի բե-
րան նորա էին՝ և սէր պատառեցաւ յանկարծ դահլիճն
ընդ ոտիւք և ի զահաճիժիւ անդ նորա ի վերուստ ի
վայր՝ կառեաւ պարանոց նորա զերկաթի կեռոյն, որ հաս-
տատեալ կայր յորմն և մնաց կախեալ և կորեաւ սա-
տակամահ: Նւ եղին այս արդար սքանչելիք յԱստուծոյ
զի ոչ այլ ոք յիշխանաց անտի, ժողովեցոց ի դահլիճն,
զնասեցաւ իւրք և չև ևս էր մտեալ արքային և արանց
նորա ի հոգ գերեզմանի մինչ թաղեցին զպարոն Օշին,
որ վրէժխնդրութեամբ Աստուծոյ զայս օրինակ կախե-
ցաւ զճանկէ:

ԳԼՈՒԽ ԽԵ.

Յաղագս ընտրութեան Առաքանդին լազաւորի. և դասակարգ
պատճառութեան խոսել զնձանէ և զգործոց նորա:

Եւ յետ այսորիկ իշխանքն շայոց ժողովեցան վերստին
ի խորհուրդ և ընտրեցին և եղին ի թագաւոր զորդի պա-
րոն Բօգոուենի մեծի մարաջախախն շայոց, որ կոչեցաւ
արքայ Աոստանդին (Բ.), և ոչ էր նա ի զարմէ թա-
գաւորացն շայոց և չէր իսկ նորա իւրիք խնամութիւն
ընդ տանն արքունի: Եւ թագաւորեաց նա ամս իննե-
տասն, և ի դէպ ևս էր կոչել զնա բռնակալ քան թա-
գաւոր, զի կռեալ դաշինս ընդ սուլթանին Բաբելոնի Հա-
տոյց նմա տուրս Հարկաց ամ ըստ ամէ և էարկ զանձն
իւր և զպետութիւնն ընդ լծով անհաւատից և ելէք ե-
թող յօժարակամ ի ձեռս սուլթանին Բաբելոնի զքա-
ղաքսն Տարսոնի և զԱդանայ և զամուրն Առիկոսի, իսկ
բերդակալքն եղին զանձինս և զակառն ընդ Հովանեաւ
աջոյ արքային Ախարոսի: Եւ այսպէս ահա առ թուրու-
թեան անձին կորոյս նա բազում և այլ քաղաքս և բեր-
դորայս և ետ ի ձեռս անհաւատից, որք ոչ զօրեցին գա-
մագիտ լինել այնոցիկ ցորչափ եկեաց արքայն քաջ Գուր
Առուինեան:

Եւ գիտելի է զի սեպուհն Բեհհան Առուինեան՝ իշ-
խան և զունդստապլ շայոց, զորմէ ի վեր անդր եղին
բանք, ի վախճանել անդ իւրում եթող երկուս որդիս,
զորս ծնաւ նմա կին նորա իշխանուհին Սուլթան, յո-
րոց անդրանիկն Բոէմոնդ՝ էր ամաց Հնգից, և եղբայր
նորա կրտսեր՝ Աւոն—ամաց երկուց:

ԳԼՈՒԽ ԽԵ.

Թիւ արպէս արտայն Առաքանդին էր արկանել ի Բանսր պրիկինն
Սուլթան և զէրլոս որդիս նորա. և ին ո՛րպէս խորհեցաւ
արթնացանել նոցա դէղ մահոս:

Եւ եղև յորժամ պսակեցաւ Աոստանդին ի թագաւոր
շայոց, յափշտակեաց զստացուածս և զժառանգութիւն
Սուլթան տիկնոջ, կողակցի Բեհհան իշխանի Առուսի-
նեան և ետ արկանել զնա ի բանտ և զերկոսին որդիս
նորա ընդ նմա ի կղզուջն Առիկոսի, ուրանօր կացեալ
մնացին նոքա ամիսս ինն յայնքանում մեծի և անհնարին
չքաւորութեան՝ մինչև կեալ նոցա տրօք բարեգութ ան-
ձանց: Եւ զի ոչ էր արքայն Աոստանդին ի թագաւորա-
կան զարմէ անտի շայոց շառաւիղ և ոչ մերձաւոր ա-
րենակից, տաղտուկ էր նմա տեսանել զտիկինն և զորդիս
նորա ի կինդանութեան. խորհեցաւ կորուսանել զնոսա ի
ծածուկ, զանխուլ ի ժողովրդենէն, և ցանկայր մանաւանդ
զմահ մանկանցն երկոցունց, որպէս զի անձնտ լեցի զարմն
թագաւորական, և սպառեցցի քաջաբուղն արիւնն շայաս-
տանեայց և որդիք իւր ժառանգեցցին զթոռն արքունի
յետ նորա: Ետ ընուլ աման մի մեղու, խառնեալ ի նմա
թոյն, և առաքեաց առ բերդապետն Առիկոսի՝ որ պա-
հէր զտիկինն և զորդիս նորա, տալով նմա Հրաման զի
առաջի արասցէ նոցա զանօթն մեղու, ոչ եթէ յանուն
արքայի, այլ իբրև յիւրմէ կողմանէ, և կատարեաց նա
զհրամանն և տիկինն զոհացաւ զմանէ: Եւ իբրև էլ
բերդապահն արտաքս, եբաց տիկինն զանօթն և իսկ և իսկ
կալաւ զնա խէթ կասկածանաց, վասն որոյ կափուցեալ
զայն առանց իսկ Հպելոյ ի նա և անգիտացեալ թէ կայր

ի նմին դեղ մահու. կամելով Տեառն իջոյց զայն չուանաւ առ կին մի աղքատ՝ որ կայր ի ներքոյ, զի սովոր էր մասնաւորիկ զաղքատս յորոց տային նմա ի կերակուր. և ի ջամբել կնոջն մանկան իւրում ի մեղուէ անտի մեռաւ նա անդէն և անդ: Աւ ահ կալաւ զտիկինն և խռովեցաւ նա յոգի իւր և զոհացեալ զինամոցն Աստուծոյ, փառս ետ զի ոչ կթող նմա և որդւոց նորա ճաշակել զմահ. քանզի մի և նոյն անցք անշուշտ անցանկոց էին և ընդ նոսա: Այսպէս ահա փրկեաց զնոսա Տէր ի ձեռաց մահու:

ԳԼՈՒԽ ԽԳ.

Թէ որպէս արայն Առասանդին հրամայեաց Երեւոյ ասպետաց ջրահեղոյց առնել զտիկինն և զմանկանն նորա և ին որպէս ճողարկեացն ի ճահոտանէ շնորհան Աստուծոյ:

Իբրև եհաս առ արքայն Առասանդին լուր բանիցս այսոցիկ, ցաւեաց նմա մեծապէս զի ոչ ըստ կամացն ել ի զլուխ գործն: Ատ հրաման ասպետաց երկուց ազատաց ջրահեղոյց առնել զտիկինն զայն և զորդիս նորա զերկոսին զաղտնաբար: Իսկ տիկինն, որ անդիտակ էր հրամանի տուելոյ ի ծածուկ, սկսաւ խորհել ի միտս իւր թէ որովհետև կամեցեալ էր արքայի թունաւորել զնա և զորդիս նորա, մարթէր հասանել նմա մեծագոյն այլ վտանգի: Աւ մինչդեռ նա զայս ածէր զմտաւ, յաջողելով Տեառն եհաս նաւակ ի Սիպրոսէ որսալ առ կզգեաւն, յորում կային իղիպահոջ տիկինն և մանկունք նորա: Սակ էարկ տիկինն ընդ ձկնորսացն տանել զնա և զորդիսն ի

Սիպրոս երկերիւր արծաթոյ դահեկանաց Սիպրոսի*): Աւ իբրև եղև զիչեր, մտին նոքա ի նաւակ անդր և մեկնեցան՝ զերծեալք ի մահուանէ ողորմութեամբն Աստուծոյ: Չի ի վաղիւ անդր վաղ քաջ ընդ առաւօտն՝ կկին ասպետքն երկոքին ի բանտն, յորում կարծէին զտանել զտիկինն և զորդիս նորա երկուս, զի ջրասոյզ արասցեն զնոսա և զհրամանն արքայի հանցեն ի զլուխ: Այլ որ ոչն զտանէ՝ չկարէ և ունել: Յապուշ կրթեցան նոքա և ազգ արարին արքայի, որ և զայրացաւ ընդ այն մեծաբարկութեամբ:

ԳԼՈՒԽ ԽԴ.

Թէ որպէս պիկինն և սրբէր նորա հասին ի Սիպրոս.

Արդ, որպէս լուայք, տիկինն և մանկունք նորա մեկնեալ ի Առեկոսէ հասին ի Սիպրոս, ի խորշ անդր Արպասի, որ անուանեալ կոչի Ս. Անդրէաս: Աւ իբրև ժամանեցին նոքա անդր, փոյթ ընդ փոյթ զեկոյց հրամանատարն զգալստենէ նոցա արքային Սիպրոսի շիւգայ (Գ), որում չեղև մեծ ինչ փոյթ զնոցանէ: Աւ այս իսկ էր այնմ պատճառ, զի մանկունքն երկոքին էին ժառանգորդք Ամորի իշխանին Լուսինեան՝ տեառն Տիւրոսի և եղբոր Հանրի արքային Սիպրոսի, զորմէ խօսեցաւ պատմութիւնն ի վեր անդր և նոցա իսկ պատկանէր աւատն Ամորիի, զորմէ բարեմոյն արքայն Հայոց (Գուրի Լուսի-

*) Գահեկանն Սիպրոսի, կոչեցեալ բէզան սպիտակ, էր դահեկան արծաթի ի կշիռ 3 գրամաց և 870 հազարորդից, յորում մասն 3³/₄ յոսկոյ էր և 4¹/₄ մասն ի պղնձոյ և 1⁴/₄ մասն յարծաթոյ զտոյ: Օտն. ԽԵ.

նան) որ հօրեղբայր էր մանկանցն, վիճեցաւ ցորչափ եկացն կենդանի: Բայց և այնպէս թագաւորն չիւզ պատուէր ետ հրամանատարին զի բնակեցին նոքա ի Վարպաս, ուր կլեալ էին ի ցամաք: Եւ կատարեցաւ հրամանն արքունի և բնակեցան նոքա յամուրն Գրիգայ ամն երիս. և հրամայեաց արքայ տալ նոցա թոշակ հազարս երիս արծաթոյ Սիպրոսի:

Իսկ արքայն չայոց Աոստանդին իբրև լուաւ զի տիկինն և որդիք նորա բնակեալ կային ի ծովահայեաց վայրին, ետ լրտեսել բազում անգամ զտիկինն, զի յափըշտակեալ զնա և զորդիս նորա դարձուցին ի չայս և վարեցին նոքա ի մահ: Եյլ իրազեկ եղեալ զայնմանէ տիկնոջն՝ եթող զտեղին և զնաց բնակել յակառն Սրբոյն Սիմէոնի: Եւ այսպէս ի դերև ել ձեռնարկ Աոստանդին արքայի:

ԳՂՈՒԽ ԽԵ.

Ստանկելիս, որ գործեցան յայտան Ս. Սիմէոնի, որ կային փրկին և որդիք նորա. և ինչ որով օրինակաւ էին անոր արքայն Սիպրոսի չիւզ և էտո ընդ իւր գրեկին և զմանկանս նորա: Գլեպ:

Եւ էր ի ժամանակին յայնմիկ (1348) սրածութիւն մեծ ի Սիպրոս: Եւ կղև զի յակառն Սրբոյն Սիմէոնի՝ ուր բնակեալ կայր տիկինն Սուլթան և որդիք նորա, երևեցաւ Աոյսն Մարիամ առն ումեֆն սրբոյ և բրդխեաց ընդ ոտիւք նորա աղբիւր ականակիտ իբրև զկաթն. և որ ըմպէրն հաւատով ի ջրոյ անտի՝ զերծանէր ի մահուանէ: Լուաւ արքայն Սիպրոսի զբանս հրաշիցն և

եկն ի վայր անդր և եզիտ զտիկինն և զորդիս նորա, որք կլին ընդ առաջ արքայի: Եւ ի կատարել ուխտիցն, իբրև ետես զնոսա արքայ, շարժեցաւ ի գութ խանդաղատանաց, ոչ միայն զի ազգականք իւր և մերձաւորք էին մանկունքն*), այլ և առ պատկառանաց ժողովըգեանն: Եւ էառ ընդ իւր զտիկինն և զորդիս նորա և ած յապարանս իւր և կալաւ զնոսա ի պատուի՝ զամենայն աւուրս կենաց իւրոց: Եւ յետ մահու նորա ընկալաւ զնոսա որդի նորա թագաւորն Պետրոս (Ե.), ըստ օրինակի հօր իւրոյ չիւզ արքայի, իբրև զարեւակից մերձաւոր ազգականս իւր:

ԳՂՈՒԽ ԽԶ.

Թիւ որպէս արքայն Սիպրոսի Պետրոս զոգտաւ ատպանն Ուրբանոս Ե. ինդրել զի ատպանայն զքրտ քրտոսնէից յայս կոյս ժողո՝ զի պայել լսագաորեցոցանել զի խանն Բոէմոնդ, զանդրանել որդի օրինոջն, ի վերայ չայոց. և ինչ զիւրք մտաւ արքայն Աոստանդին:

Ի ժամանակն յայնոսիկ արքայն Սիպրոսի Պետրոս (Ե.) դէմ եղեալ զնաց առ պապն Ուրբանոս Ե. խընդրել զի առաքեցին զօրք քրտոսնէից յայս կոյս ծովու: Եւ զի իշխանք (աշխարհին չայոց) զրեալ էին առ նա զի արձակեցէ առ նոսա զիշխանն Բոէմոնդ Լուսինեան, զանդրանիկ որդի Սուլթան տիկնոջ, և առ նա ինքն Բոէմոնդ զիր աղաչանաց իբրև առ բնիկ իւրեանց իշխան, զի եկեալ իշխեսցէ նոցա, փոխանակ զի նմա ան-

*) Քանզի մանկունքն էին թոռունք հօրեղբօր նորա՝ Եմօրիի Լուսինեան: Ծան. խճն.

կանէր գահն արքունի իրաւամբք ժառանգութեան, առեալ տարաւ ընդ իւր զեշխանն Բոէմոնդ առ ի տալ զնա պսակել ի ձեռաց պապին. այլ եհաս նմա վախճան մահու ի Վենետիկ քաղաքի յամին շնորհաց 1363, որպէս ասացաւ ի վեր անդր:

Յայնժամ կամեցաւ արքայն Պետրոս տալ կոչել զՂևոն, զեղբայրն Բոէմոնդի, զի առեալ տարցէ ընդ իւր և տացէ պսակել ի ձեռն պապին, զի նմա իսկ անկանէր թագաւորութիւնն զինի մահուան եղբոր իւրոյ: Այլ հարկ եղև նմա զնալ առ պապն շտապ տազնապաւ, վասն այնորիկ յետս եկաց ի խորհրդոյն: Աւ յորժամ ի գլուխ եհան արքայն Սիպրոսի զբանն, որոյ վասն գնացեալ էր առ պապն, ընկալաւ ի ձեռաց նորա թուղթս ուղղեալս առ արքայազարմն Ղևոն և առ իշխանս ձայոց, պատուէր տալով զի ընկալցին զեշխանն Ղևոն իբրև զբնիկ և օրինաւոր տէր: Աւ խոստանայր պապն ի թղթի անդ որ առ Ղևոն զի ի գնալ հասանել նորա յերկիր թագաւորութեան իւրոյ, առաքեսցէ նպաստս օգնութեան յիւրմէ կողմանէ և գուն գործեսցէ զի և թագաւորք և իշխանք քրիստոնէից հասուցեն նմա օգնականութիւն առ ի կարող լինելոյ զգէմ ունել թշնամեացն հաւատոյ:

Աւ հրաժարեալ արքային Պետրոսի ի պապէն՝ դարձ արար յաշխարհն իւր. և եգիտ վախճանեալ զթագաւորն ձայոց զՍոստանդին. վասն որոյ ոչ արձակեաց զնամականին առ իշխանն Ղևոն և ոչ իսկ առ ձայս, այլ կալաւ պահեաց զնոսա ցորչափ եկացն կենդանի:

Աւ Աստուծոյ ոչ եղին կամք զի որդիք Սոստանդին արքայի թագաւորեսցին զինի նորա, զի չէր նա յարքունի զարմէ անտի ձայոց. զի թէպէտ և էին նորա որդիք բազումք, այլ մեռան նորա ի մէջ աւուրց քսանից. և ար-

քայ Սոստանդին (Գ.) թագաւորեաց ամս իննեւտան (1344—1363):

ԳՂՈՒԽ ԽԵ:

Թէ որպէս խաղաւորեցոցին ձայս զորդին պարոն ձեթմոյ և կոչեցին զնա Սոստանդին. և ինչ որպէս Սիպրոսի պապն զարեւն իւրեանց զխաղաւորն Պետրոս:

Օգնի մահուան Սոստանդին բռնակալ արքայի եղին ձայք զայլ ոմն թագաւոր, զորդին պարոն ձեթմոյ, որ կոչեցաւ Սոստանդին թագաւոր (Ե.) *): Այլ ոչ եթէ ընտրեցին զնա առ ազնուականութեանն՝ այլ առ փարթամութեան, զի էր ծագումն նորա ի ճորտից անտի Սիպրոսի: Աւ քանզի տազնապէր թագաւորութիւն ձայոց յերեսաց անհաւատիցն, առաքեսց առ արքայն Սիպրոսի՝ ուստի էր ծագումն նորա զի հաճեսցի ընդունել զնա և զթագաւորութիւն նորա և զինչս նորա զամենայն, արձակ համարձակ, և արասցէ զթագաւորութեանն ձայոց՝ որպէս և հաճոյ երեսեցի նմա: Աւ եղև իբրև լուալ թագաւորն Պետրոս զննդիր արքային ձայոց Սոստանդինի՝ ցանկացաւ տիրել աշխարհին այնմիկ: Վասնորոյ պահեալ ի ծածուկ զնամականի պապին, ոչ եցոյց և ոչ աւանդեաց զայնս առ իշխանն Ղևոն:

Այլ որպէս առական ասէ. «Մարդ յառաջագրէ, այլ Աստուած գործագրէ», կամեցաւ Տէր զի ի դերև ելցէ

*) Օյաջորդէն Սոստանդինի Գ-ի, այսինքն է զՍոստանդնէ Ե, որգւոյ ձեթմոյ պարոնին, չէր ինչ յայտնի մինչև ցայսօր: Ի ժամանակագրիս և եթ յայսմիկ Գարգելի գտանեմք զառաջինն տեղեկութիւն զնմանէ: Ծան. Խմբ.

նա (Սոստանդին) յակնկալութենէ անտի իւրմէ և ոչ կամեցաւ զի անցուցէ նա ի Սիպրոս զգանձս արքունի, զորս կուտեալ էր նորա կեղեքելով զերկիրն և յափշտակելով զինչս ժողովրդեան, զի այլազգիք կալան զնաւահանգիստս:

Եւ արքայն Սիպրոսի Պետրոս (Ե.) սպանաւ ի ձեռաց աւագորհրոյն իւրոյ (1369): Եւ այսպէս թագաւորն Սոստանդին եկաց մնաց ահամայ կամօք ի Հայաստան: Իսկ արքայն Սիպրոսի Պետրոս (Ե.) եթող որդի ամաց ինունց, որ կոչէր Պետրոս, և արկաւ նա ընդ խնամակալութեամբ Հօրեղէօր իւրոյ Յոհաննու Լուսինեան, որ էր իշխան Ենտիոքայ և զունդստապ Սիպրոսի և կառավարեաց նա մինչև Հասանել մանկանն յարբունս: Սոյն այս իշխան եզիտ զնամականի պապին, այլ ոչ եցոյց զայնս իշխանին Լևոնի, քանզի արքայն Սոստանդին և առ նա ինքն առաջի արար զոր ինչ խոստացեալն էր եղբօր նորա (Պետրոսի Առաջնոյ), առաքելով պարզես մեծամեծս և ընծայս: Եւ նա՝ առ ազահութեան պահաց զթղթեանն և ոչ եհան ի վեր:

ԳԼՈՒԽ ԽԲ.

Թիւ որպէս Պետրոս՝ արքայն Սիպրոսի շահաւ երկնցս ասպապն և թիւ որպէս կուտեան զաշխարհ ամուսնութեան Լևոնի իշխանի:

Երգ զհաւելի է զի արքայն Սիպրոսի Պետրոս (Ե.) մինչդեռ կենդանին էր՝ չողաւ երկրորդ անգամ (1367) առ պապն, վասն առաքելոյ զօրաց քրիստոնէից յայս կոյս ծովու այլ ոչ յաջողեաց նմա: Յերկրորդում անդ նուազի

վերադառնալոյ նորա ի Սիպրոս, եհաս ի Մուղոն և եզիտ անդ արենակից իւր զոմն կին, որ կոչէր տիկին Իզապէլ Լուսինեան*), դուստր քաջակորով թագաւորին Հայոց Պուլի, որ կեալ էր ընդ առաջ նորա ի մեծարանս և առ ի նուիրել ընծայս զեղեցիկս թագաւորին և պարոնայց նորա: Եւ մատոյց տիկինն աղաչանս Հայցուածոց երկուս. Առաջին, զի որովհետև ինքն միայն յազգականաց անտի նորա կայր մնացեալ յերկրին Յունաց, Հաճեսցի արքայ առաքել առ նա ի Սիպրոսէ զարենակից նորա զեշխանն Պուլի (Լևոն?) Լուսինեան՝ զորդի Հօրեղէօր իւրոյ, Ֆահան իշխանի Լուսինեան, որ էր եղբայր բարեմոյն արքային Հայոց Պուլի, որպէս զի եթէ Հասցէ նմա (տիկնոջն) վախճան, քանզի էին նորա ինչք բազումք, լիցի նմա ունել զոք առ իւր, որում թողուցու զայնս. և խոստանայր զի ամուսնացուցէ զնա ճոխաբար յաշխարհին: Երկրորդ, ինդրէր յարքայէ տիկինն զի Հաճեսցի շնորհել նմա աւատ մի փոքրիկ ի Սիպրոս, որպէս զի ի մեռանել անդ տեառն (ամուսնոյ) իւրոյ՝ լիցի նմա ունել կայան իմն բնակութեան յաշխարհին: Եւ ինդրէր նա զայս շնորհ ի յարացոյց սիրոյ և ի նշան ազգակցութեան: Լուաւ արքայ Պետրոս աղաչանաց նորա և շնորհաց ախորժ Հաճութեամբ զոր ինչ ինդրէր տիկինն և ետ նմա զմի մասն աւատի Հաւու նորա Եմօրիի Լուսինեան, որոյ վասն քաջաբարոյ արքայն Պուլի ձգնեցաւ այնչափ ի կենդանութեան անդ իւրում: Եւ կարգեցաւ տիկինն ի վերայ ահառին Ռադիբեայ (Aradippo),

*) Եւստանակագիրքն Սիպրոսի Մարգարիտ կոչեն զայս դշխոյ Լուսինեան: Սակայն Հանգոյն Գարգելի Իզապէլ կոչի կինն և ի թուղթս կրեմէսի Օ, պապին առ Հուգ արքայն Սիպրոսի: Ծան. իմք.

զի ընկալցի ամ յամէ յեկամտից անտի՝ երկոտասան Հազար դահեկանս արծաթիս Սիպրոսի. և սեպհականեցոյց նմա զայն թագաւորն Պետրոս, ըստ օրինի արքունեացն Սիպրոսի: Իսկ վասն առաջնոյ խնդրոյ տիկնոջն, ամուսնացուցանելոյ ասեմ զՂևոն իշխան, արքայն Սիպրոսի. և տիկինն Իզապէլ արարին դաշն խնամութեան ընդ Սիւմաւրոս իշխանին Երկաղիոյ, այն է Մորէա, զի տացի դուստր նորա, կոչեցեալն Ատարինէ, իշխանին Ղևոնի, որ էրն ի Սիպրոս: Եւ սահմանեաց իշխանն Երկաղիոյ վասն հարսանեաց դստերն ի պռոյգ՝ դուկաթս ոսկւոյ քառասուն հազար, պայմանաւ՝ զի արքայն Պետրոս առաքեսցէ զիշխանն Ղևոն ի Մորէա ի միջոցի վեցից ամսոց, ամուսնանալ ընդ տիկնոջն Ատարինեաց, այլ յանցանել ժամանակին սահմանելոյ՝ եթէ ոչ գայցէ իշխանն Ղևոն, լուծցին դաշինքն: Եւ ի դալ հասանել արքային Պետրոսի ի Սիպրոս, առաքեաց նա զիր առ իշխանն Ղևոն, ծանուցանելով նմա զբանս պայմանաց դաշին, զոր ինքն և դուստր հօրեղբօր նորա արարեալ էին վասն նորա: Եւ նորհ կալաւ ընդ այն իշխանն Ղևոն և հաճեցաւ ընդ բանս պայմանացն: Յայնժամ ասաց նմա արքայ զի հանդերձեալ կազմեսցի զնալ ի Մորէա մինչև անցեալ իցէ սահման ժամանակին:

ԳԼՈՒԽ ԽԹ.

Թէ որպէս իշխանն և գոմարտարապէս Անտիոքայ՝ որ կարաս վարերն զՄաթիոսարոսիան Սիպրոսի, ոչ կասեցաս Մորոս (Ղևոնի) գնալ ի Մորէա և ընդ զպայմանս ամուսնանալն:

Եւ եղև յորժամ իշխանն Ղևոն հանդերձեալ պատրաստէր զնալ ի Մորէա ամուսնանալ և ընդ զմիջեալ

պայմանն, Պետրոս (Ե.) արքայն Սիպրոսի սուսերամահ եղև յիւրոցն աղատաց: Եւ կալաւ զղեակ թագաւորութեանն Յոհաննէս Ղուսինեան, իշխան և գունդատապալ որպէս ասացաք: Յայնժամ Ղևոն խնդրեաց յիշխանէ անտի զի տացէ նմա թոյլ երթալ ի Մորէա առ ի կատարել զպայմանս, զորս արքային Պետրոսի եղեալ էր վասն նորա: Մերժեաց իշխանն խնամակալ զինզիր Ղևոնի, զի կասկածէր թէ մի՛ արգեօք մեկնեալ ի Սիպրոսէ դէմ՝ եղեալ զնացէ նա առ պապն և առ արքայն Գաղղիոյ՝ իւրն ազգակից, բողոք ունել զաւատէ Հաւուն իւրոյ իշխանին Տիւրոսի, որ անկանէր նմա իրաւամբ ի նախնեաց անտի իւրոց. վասն այսորիկ կալեալ ունէր զՂևոն ի Սիպրոս բռնութեամբ և հակառակ իրաւանց:

ԳԼՈՒԽ Ծ.

Յաղագս ամուսնութեան իշխանին Ղևոնի և իւր որպէս որդի արտայնն Պետրոսի կապեաց Մաթ և արար զՂևոն անեղալ Երոստաղէմի:

Եւ եղև իբրև ետես իշխանն Ղևոն զի էանց ժամանակն սահմանեալ ամուսնութեանն իւրոյ որ ի Մորէա, զի չէր նմա այլ ևս հնար զնալ ամուսնանալ ընդ տիկնոջն այնմիկ, էառ իւր ի կնութիւն զայրի ոմն տիկին ի Սիպրոսէ, որ անուանեալ կոչէր տիկին Մարգարիտ Սուասոն, դուստր Տեառն Յոհաննու Սուասոն, որ էր պարոն Սիպրոսի, յամի Տեառն 1369, յամսեանն Մայիսի: Եւ իբրև ամուսնացաւ, խնդրեաց յիշխանէն Անտիօքայ շնորհել նմա ունկնդրութիւն յատենի անդ խնդրագրոց և առնել նմա իրաւունս վասն աւատի Ամօրի իշ-

խանին Առսինեան, որ պատկանէրն նմա իրաւամբ ժառանգութեան: Իսկ իշխանն խնամակալ, որ ընդունէր զհասոյթս աւատին, պատասխանեաց նմա կալ մնալ մինչև հասցէ արքայ յարբունս, որում առաջի արասցէ յայնժամ զիրաւունս իւր: Եւ եկաց մնաց Աւետն մինչև թագ կապեաց արքայն (Պետրոս Բ.), որ և կարգեաց զնա սենեշալ Երուսաղէմի: Եւ յայնժամ առաջի արար նմա խնդիր զի դարձուցի նմա աւատն. և արքայ պատասխանի ետ նմա թէ շնորհեցէ զայն հաճութեամբ: Եւ իշխանն Ենտիոքայ՝ որ յուսացուցեալ էր բանիւք զԱւետն, ասաց յետս կալ յիրէդ յայդմանէ զի դեռ այն ինչ թագաւորեալ էր արքայի: Եւ իշխանն Աւետն զրժտմեցաւ ընդ այն և ոչ կարաց առնուլ զաւատն:

ԳԼՈՒԽ ԾԵ.

Թէ զիսորդ տիկինն Օւապէլ պագահանոցի արքայն Պետրոսի էին ի Սիպրոս և Եհաս ի Փամագոսսա յասոր խաղաղութեան պայտանի արքայն Պետրոսի (Բ.):

Օւկնի մահուան արքային Պետրոսի (Ե), որ ըստ ասացելումն ի վեր անդր, տուեալ էր զմի մասն աւատի ազգականուհւոյ իւրոյ՝ Օւապէլ տիկնոջ, իշխանն՝ որ ունէր զկառավարութիւն երկրին, յետս էառ զամենայն աւատս, զորս արքայն Պետրոս՝ եղբայր իւր՝ տուեալ էր օտարականաց և ինքն կալաւ զհասս նոցա: Եւ իբրև զիտաց տիկինն Օւապէլ զգրաւումն աւատին այնորիկ յիշխանէն, եկն ի Սիպրոս ունելով ընդ իւր ուղեկիցս պատուոյ արս քսան և չորս. և եբեր ընծայս մեծամեծս և պարգևս ճոխաձիրս: Եւ եկեալ եհաս ի Սիպրոս յա-

ւուր, յորում պատանի արքայն Սիպրոսի՝ կապէր ի Փամագոսսա զթագն Երուսաղէմի: Եւ զնաց նա ի հանդէսն թագադրութեան, յորոյ յաւարտել մատոյց զխնդիր իւր առ արքայն (Պետրոս Բ.) և առ իշխանն խնամակալ, զի դարձուցի նմա աւատն և զի յետս տացին նմա հապքն: Պատասխանի ետ իշխանն յանուն արքայի և ասէ. «Տիկի՛ն, տուչութիւն աւատին, որ եղև քեզ յարքայէ յեղբորէ իմմէ, անվաւեր է զի ոչ իւր էր այն. մի՛ այլ ևս խօսիր զիրացդ զի չէ՛ քեզ մարթ առնուլ զայն»: Եւ յու ահա եղանակաւ զրկեցաւ տիկինն ի պարգևէ անտի և ի ստացուածոց, զոր շնորհեալ էր նմա արքային Պետրոսի: Օնոյն օրինակ արար խնդիր առ արքայ տիկին ոմն Սիպրացի, որ անուանեալ կոչէր Եշիվ Սկանդելիոն, վասն աւատի միոյ իւրոյ, որում տուեալ էր արքայ Պետրոս ակառն մի կոչեցեալ Եթալասա, որ էր ի սեպհականութենէ անտի աւատին և զոր վերոյգրեալ իշխանն յետս առեալ էր պէս գունակ այլոցն: Աւան որոյ տիկինն ի դատ կացեալ յանդիման արար թէ որպէս թագաւորն Պետրոս շնորհեալ էր նմա զպարգևն առ կենդանեալ իւրով, ըստ օրինաց ատենին իւրոյ, և տուեալ էր նմա ի ստացումն, զոր և էր նորա վայելեալ ընդ ձիգ ժամանակս. վասն որոյ պնդէր թէ իրաւունք իւր էին ունել զպարգև աւատին այնորիկ: Պատասխանի ետ իշխանն խնամակալ և ասէ. «Աւատն չէր սեփական ինչ թագաւորին, վասն որոյ և չէր նմա մարթ տալ ումեք զպատկանեալն այլում. և եթէ տուեալ իսկ իցէ՛ առ ոչ ինչ զօրէ պարգևն»: Եւ յաւել ասել թէ կազմ և պատրաստ է ինքն ցուցանել թէ որպէս չէր պատկան արքայի շնորհել ումեք զայն աւատ: Եւ ժողովոյն հասու եղեալ իրացս ստուգութեան, վճռեաց զի չունէր արքայն Պետրոս

(Լ.) իրաւունս պարգևելոյ ումէք զայն և թէ՛ աւատն այն պարտէր դառնալ ի բնիկ ժառանգորդսն: Աւ աջսպէս կորոյս տիկինն զաւատն, յայնմ՝ օրէ և առ յապա:

Իբրև ետես տիկինն Չապէլ Առսինեան զոյն վճիռ դատաստանի և զպատասխանի իշխանին առ նա ինքն, յետս դարձոյց ի Մորէա զպարգևսն և զընծայս, զորս բերեալ էր նորա մատուցանել արքայի, իշխանին և այլոց աւագաց. դարձոյց և զմեծ մասն որերոյն իւրոյ և կամեր մեկնել ի Սիպրոսէ և գնալ յԱրուսաղէմ: Այլ ոչ եզիտ նա ժամ՝ բարեպատեհ նաւարկութեան, վասն որոյ եկաց մնաց ի Սիպրոս յապարանս տեառն Աւոնի Առսինեան զձմեռն ողջոյն. և յայս միջոց ժամանակի զհետ պնդեցաւ այնքան, տուեալ ընծայս և աղաչանս ի ձեռս բարեկամաց ինամակալ իշխանին, մինչև յաջողեաց նմա առնուլ ի ձեռաց նորա՝ յաւատէ անտի շնորհելոյ նմա յարքայէն՝ ահառն մի կոչեցեալ Ս. Գէորգ Տունբիայ, որ բերէր ամ ըստ ամէ երեք հազար ոսկեգրամս դահկանս Սիպրոսի: Աւ իբրև ստացաւ նա զաւատն՝ ետ զայն իշխանին Աւոնի ի ռոճիկ նորա և ի վայելումն. և դարձաւ այնուհետև տիկինն Չապէլ ի Մորէա: Իսկ Աւոն իշխան վայելեաց ընդ երկար ժամանակ զաւատն յանուն տիկնոջն:

ԳԼՈՒԽ ԾԻԲ.

Թիւ որպէս առաքանին չայոց գրեաց առ իշխանն Աւոն Լեոնի, աղաչելով զնա հալ և առնուլ զԼազարոս-Միւսն չայոց և ինչ ընկալցին զնա յարքայ իւրեանց և ի օրէր:

Տեսեալ ազգին չայոց զի արքայն Աոստանդին ոչ ևս կամեր յանձանձել զերկիրն և զի, որպէս ասացաք, յինքն

շորթեալ զգանձ աշխարհին, կապտէր զժողովուրդն և արկեալ յանհնարին աղէտս, կամեր մատնել զնոսա ի ձեռս անհաւատից, ընդդէմ՝ ելին նորա և առաքեցին ի ձեռն պատգամաւորաց գաղտնապէս թուղթս առ իշխանն Աւոն, որ էր յայնժամ ի Սիպրոս, աղաչելով զնա զի՛ որովհետև նա ինքն էր բնիկ իրաւամբք տէրն իւրեանց, հաճեցի դալ իշխել և առնուլ ի ձեռս զժառանգական իրաւունս և զթագն չայոց, որ նմա իսկ էր անկ. և զի ներեսցէ ֆնասուն և ապիրատութեան, որով մատնեալ էր նոցա ի մահ զնախնիս նորա *). և խոստանային անկեղծաբար զի իբրև հպատակք հաւատարիմք հնազանդեցցին: Իսկ իշխանին Աւոնի ընկալեալ զպատգամաւորսն պատուով և սիրով, ետ նոցա պատասխանի թէ՛ օխորժ հաճութեամբ առնու նա յանձն զգահն արքայական յօգուտ քրիստոնէութեան. այլ ոչ էր նմա մարթ գնալ անդր միամտութեամբ ի ժամանակին: Չայս արար պատասխանի իշխանն Աւոն զի զիտէր քաջ զսակաւ հաւատարմութիւն չայոց առ տեարս իւրեանց. և ոչ կամեր նա գնալ ի չայաստան սակաւձեռն գնդաւ վասն երկուց պատճառաց, առաջին՝ զի եթէ ոչ էր նորա ուղեկից բազմութիւն, արկանէին զնա չայք ընդ ձեռամբ իւրեանց, վարելով ըստ կամս անձանց. և երկրորդ՝ զի եթէ ոչ էր նորա գունդ զօրաց ի ձեռին, չէր նմա մարթ առնել մեծ ինչ ի նպաստ քրիստոնէութեան: Այսորիկ աղազաւ եկաց մնաց Աւոն իշխան զի խնդրեսցէ ի պապէն և ի թագաւորաց և յիշխանաց քրիստոնէութեան զի ձեռն տացին նմա ի պահպանութիւն թագաւորութեանն և աշխարհին ընդդէմ

*) Իմա զՂուկի Առսինեան և զՆոէմնդ եղբայր նորա: Տես գԼ ԱԵ և ԱԹ:

անհաւատից: Եւ զայս ինչ առնելով՝ Համարէր նա թէ վարէր իբրև թագաւոր և իշխան բարի, յառաւելագոյն օգուտ քրիստոնէութեան և պետութեան:

ԳԼՈՒԿ ԾԳ.

Թէ որպէս Հայր սպանին զարքայ Առստանդին և Երոտն զԷլ-խանն-Միւնն ի յերոտ նախին լագոհայն Հայոց, և թէ որպէս գրեցին առ Պէարոտ արքայ Արարոտի զի հաճեացէ առաւել զԷլխանն Լեոն լինել նոցա որք և լագոհայն:

Եւ իբրև ետես արքայն Առստանդին զի չէր նմա Հնար անցանել ի Արարոտ, զի կալեալ ունէին այլազգիք զնաւահանգիստսն, դաշն կռեաց ընդ սուլթանին Բարեւոնի*) և խոստացաւ տալ ի ձեռն նորա զթագաւորութիւնն, զաշխարհն և զքրիստոնեայս Համօրէն, միայն զի ապրեցուցէ զանձն իւր և զամենայն ստացուածս: Ելլ Հայոց իրազեկ եղեալ դաւանացն, սպանին զնա յամսեանն Եպրիլի, յամի Տեառն 1373, և միաբան Հաճութեամբ ետուն զիշխանութիւնն ի ձեռս նախնոյ թագուհւոյն Հայոց, որ էր լեալ կին առաջնոյ բռնաւոր թագաւորին (Առստանդին Գ.)**): մինչև Հասեալ զայցէ Լեոն բնիկ տէրն իւրեանց: Եւ իսկ և իսկ միաձայն խորհրդով պատգամաւորս արձակեցին, ասպետ մի՝ որ կոչէր սե-

*) Մելիք էլ—Եշրաֆ Շարան:
**) Երբն Առստանդինի Գ. թագուհին Մարիամ էր գուտար Օշնի կոմսին Առիկոսի և Յովհաննայ Ենթուեցւոյ դստեր Փիլիպպոսի Բ. իշխանին Տարենտայ և Մորէայ: Իսկ Յովհաննայ զառաջինն անդ ամուսնացեալ էր ընդ Օշնի թագաւորին Հայոց: Տես գլ. ԻԲ. Ծան. ԽԶ.

պուհ Լեոն Համուցի և ընդ նմա արս կրկուս ի քաղաքէն Սոյ և տանուտէր զոմն ի Պրեստրէ առ կրիտասարգ արքայն Պետրոս և առ իշխանն Լեոն ի Արարոտ, տուեալ ի ձեռս նոցա թուղթս: Եւ իբրև Հասին նոքա ի Արարոտ, ետ կոչել զնոսա արքայ զառաջեալ և ի ձեռն իշխանին Ենտիոքայ ետ հարցանել թէ զի՞նչ կամիցին: Եւ ի լինել նոցա անդ՝ պատասխանի ետուն նմա թէ բերեալ էր նոցա թուղթս ի Հայոց, զորս և առաջի արարեալ՝ երկիր պագին նմա և ասեն. «Տէր արքայ, թագուհին Հայոց՝ որ էր լեալ կին Առստանդին արքայի, առաջնոյ բռնաւորին, և որ հաճութեամբ Հասարակաց կալեալ ունի այսօր ի ձեռին զիշխանութիւնն թագաւորական և Վաթողիկոսն մեր և տեարք մեր պարոնայք և ասպետք և ժողովուրդն Համօրէն խոնարհեալ երկրպագին առաջի տէրութեանդ քո և զեկուցանեն զի Եստուած զբաւ արար կենաց թագաւորին իւրեանց Առստանդինի, որդւոյ պարոնին Հիթմոյ՝ որ ոչ էր բնաւ նոցա տէր ըստ իրաւանց: Եւ այժմ՝ չիք նոցա թագաւոր. և այն որ տէր է նոցա ըստ բնիկ իրաւանց՝ գտանի յաշխարհի աստ ի Արարոտ և է նա ինքն իշխանն Լեոն Լուսինեան, ձեռք արենակից, սենեշալն Երուսաղիմի: Երգ աղաչեն նոքա զտէրութիւն քո թախանձագին պաղատանօք զի արձակեսցէ զգա ի Արարոտէ գալ և առնուլ զթագաւորութիւնն Հայոց, զժառանգութիւն իւր սեփական. զի և զիտեմք իսկ զի քեզ ետ ի նուէր զաւատն, զոր ունի նա ի կողմանէ կնոջ իւրոյ՝ յերկիր իշխանութեան քում: Իսկ եթէ չեցին կամք տէրութեանդ քում արձակել զնա աստի, զիտուն լիցի քեզ զի բովանդակ աշխարհն Հայոց՝ ամենայն քրիստոնեայ բնակչօք իւրովք հանդերձեալ է մասնիլ ի կորուստ և անկանիլ

ի ձեռս անհաւատից, որ քաւ մի՛ լեցի, զի եղեցի կորուստ մեծ և աղէտ վասն քրիստոնէութեան: Յայս սակաւ աղաչեմք զքեզ, տէր արքայ, աղէ՛ ի սէր Աստուծոյ զթացեալ ողորմեսցիս և մի թողուցուս զի սոյն այս կորուստ և վտանգ յաւուրս թագաւորութեան քո հասցէ ի վերայ քրիստոնէութեան»: Աւ արքայ ետ նոցա պատասխանել ի ձեռն հօրեղբօր իւրոյ, իշխանին Անտիոքայ, որ ասաց. «Տեարք, բարեաւ լեցի գալուստ ձեր, տեսցէ արքայ զթուղթս ձեր, կալցի ընդ այն խորհուրդ և տացէ ձեզ պատասխանի: Արթայք և հանգերուք»: Բնդ այս բան ելեալ պատգամաւորացն մեկնեցան յերեսաց արքայի և չոզան հանդէս:

ԳԼՈՒԽ ԾԴ.

Թի՛ւ որպէս պատգամաւորքն յանդիման եղին իշխանին Աւանի և ճարտոցին նճաւ զԼեւոնիս ազապայ և ժողովրդեան Հայոց:

Իբրև մեկնեցան պատգամաւորքն յարքայէ, գնացին յապարանս Աւանի իշխանի և առաջի արարին նմա զնամականին և թուղթ դաշանց անփակ, ձեռնադրեալ ի բոլորից առ հասարակ և կնքեալ մեծաւ կնքով պետութեանն, և ասին ցնա. «Մեծաշուք տէր, նախկին դշխոյն, Աթողիկոսն, պարոնայք ամենայն և ասպետք և ժողովուրդն Հայոց առ հասարակ խոնարհին յոտս Տէրութեան քո, որ եսդ բնիկ իրաւամբք նոցա տէր: Աւ որպէս խոնարհ ճորտք քո և հպատակք զգացուցին Տէրութեանդ քում ի բազում նուագս՝ թէ սպանեալ էր նոցա զարքայ Աստանդին զտէր իւրեանց, փոխանակ զի խաթարեալ էր նորա զաշխարհն և յուխտ մտեալ ընդ

սուլթանին Աբեղունի մասնել ի ձեռս նորա զաշխարհն, որ կայր մնայր միացեալ ընդ քրիստոնէայս համօրէն, արդ աղաչին զքեզ և խնդրեն պաղատանօք ի քումմէ Տէրութենէդ զի եկեալ ընկալցիս զքոյդ ժառանգութիւն, թէև մերժեցիր յառաջնումն նուագի զի անվստահ էիր ի նոսա և ի խոստմունս նոցա. և արդ ահա միւսանգամ, մեծաշուք տէր, խոնարհին յոտս Տէրութեան քում և արկանեն աղաչանս առ քեզ, իբրև առ բնիկ իրաւամբք տէր իւրեանց, զի հաճեսցիս զալ առնուլ զիրաւացի քոյդ ժառանգութիւն և կարկառեսցես նոցա զաջ օդնականութեան փութով վաղվաղակի, ի պահպանութիւն քրիստոնէական հաւատոց. ապ'իթէ ոչ աշխարհն կորիցէ միանգամայն: Աւ առ ի վստահ առնել զՏէրութիւն քո և յապահովիլ՝ առաքին առ քեզ զանփակ զայս թուղթ դաշանց, ուր արկեալ է նոցա ձեռնագիր և կնքեալ արքայական կնքով, ցուցանելով զի է քո ի վերայ նոցա լեւոնի զօրութիւն և տէրութիւն և՛ որչափ կար է իւրեանց՝ տան քեզ իշխանութիւն առնել ընդ նոսա որպէս և կամիցիս, իբրև ընդ խոնարհ հպատակս և ընդ ծառայս: Աւ թախանձանս մատուցանեն Տէրութեան քում զի հաճեսցիս ընդունել գնոսս և մի այլ մերժեսցիս: Օրի եթէ և զայս նուագ, մեծաշուք տէր, կամիցիս ապախտ առնել զնոքօք, զոր, քաւ, մի արասցէ Տէր, զիտասջիր զի աշխարհն համօրէն և քրիստոնէութիւն անկցին ի ձեռս սարակինոսաց և լեցի այն մեղք մեծ և աղէտ սոսկալի, և ամենայն վնասու պատճառք լեցի Տէրութիւն քո: Աղէ, մեծաշուք տէր, ի սէր Աստուծոյ, մի լեցի քեզ լինել պատճառս այնչափ չարեսց և աղետից յապաղելով քո և բացակայութեամբ: Յայնժամ ընկալաւ Աւան իշխան գնամականին և զթուղթն դաշանց՝ որ ունէր զկնիքն ար-

քայական, և ասէ ցնոսա. «Տեարք» բարեաւ լիցի գալուստ ձեր: Ի վերայ բանիցդ այգոցիկ, զոր ասէք և խոստանայք ուղղութեամբ մտաց, միաբան ձայնակցութեամբ ժողովրդեան և իշխանացն շայոց առ հասարակ, խորհեցայց նախ և արարից ապա ձեզ պատասխանի: Երթայք, հանգերուք: Իսկ նոքա մինչև և մեկնեալ աղաչեցին զնա զի տացէ նոցա փութագոյնս զպատասխանին. զի թուրքք և սարակիտաք (Նզիպտացիք) զիտէին քաջ զի կայր երկիրն առանց թագաւորի և զի երկպառակութիւն մեծ տիրէր ի շայս վասն իշխանութեանն. քանզի ասէին բազումք թէ իշխանն Աւոն ոչ կամեցի և ոչ կարացէ գալ յաշխարհն, սակս մեծի բազմութեան անհաւատից որ անդ: Այլ Աւոն իշխան չեա ինչ զայնմանէ պատասխանի. և դարձան պատգամաւորքն և զնացին առնուլ հանգիստ:

ԳԼՈՒԽ ԵՒՆ.

Թի՛ն սրբաւ արքայն Ախարատ իողեաց զԱւոն իշխան և Ժանոց զմիտս լիցնոցն, զոր ատաւեալ էր նճա շայոց:

Ի վաղիւ անդր յառաւօտու պահուն՝ արքայն Ախարատի և խորհրդականք նորա առաքեցին և կոչեցին զԷշխանն Աւոն՝ զազգականն արքայի՝ և ասէ ցնա արքայ. «Ազգականդ իմ ազնիւ, ժողովուրդն շայոց ծանոցց մեզ ի ձեռն հրեշտակացն իւրոց թէ զրաւ արար Աստուած կենաց բռնաւոր արքային և աղաչէ զմեզ և խնդրէ միահամուռ ժողովով զի թողցուք քեզ զնալ առ նոսա, որ զի եսդ բնիկ տէր նոցա: Օրհնէ ասիցես, ազնիւ ազգականդ, իցե՛ն քեզ կամք զնալ անդր թէ ոչ»: Պատասխանի ետ իշ-

խանն Աւոն և ասէ. «Տէր արքայ, ճշմարտէ զի չկամիմ բնաւ զնալ ի շայաստան վասն զինչ և իցէ իրաց. և այս յերկուց պատճառաց. մի՛ զի շայք թերի են ի հաւատարմութեան առ իշխանս իւրեանց և մանաւանդ զի սպանին նոքա զհօրեղբայրն իմ զբարեմոյն արքայն Գուրի Առսխեան և զեղբայր նորա զԷշխանն Բոնմոնդ, զտէրն Առսխիոսի, որք էին իրաւացի և բնիկ տեարք նոցա, և ի սուր հանին երեք հարիւր արս Գաղղիացիս որ յայնմ կուսէ ծովու և ի մահ մատնեցին զնոսա ի միում աւուր զուր տարապարտուց: Իսկ երկրորդ պատճառ այն իսկ է՝ զի երկոքին բռնաւոր թագաւորք, որք տիրեցին զինի հօրեղբօր իմոյ Գուրի արքային, գտեալ զաշխարհն ի բարուք պայմանի և ի մեծի ձոխութեան, ետուն զայն յաւեր և յապականութիւն, սպառեցին և զգանձն արքայական և յիւրեանց կամաց մատնեցին ոչ սակաւ քաղաքս և ամուրս ի ձեռս անհաւատից, այնպէս զի՛ կորուսին զողջես զաշխարհն բովանդակ: Եւ վասն այնորիկ ոչ են իմ կամք զնալ ի շայաստան: Բայց սակայն, արքայ, քանզի շայք եկին և զայլ նուագ առ իս և խնդրեցին յինէն զթողութիւն վասն չարեացն անցելոց. միանգամայն տեսեալ իմ զտառապանս, յորում գտանին քրիստոնեայք աշխարհին. և զի՛ եթէ երթայց անդր՝ թերևս ապրեցուցից զաշխարհն քրիստոնէական և եթէ գանդաղեցայց՝ հասցէ նմա կորուստ. և յայնժամ պապն և ամենայն թագաւորք և իշխանք քրիստոնէութեան եպիսկոսցեն զիս ասելով, թէ առ վատթարութեան նորա և անհոգութեան կորեաւ աշխարհն և քրիստոնէութիւն: Այսորիկ աղազաւ կամիմ, տէր, զնիլ զանձն իմ և զոր ինչ ունիմ, զի երթեալ առից ի ձեռս զսեպհական զիմ ժառանգութիւն և օգնեցից քրիստոնէութեան յամենայն

զօրութենէ իմմէ, ի պահպանութիւն ուղղափառ Հաւատոց. վասն որոյ աղաչեմ զքոյդ Տէրութիւն զի տացես առ այս շնորհս քո և զօժանդակութիւն և արձակեսցես զիս գնար: Պատասխանի ետ առ այն արքայ և ասէ. «Ազգականդ իմ ազնիւ, դու ինքն զիտես զլիսովին՝ թէ զայժմուս պէտս ունիմք քեզ վասն մարտին պատերազմի, զոր մղեմք ընդ Պենուացիս. այլ յորժամ զբալիցի այնմիկ, արձակեսցուք մեք զքեզ և օգնեսցուք ևս մերովսանն այնպէս՝ զի գոհ լիջեք դու և աշխարհն քո»: Եւ Աւոն իշխան մատուցեալ մեծապէս գոհութիւն, ել յերեսաց արքայի:

ԳԼՈՒԽ ԾԿԶ.

Յաղագս պարտախանոյն, զոր Աւոն իշխան էր պարտախանոյն շայոց զնամականոյն, զոր Բերեալ էր նոցա:

Յորժամ իշխանն Աւոն առեալ հրաժեշտ յարքայէն Միպրոսի եկն յապարանս անդ իւր, կոչեաց զպատգամաւորս շայոց և ասէ ցնոսա. «Ազնիւ տեարք, տեսաք մեք զթուղթս ձեր որ խնդրեն ի մէնջ գնալ և առնուլ զժառանգութիւն մեր ի շայս. և զիտասջեք զի ոչ էր մեզ կամ գնալ անդր երբէք, ոչ իբրև տէր և ոչ այլով ինչ իւրիք օրինակաւ, ի պատճառս անցից թշնամանաց, զոր յանցելուքն արարին շայք առ հօրեղբարս մեր. այլ քանզի զայժմուս եղաք մեք հասու բարեմիտ կամաց, զոր ունին իշխանքն ընդ մեզ, զղջանալով ընդ չարիսն զոր երբեմն գործեցին, և խնդրեն իսկ ի մէնջ զթողութիւն. այլ և առ սէր քրիստոնէութեան և ի պահպանութիւն կա-

թողիկէ հաւատոց*) և անուան Յիսուսի Քրիստոսի, մտադիր կամիմք երթալ յաշխարհ անդր և դնել զանձն և զոր ինչ ունիմք յօգնութիւն պահպանութեան և բարգաւաճանաց քրիստոնէական հաւատոց»: Եւ խնդացին պատգամաւորքն ուրախութիւն մեծ ընդ այս պատասխանի և ի ծունր իջեալ առաջի իշխանին Աւոնի, շնորհակալ եղին մեծապէս ի վերայ բարեսէր կամաց նորա և քաղցր պատասխանւոյն, զոր հաճեցեալ էր տալ նոցա:

ԳԼՈՒԽ ԾԿԷ.

Թիւ որպէս իողեսց արքայն զպարտախանոյն և էր ասել նոցա ի յետն հօրեղբօր իւրոյ թէ արտաբացէ ի շայս զիշխանն Աւոն՝ զպէրն նոցա՝ յորժամ վախճան լիցի Տարսիս որ ընդ Պենուացիս. և թէ օգնեսցէ նոցա ըստ կարի իւրոս:

Յետ սակաւուց արքայն Միպրոսի կոչեաց զպատգամաւորս շայոց և ի ձեռն իշխանին Անտիոքայ հօրեղբօր իւրոյ ետ նոցա ասել. «Տեարք, ողջոյն տուք ազգին շայոց և ասացէք նոցա՝ թէ հաճութեամբ մեծաւ ընդունիմք զինզիր նոցա յղելոյ առ նոսա ի շայստան զսիրեցեալ ազգականն մեր զիշխանն Աւոն Աուսինեան՝ զսենեշալն մեր Արուսաղեմի. փոխանակ զի ուղղակի ժառանգ է նա և նմա անկանի թազն արքայութեան շայոց: Եյլ ոչ կարեմք արձակել զնա այժմիկ, զի ի պատերազմի եմք ընդ Պենուացիս. ի վճարել մարտին՝ արձակեսցուք մեք զնա և ձեռն տացուք նմա ի բոլոր զօրու-

*) Օնոյն բան յայտարարէ Աւոն և առ յապ (տես ԳԼ ԾԶ. ԾԷ. ՉԷ), որ ինչ նշանակէ Չերմեռանդութեան նորա ի կաթողիկէ հաւատս: Ծան. ԽԵ.

Թենէ: Ե նորհ կալան արքայի պատգամաւորքն և ազաչեցին զնա խոնարհարար զի թոյլ տացէ իշխանին Աւետի զնալ ընդ նոսա վասն մեծի վասնզին յորում զտանէր պետութիւնն յանհաւատից. և զի մնացեալ կացին անդուի և անթագաւոր: Սակայն ոչ կամեցաւ արքայ լսել ազաչանաց նոցա՝ պատերազմին աղաղաւ: Եւ հրաժարեալ պատգամաւորացն յարքայէ, մեկնեցան թախծեալ տրտմութեամբ վասն պատասխանւոյն զոր ընկալան:

ՎԼՈՒԽ ԾԲ.

Թիւ որպէս պատգամաւորքն Եկին յապարանս իշխանին Աւետի և Ժամնոցին նճա զպատասխանին. և իւր որպէս գնաց նա յապարանս արքայի խնորել նաւս և ի անցոցանել զպատգամաւորքն ի նայասարան:

Ընկալեալ հրեշտակացն նայոց զոյն զայս պատասխանի, չողան յապարանս իշխանին Աւետի տրտմեալք մեծապէս և ծանրաթախիծք ընդ բանս, զոր արար նոցա արքայն և ազաչեցին զնա տալ նոցա խորհուրդ: Փութաղաւ Աւետն իշխան և զնաց յապարանս արքայի և եզիտ զի զեռ այն ինչ հասեալ էր սուրհանդակ ի Նէապոլսոյ, Մանուէլ անուն*), որոյ էր սերունդ ի վերին նայոց և զիտէր քաջ խօսել զհայ և զնէապոլսական լեզուս և ունէր թուղթս ի պապէն Գրիգորէ, զոր թագուհին Նէապոլսոյ Յովհաննայ**), և իշխանն Տարեն-

*) Օւանէս զայսմանէ տես գլ. ԴԹ. և ԴԻԲ:

**) Եյս Յովհաննայ թագուհի ժառանգեաց զթագն Նէապոլսոյ յետ հաւուն իւրոյ Ոտբերտի, որ զՅովհաննայ զգուստր

տոնի առաքէին առ արքայն Սիպրոսի, ազաչելով զնա զի զսուրհանդակն և զնամականին յղեսցէ ի նայս, առ նախկին դշխոյն, կինն Աոստանդին արքային նայոց, առաջնոյ բունակալին, և զի թէ հնար ինչ իցէ՝ ձեռնտու լիցի արքայն մեկնելոյ դշխոյին ի նայաստանէ, որպէսզի զնասցէ ի Նէապոլսա առ թագուհին Յովհաննա և առ իշխանն Տարենտոնի, որոց էր նա ազգականուհի: Եւ պատճառ կոչելոյ թագուհւոյն Նէապոլսոյ զնախկին դրշխոյն էր այս իսկ՝ զի կամէր առնել զնա ժառանգ թագաւորութեանն Նէապոլսոյ յետ մահուան իւրոյ, որպէս նշանակեալ էր ի թուղթն անդ: Յայնժամ իշխանն Աւետն խնդրեաց յարքայէ զմի ի նաւուց նորա՝ որ էր յայնժամ ի նաւահանգստին Վերինեայ, զի ծովագնաց լիցին այնուիկ պատգամաւորքն և այլ մարդիկն, որոց տուեալ էր հրաման անցանել ի նայաստան առ ի զօրացուցանել զնայս աւետեօք զալստեան իւրոյ: Եւ լուաւ հաճութեամբ արքայ և խնդրեաց ի նմանէ զի և սուրհանդակն կկեալ ի Նէապոլսոյ անցցէ ի նայս ընդ նոսա. և Աւետն իշխան կատարեաց զբանս նորա հաճութեամբ:

եղբոր իւրոյ Փիլիպպոսի Բ. իշխանին Տարենտի ետ ի կնուծիւն Օշնի թագաւորին նայոց. (Տես ծան. ի գլ. ԾԳ.): Ըստ այսմ Մարիամ թագուհին նայոց է թոռն Փիլիպպոսի Բ. իշխանին Տարենտի և դուստր Յովհաննայ, իսկ Յովհաննայ թագուհին Նէապոլսոյ էր թոռն Ոտբերտի, եղբոր հաւուն Մարիամու:

ԳԼՈՒԽ ԾԹԻ

Թե՛ որպէս Լեւոն իշխան արշակեաց զհրեշտակս Հայոց և Էջոյց նոցա զհաճս էր ընդ այդ ոճանս վարելայ էին զաշխարհն ի դիճաց նորա. և ընդ որպէս յղեաց ընդ նոսա զինակիր մի և զսորհանդանն Մանուէլ:

Յորժամ այս ամենայն յարդարեցաւ այսպէս, դարձ արար իշխանն Լեւոն յապարանս իւր և եզիտ զպատգամաւորս Հայոց, որ ի մեծի տրտմութեան սպասէին նմա: Եւ ասէ ցնոսա. «Գիտէք, տեա՛րք, զառաջարկութիւնս զոր յայլում նուազի արարիք յօգուտ քրիստոնէութեան և համօրէն ժողովրդեան, այս է՝ հրթալ առնուլ զժառանգութիւն իմ և դնել զանձն իմ և զզոյս վասն օգնելոյ աշխարհին և առ ի փրկել զայն ի ձեռացն անհաւատից: Ապաքէն նուիրեմք մեք զանձինս և այժմէն իսկ զնայաք կամակար, այլ չէ մեզ հնար՝ մինչև մարտ պատերազմին, զոր ազգականն մեր արքայ մղէ ընդդէմ Գնուացուոց՝ առնուցու վախճան: Վասն որոյ հրամայեմք զի դարձջեք դուք յաշխարհն օգնականութեամբն Աստուծոյ և առաքեսցուք մեք ընդ ձեզ զմի ոմն մեր զինակիր, Աստանդ անուն, որ զիտէ քաջ խօսել զՀայ լեզուն, և որ խորհրդակից լիցի ձեզ և զօրացուցէ զձեզ ըստ իւրում կարի. և յորժամ լիցի ձեզ հասանել յայնկոյս, ի քաղաքն Սիս, գումարեսջեք զբարեխորհուրդ մարդիկն և ընթերցջեք ի լուր նոցա զթուղթս, զոր առաքեմք. և քաջալիրս տաջեք նոցա զալստեամբ մերով, որ ապաքէն ոչ յապողիցի, եթէ հաճեսցի Տէր: Եւ հրամայեցաք և կամիմք զի յօրէ աստի յայսմանէ նախկին զշխոյն Հայոց (Մա-

րիամ), *) և կոմսուհի (Ռեմի) կինն Հօրեղօր իմոյ կոմսին Առաիկոսի **) և սեպուհն Բարթողիմէ, անհարազատ որդի կոմսին և պարոն Վասիլ (որդի պարոն Թորոսի), ***) չորեքին սոքա միաբանութեամբ պահպանեսցեն և կառավարեսցեն զպետութիւնն վասն մեր և ի մեր անուն: Եւ կամիմք զի ի գրի հարցեն զբովանդակ զանձն պետութեան և զոր ինչ կալցին ի հասից և ի մտից նորա, որպէս զի տացեն մեզ համար՝ յորժամ լիցի մեզ զալ հասանել անդր: Աղաչեցաք մեք զարքայ թախանձանօք և ետ մեզ նաւ մի, զոր զաջեք դուք ի նաւահանգստին Քերինեայ, յոր մտեալ զնասջեք դուք անդր, առաջնորդեալք յԱստուծոյ: Եւ զո՛ւ, Մանուէլ, երթիցես ընդ նոսա, զի այսպէս հաճեցաք մեք ընդ ինդիր արքայի ազգականին մերոյ զիրացս: Օ՛ն, ուղղոյ լիրուք փութով, որքան հնար իցէ, ի սրտապնդումն բարեխորհուրդ մարդկանն»:

ԳԼՈՒԽ Ա.

Թե՛ որպէս Ժողապետայ Եղեալ հրեշտակացն ի Ախարսե հասնն ի Արտիկոս և անդոսայ գնացին գեղեցայն ի Կալաան Սիս:

Ընդ այս հրաման և պատասխանի լցան հրեշտակքն ուրախութեամբ և մեծապէս շնորհս կալան իշխանին Լեւոնի: Եւ հրաժեշտ առեալ յիշխանէն, իբրև ի տեսանէ իւրիանց, զնացին ի նաւահանգիստն Քերինեայ, հանդերձ

*) Տես գլ. ԳԼԳ.
 **) Տես գլ. ԻԵ և ԶԲ.
 ***) Տես գլ. ԾԹԻ.

զինակրաւն և սուրհանդակաւն Մանուէլի, և գտին զնաւն կազմ և պատրաստ ի չու. և մտեալ ի նա Հասին ի Առնիկոս: Աւ լուեալ անդ զի մեծ ոմն զօրավար սարակի նոս, որ կոչէր Ռեդամուր *), պաշարեալ էր զքաղաքն Սիս զօրութեամբ սուլթանին Ռաբելոնի, ոչ համարձակեցան զնալ ի քաղաքն ի տուէ. և հանդիպեալ թուրք սուրհանդակի ումեմն, որ զգեցոյց նոցա հանդերձս թուրքաց, զնացին ընդ նմա հետիոտս գիշերայն՝ և զցերեկ դարանամուտ լինէին. և այսպէս զնացեալ գիշերս ութ Հասին ի Սիս, որ է մայր քաղաքացն Հայաստանի, և անցին ի միջոյ զօրուն, որ կայր հանդէպ քաղաքին, մինչև օգնականութեամբն Աստուծոյ առանց ուրուք նշմարելոյ մտին ի քաղաք անդր, ուր գտին զբարեխորհուրդ մարդիկն լուծեալս և լքեալս: Այլ յորժամ իրազեկ եղին նոքա և տեսին զհրեշտակս իւրեանց վերադարձեալս և զզինակիրն, որ եցոյց նոցա զհրովարտակն և զգրօշս իշխանին Աւոնի, զօրացան ամենեքին և զգիշերն ամենայն անցուցին ի մեծահանդէս ցնծութեան: Աւ այգուցն կանգնեցին զգրօշն ի վերայ պարսպաց քաղաքին և ելին յարձակեցան արտաքս վառեալք ի զէն ամենեքին և մարտեան քաջութեամբ և անվհեր պնդութեամբ ընդդէմ թշնամեացն անհաւատից և օգնութեամբն Աստուծոյ յաղթահարեցին զնոսա: Յետ պարտութեանս այսորիկ ի բաց մեկնեցան ճամբարն այլազգեաց և զերծաւ քաղաքն ի պաշարմանէն:

*) Բէյդէմուր ոստիկան Ասորոց:

ԳՂՈՒՄ ԱՆ.

Թիւ "բայե" ընթերցեալ եղէն արամի ամենեցոուն լուսնին, զորս Բերին հրեշտակին և զինակիրն:

Ի վաղիւ անդր յետ յաղթութեանն, զորմէ ասացաք, զինակիրն և հրեշտակք եկին առ նախկին դշխոյն և ետուն հաւաքել զժողովուրդն և լու ի լու ամենեցուն ընթերցեալ եղին թուրք և հրամանք իշխանին Աւոնի: Աւ ի մեծի խնդութեան եղեալ համօրէն ժողովորեանն, առին զթուրքսն, համբուրէին և բարձեալ զնէին ի վերայ գլխոց: Աւ անսացին հրամանացն անդէն վաղվաղակի և արարին տօն ցնծութեան և պատուեցին մեծապէս զզինակիրն և ետուն նմա ընծայս բազում և մեծարէին զնա ի խրախունս կոչնոց զամենայն աւուրս մինչև ի զայրուստ իշխանին Աւոնի: Աւ հնազանդեցան կամակար չորեցուն խնամակալացն, զորս կարգեալ էր իշխանին Աւոնի:

Իսկ վասն արքայական դանձուն և ճոխութեանցն զիտելի է զն հայք, որ սպանին զարքայ Աստանդին (Ա.), զողացան զամենայն և բաժանեցին ի մէջ իւրեանց, բայց ի միոյ մասնէ ականցն պատուականաց և ի թագէն ոսկոյ, զորս առեալ խնամակալացն չորեցուն կնքեցին և պահեցին մինչև ի զայրուստ իշխանին Աւոնի:

Աստ դադարէ պատմութիւնն խօսել զՀայոց և դառնայ ի Աւոն իշխան:

ԳՂՈՒԽ ԿԲ.

Թէ՛ ո՛րպէս Պենուացոց եկեալ է Կիպրոս պաշարեցին զՓա-
 Տագոսասս և Տարին ի ներսս դաշտաճի և հալան զապարանին Կիպ-
 րոսի և զիշխանն Լևոն, իբրև համակից ապանման Պետրոսի, աք-
 րայնն Կիպրոսի, իւրոսմն ապահանի. և լէ՛ ո՛րպէս այնորիկ աղա-
 փաւ արգելին զնա ի դղելին Փամագոսաց ընդ այլ մեծամեծս
 Կիպրացոց:

Իշխանն Լևոն մնաց ի Կիպրոս վասն մարտի պա-
 տերազմին, զոր արքայն իւր ազգակից վարէր ընդդէմ
 Պենուացւոց. և եկաց անդ մինչև ի դալ Հասանել նոցա
 ի Կիպրոս զօրու ծանու և պաշարել զՓամագոսաս, որք
 և դաշամբ իւրք և Համաձայնութեամբ մտին ի քաղաք
 անդր: Եւ արգելեալ զմեծամեծսն և զասպետս Կիպրոսի
 ի դղելին Փամագոսոսայ, Հարցին զնոսա թէ՛ ո՞ք ոմանք
 կամակից եղեալ իցին մահուան Պետրոսի (Մ.) արքային
 Կիպրոսի և պահանջեցին ի նոցանէ արծաթ ի պէտս
 բանակին: Ձերբակալ եղև և իշխանն Լևոն ընդ աւա-
 գորերոյն և ընդ ասպետացն. խորհեցաւ նա զի Պենուա-
 ցիք գուցէ արգելցն զգնալ նորա ի նայաստան. և վասն
 այնորիկ դիմեաց նա առ տիկինն Լշէոնոր *), թագուհին
 Կիպրոսի և կին արքային Պետրոսի (Մ.), և առ ծովա-
 կալն Պենուացւոց և ասէ ցնոսա. «Իշխոյ Տիկին և դուք
 իշխանք Պենուացւոց, բազումք ի ձէնջ զիտել զիտեն
 զի ծնեալ է իմ ի նայաստան. և յորժամ հայր իմ զբա-
 ւեցաւ ի կենաց և սպանին նայք զՏօրեղբարսն իմ, որք

*) Լշէոնոր թագուհին Կիպրոսի՝ կին Պետրոսի Մ. թա-
 գաւորին՝ գաշնակից էր Պենուացւոց յայոմ մարտի ի վրէժ-
 անդրութիւն մահուան առն իւրոյ: Ծան. իմք.

էին ժառանգք թագաւորութեանն նայոց, մայր իմ հած
 զիս ընդ իւր այսր առ արքայն նիւզ՝ իմս ազգակից:
 Արդ, յամոց Հետէ առաքեցին առ իս նայք աղաչելով
 զիս ի ձեռն Հրեշտակաց զի զնացից անդր առնուլ զիմն
 ժառանգութիւն և ձեռն տալ քրիստոնէութեան. այլ
 ոչ զնացի ես ի պատճառս պատերազմիս այսորիկ և զի
 չեղեն կամք արքայի շնորհել ինձ արձակուրդ: Եւ եթէ
 իցեն ոմանք ի միջի ձերում, տեսրք, որք յանդգնիցին ա-
 սել թէ եղէ ես կամակից սպանման արքային Պետրոսի,
 իմոյ ազգականին, որում ներեսցէ Աստուած, վկայ կո-
 չեմ ինձ զմարդիկ աշխարհիս այսորիկ զի անպարտ եմ
 ես ամենեկին: Եւ եթէ անհաւատ ձեզ բանք իմ թուի-
 ցին, աղաչեմ զձեզ խոյզ խնդրոյ առնել. եթէ եղեալ իցէ
 իմ հաղորդ սպանութեանն որով և է օրինակաւ, թող
 Համարեցայց ես նենգաժէտ և դատեցայց իբրև մատնիչ:
 Իսկ վասն արծաթոյն՝ զոր խնդրիցէք յինէն ի պէտս բա-
 նակիդ, զիտէք ապաքէն զի չէ ինձ մարթ տալ. և եթէ
 էր իմ իսկ բաւականութիւն, ոչ էր ձեզ պարտ պահան-
 ջել ինչ յինէն. այլ Հարկ ի վերայ կայ ձեզ ամենեցուն լի-
 նել ինձ ձեռնտու զի թափեցից զաշխարհն իմ ի թշնա-
 մեաց անտի անհաւատից, ընդ որոց լծով անկեալ զտանի
 մեծաւ մասամբ: Եւ իբրև լուեաց իշխանն Լևոն ի խօ-
 սիցն, եցոյց նոցա թուղթս զրոշմեալս կնքով պապին
 Ուրբանոսի Ն. *), զորս տուեալ էր նորա առ արքայն
 Կիպրոսի Պետրոս (Մ.), յորժամ գնաց առ նա յԱւինիոն,
 և պատուէր տայր նայոց ընդունել զիշխանն Լևոն ի
 թագաւոր և ի բնիկ տէր իւրեանց: Եւ իբրև եցոյց նո-
 ցա զնամականին, աղաչեաց զթագուհին և զիշխանս Պե-

*) Տես գլ. Ծ՝Օ, և Ծ՝Լ:

նուսացւոց արձակել զնա և թոյլ տալ զի գնասցէ յաշխարհն իւր. և յաւել ևս ասել թէ չկամէր այլ ևս մնալ ի Արարոս:

ԳՂՈՒԽ ԿԳ.

Թիւ ո՛րպէս ասագանին Գեհուացոց յետ երեսնէ լինելոյ լէ Լեոն իշխան անպարտ էր ի սպանմանն արքային Պետրոսի (Մ.), Ժանուարին նմա մեծանախնամք նախնին լուսաբանութեան զի հարուստ զան թանակին երեսուն և վեց հազար արծաթի դրամահնա Արարոսի և սպա մեկնացի էրք և կամեացի:

Յորժամ թագուհին Լէնոնոր և Գեհուացիք յետ հարցափորձի հասու եղին զի իշխանն Լեոն անպարտ էր յարևնէ արքային Պետրոսի (Մ.) և էր նա անմեղ բոլորովմբ, ետուն նմա պատասխանի ի ձեռն խորհրդականի իւրեանց թէ ոչ ինչ խնդրէին ի նմանէ վասն մահու արքային Պետրոսի, իրազեկ լեալ թէ չգոյր նորա ինչ մեղ. այլ սակս ծախուց բանակին՝ վճռեալ էր նոցա զի հատուցէ նա երեսուն և վեց հազար արծաթոյ դահեկանս Արարոսի, որ արժեն ինն հազար դուկատս, և թէ այսու օրինակաւ արկեալ էր նոցա հարկս ի վերայ այլոց ազատաց և ասպետաց աշխարհին, իւրաքանչիւր ըստ իւրում աստիճանի. և ասացին՝ զի եթէ չէր նա բաւական հատուցանել միահազոյն, հատուցէ զմի մասն, և վասն միւսոյն տուեալ անքոյթ ապահովութիւն, ելեալ գնասցէ ի նայաստան երբ և թուեսցի նմա հաճոյ: Պատասխանի ետ նոցա Լեոն իշխան և ասէ. «Տեառք, շնորհունիմ մեծապէս թագուհւոյն և իշխանաց Գեհուացւոց զի տան ինձ թոյլ զնալ ի նայաստան. այլ հատուցանել

զարծաթն բնաւ իւրք ոչ կարեմ: Ինչպէս և այլ ինչ ասաց նոցա և աղաչեաց իշխանն Լեոն, այլ օգտեցաւ ինչ ոչ զի ոչ կամէին ունկն դնել նմա:

ԳՂՈՒԽ ԿԴ.

Թիւ ո՛րպէս իշխանն Լեոն ասագանս աս ճայր իւր և ասինն, որք էին ի Նիկոսիա, զի գոյցեն երեսուն և վեց հազար արծաթոյ դահեկանս Արարոսի:

Տեսեալ իշխանին Լեոնի զի չէր նմա հնար պրծանել այլով օրինակաւ, առաքեաց առ տիկին մայրն իւր և առ կինն, որք էին ի Նիկոսիա, զի փոյթ ընդ փոյթ վաճառեսցեն զկահ իւր և զկարասի և զամենայն ինչ զոր ունէր որով և իցէ գնով և բերցեն նմա կամ առաքեսցեն ի Փամագոսսա որչափ ինչ լիցի նոցա հայթայթել անդուստ, առ ի հատուցանել զգումարն և գնալ ի նայաստան: Յորժամ տիկնայքն երկոքեան լուան զհրաման իշխանին Լեոնի, ի վաճառ հանին զկարասի նորա. և այնքան մեծ եղև կորուստն և փնաս՝ զի չեղև նոցա ի ձեռս բերել ոչ զքառորդ և ոչ զհինգերորդ մասն արժէից կարասւոյն, այլ հազիւ վեց հազար դահեկանս Արարոսի, զոր առեալ բերին առ իշխանն Լեոն ի Փամագոսսա: Ար իբրև ընկալաւ զարծաթն, առեալ տարաւ առ թագուհին և առ ծովակալն Գեհուացւոց և այնչափ ինչ արար ողորջախառն աղաչանօք և ընծայիւք առ նոսա, զի կալան ի հատուցումն զաւատն, զոր կին նորա ունէր ի Արարոս, որ արժէր երեսուն հազար դահեկանս արծաթոյ: Եւ այսպէս հաճեցուցեալ զնոսա իշխանին Լեոնի, ել մեկնեցաւ ի բերդէն Փամագոսսայ:

ԳԼՈՒԽ ԿԵ.

Թէ որպէս իշխանն Աւոն ինքրեայ ի Ժողովակէն Գենուացոց զի Նոյլ րացի նմա գնալ ի Բերդն Առաիկոսի և մնալ
անոր մինչև ցամառն:

Յետ հատուցմանն կատարելոյ, իշխանն Աւոն մեկնեցաւ ի բերդէն Փամազոսաց, ուր էրն ի պահեստի ընդ այլոց աւագաց, և ետես զի Գենուացիք յաւարի առնուին և յափշտակէին զաւագն և զանաւագ ի Արարոս, ի հատուցումն բանակի իւրեանց: Աւ յերկբայս եղեալ զնոցանէ, բազումս աղաչեաց զճովակալն Գենուացւոց զի տացէ նմա թոյլ զնալ յամուրն Առաիկոսի, որ էր ի ձեռս նոցա, և կալ անգանօր զձմեռն ողջոյն և ի գալ ամառան՝ երթալ յաշխարհն իւր ի նայաստան: Աւ զայս խնդրեաց նա զի յապահովի կացցէ ի Գենուացւոց, որք չարիս մեծամեծս անցուցանէին ընդ կողին Արարոսի, և զի լիցի նմա յաճախագոյնս ունել լուր յաշխարհէ անտի իւրմէ: Խորհուրդ կալաւ ճովակալն ընդ այլոց Գենուացւոց, և զի չգոյր արքային և ոչ մի ազգական կամ բարեկամ մերձաւոր, զորս լինէր նմա մարթ տալ ի պատանդ, առ ի լինել կարող տալ նմա առնել զոր կամէինն, հտուն նմա թոյլ զնալ յամուրն Առաիկոսի:

Այլ տիկինն Լէլոնոր Արագոնացի, նախկին դշխոյն Արարոսի, իբրև լուաւ զայս ամենայն, արգել զերթն Աւոնի և կոչեցեալ զնա առաջի իւր ասէ ցնա այսպէս. «Գիտել զիտեմ զի ամուրն Առաիկոսի պատկանէր թագաւորութեանն նայոց և զի մեծագոյն մասն բնակչացն նորա են նայք*): արդ զնաս դու յերկիրն նայոց կա-

*) նայք տիրէին Առաիկոսի մինչև ցաւ յունուարի 1363 ամի: Տես գլ: ԽԷ: Ծան. խճբ.

պել զթագն արքայական. ի կասկածի եմք մեք զի եթէ զնասցես դու ի բերդն, ի ձեռն առնուցուս զիշխանութիւն նորա և կալցես զայն վասն քո. և այսր աղաղաւ, որդեակ, ոչ կամիմք զի երթիցես անդր»: Պատասխանի հա իշխանն Աւոն և ասէ. «Տիկին, զիտասջեր հաստատութեամբ զի ոչ բնաւ արարից զոր ասեսդ. և պատճառ այն իսկ է, զի ամուրն Առաիկոսի ոչ է օգտակար թագաւորութեանն նայոց՝ փոխանակ զի հեռի է ի Սոյ առաւել քան զաւուրս ութ և ծանրագնոյ լինի պահեստ նորա. և վասն այնորիկ իսկ թողին զնա թագաւորքն նայոց: Աւ արդարև ասեմ քեզ, տիկին, եթէ ամուրն այն էր ընդ իմով իշխանութեամբ՝ տայի զայն արքայի եթէ կամէր նա ընդունել. և առ այս՝ պատրաստ իսկ եմ տալ քեզ կրղումն հաւատարմութեան: Բազում և այլ պատճառս ի մէջ բերէր նա և ցուցանէր, այլ ոչ իւրք հաճեցաւ թագուհին զի զնասցէ նա յամուրն Առաիկոսի. այլ այնչափ արար իշխանն Աւոն ընծայիւք և խոստմամբք զի թագաւորն և թագուհին հաւանեցան զի զնասցէ նա յամուրն Առաիկոսի՝ միայն զի երգնուցու չմտանել ի բերդն, այլ բնակեցի ի դղեակ կղզոյն Առաիկոսի, որ է ի վերայ ճովուն. և արար նա այսպէս: Այլ յառաջ քան զհաւանել թագուհւոյն և Գենուացւոց շնորհել Աւոնի զոր խնդրէին, ետ նա թագուհւոյն զաւասն զայն, զոր կին նորա ունէր ի Արարոս, որ բերէր ամ ըստ ամէ հազար դահեկանս արծաթոյ Արարացւոց: Բաց անտի՝ խոստացաւ երգմամբ ճովակալին Գենուացւոց զի ի գալն նորա ի Արարոս առաքեսցէ նմա Ֆլորէնս տասն հազար:

ԳՂՈՒՒՍ ԿՕ.

Թէ ո՛րպէս իշխանն Ղևոնն՝ հանրերընեալ Գնալ յամուրն Կո-
ռակոսի, եւր դնել ի նաւ զկարասի իւր և հաղել հաղ մարտա-
ցաւ սպարել զայնս. և թէ ո՛րպէս ինքն, մայրն իւր և կինն և
որեւոր մեկնեցան ի Կիպրոս և հասնին ի Կոռակոս:

Յետ հրաժարելոյ իշխանին Ղևոնի յարքայէ, ի թա-
գուհւոյն և ի Գենուացւոց, իշխանն Ղևոն ետ խնդրել
նաւ մի Կոռակոսի և եղ անդ զմասն մի յորերոյն իւրոյ,
զկարասին և թագ մի ոսկեղէն զարդարեալ ախմբք
պատուականօք և մարգարտօք, որ էր կնոջ իւրում, և
զամենայն զոր ինչ ունէր, զի առաքեսցէ ի Կոռակոս առ
ահի Գենուացւոց: Աւ ուղւոյն եղեալ զնացեալ էր նո-
ցա, եթէ ոչ էր արկեալ խափան ասպետ ոմն, որոյ անուն
էր Կարոլոս Զօրերժիէ, յոր վտաահացեալ էր իշխանն
Ղևոն, զի էր նա ի տանէ իւրմէ և ի կարգէ անտի Տա-
պարի, զոր ինքն իսկ հաստատեալ էր: Սա ի կողմն դար-
ձեալ Գենուացւոց, ամբաստան լինէր զԿիպրացւոց ի
բազում ինչ իրս և առնէր նոցա չարիս որչափ կարէր:
Վէպ եղև նմա գտանիլ ի տեղւոջն մինչ զկահ և կա-
րասի իշխանին Ղևոնի գնէին ի նաւ. և ել նա զաղ-
տազողի, զնաց ճեպ ի ճեպոյ առ ծովակալն Գենուա-
ցւոց և ծանոյց նմա. և ծովակալն ետ հանել զայն ա-
մենայն ի նաւէ անտի և յինքն էառ զոսկին և զար-
ժաթ և զթագն ոսկեկուռ: Աւ եղև իբրև լուաւ զայն
Ղևոն իշխան, ել զնաց առ ծովակալն և խնդրեաց զի
դարձուցէ նմա զկարասի իւր և զթագն և զայն ամե-
նայն, զորս կորզեալն էր արանց նորա ի նաւէն, յոր հրա-
մայեալ էր նորա բառնալ զայնոսիկ և տանել ի Կոռակոս.

և ասաց նմա թէ որպէս տրովք, զոր հատուցեալ էր նա
թագուհւոյն և նմի՛ն իսկ ինքեան, թոյլ տուեալ էր նոցա
զնալ ի Կոռակոս և անցանել անդուստ ի Զայաստան:
Աւ յաւել ևս ասել զի եթէ ոչ դարձուցին առ նա
զհանդերձս իւր և զայլ կարասին, չունէր նա այլ ինչ
որով զոյր նմա հնար կեալ ի Կոռակոս, ուր հարկ էր
նմա մնալ ամիսս չորս, յառաջ քան զզնալ յաշխարհն
իւր. և եթէ զրկէր յրնչեց անտի իւրոյ՝ ունէր տառա-
պիլ յանհնարին աղքատութեան: Աւ թախանձեաց պա-
ղատանօք անդէն վերստին զի զոր ինչ հանեալ էին ի
նաւէ անտի դարձուցին առ նա: Չառաջինն ոչ կամեցաւ
ծովակալն կատարել զհայցուածս նորա, այլ իշխանն Ղևոն
աղաչանօք և խոստամբք յաջողեցաւ յինքն առնուլ զինչս
իւր, բաց ի թագէն ոսկեոյ, զոր մեծաւ դժուարութեամբ
վերագնեաց Ղևոն երեք հարիւր դուկատից, միով յակըն-
թաւ պակաս, որ պատուականագոյնն էր յակունս պա-
կին: Աւ յետ այնորիկ առաքեաց Ղևոն զկարասի իւր
վաղաղոյն որչափ էր հնար և առանց այլ ևս յապաղելոյ
ինքն և մայր նորա և կին և որեարն մեկնեցան ի Փա-
մազոսսայ զնալ ի Կոռակոս: Աւ հասին անդր օգնակա-
նութեամբն Աստուծոյ յաւուր տօնի Չատիկին, որ էր
օր երկրորդ ամենանն Ապրիլի, յամի Տեառն 1374:

ԳՂՈՒՒՍ ԿԷ.

Թէ ո՛րպէս իշխանն Ղևոն կամեցաւ կառնել Գոմար սակաւա-
յեան զի առցէ զբաղաւթն Տարսոնի, զոր ունէր սուլթանն Բա-
բելոնի, և ոչ կարաց Գրասնել նաւս:

Յորժամ եկն հՀաս ի Կոռակոս Ղևոն իշխան, ետես
զի քաղաքն Տարսոնի էր ի ձեռս սուլթանին Բաբելոնի,

զոր էր մատնեալ նմա առաջին բռնակալ թագաւորն Հայոց (Կոստանդին Պ.), զի էր քաղաք թագաւորութեանն: Եւ ասացաւ Աւետի թէ ի քաղաքին գտանէին երեք հարիւր և եթ զօրականք սարակինոսաց (Մամուրաց), և թէ բնակիչքն համօրէն էին հայ քրիստոնէայք: Խորհեցաւ ի միտս իւր կազմել զունդ արանց հազարաց և փորձ փորձել առնուլ զքաղաքն զի կարէր լինել նմա օգտակար յոյժ. փոխանակ զի քաղաքն Տարսոնի կայ առ ամին գետոյն մեծի (Կիւղնոս), ընդ որ նաւք ի ծովէ ելանեն ի վեր, և գնան հասանեն մինչև ցքաղաքն. որով մարթ էր նմա ունել միշտ նպաստ ի Կիպրոսէ և յայլոց իշխանաց քրիստոնէից: Այլ ի պատճառս մեծամեծ վնասուց, որ հասին նմա ի Կիպրոս, որպէս և առ չկամութեան ծովակալին Պենուացուց, որ ոչն հաճեցաւ բնաւ երբէք տալ նմա նաւս ընդ արծաթոյ, վասն ուխտի դաշանց վաճառականութեան, զոր ունէին Պենուացիք ընդ սարակինոսս, ոչ կարաց Աւետի գումարել զգունդն սակաւաձեռն:

ԳՂՈՒԽ ԿԸ.

Թիւ որպէս Աւետի իշխան աստուծոց լրտեսս ի Տարսոն աս ի Բերեք քաղաքնասացաւ ի Հայոց քրիստոնէից բնակչաց Բաղաթին լի կամիցին պալ նմա յետն օգնականութեան յարտօմս Բաղաթին:

Եւ եղև իբրև ետես իշխանն Աւետի զանյաջող էր կազմելոյ բանակին, ոչ լքաւ ամենեին. այլ առաքեաց լրտեսս ի քաղաքն Տարսոնի հարցանել ի ծածուկ ի Հայոց քրիստոնէից, որ անգն բնակէին, թէ կամիցին միաբանել ընդ նմա: Ընդ որ հաճելով նոցա, եղև նմա ուրախութիւն մեծ:

Եւ առաքեաց նա կոչեաց զբերդակալն Կոռիկոսի գալ խօսել ընդ նմա ի կղզւոջն Կոռիկոսի, յորում բնակէր*): Փութացաւ հրամանատարն եկն առ նա վաղվաղակի և կոչէր անուն նորա պարոն Կոստանդին Բրազանացի, ազգաւ Հայ, և յոր վստահ էր մեծապէս Աւետի իշխան: Եւ յայտնեաց նմա զմիտս իւր թէ որպէս կամէր առնուլ զքաղաքն Տարսոն. և յորդոր եղև նմա օգնել ինքեան նաւուք և զօրօք. և եթէ յաջողեացէ ինձ Աստուած առնուլ զքաղաքն, տաց քեզ, ասէ, զոր ինչ և ինզրիցես յինէն: Եւ հրամանատարն խոստացաւ նմա օգնել նաւուք և զօրու երբ և կամեսցի մեկնիլ: Ընդ այս խոստումն հրամանատարին Աւետի իշխան եղև նմա շնորհակալ ըստ կարի իւրում և ետ անդէն վաճառել զամենայն անօթս իւր արծաթեղէնս և զմասն ինչ զարդուց կնոջ իւրոյ և զթագն, զոր էր նորա փրկանաւորեալ ի Պենուացուց երեք հարիւր գուկատից, որպէս ասացաւ: Եւ առեալ զգինս վաճառեցոցն, առաքեաց ի ձեռն հրեշտակաց թուղթս և ընծայս առ արքայն Կիպրոսի, առ թագուհին և առ Պենուացիս, աղաչելով զնոսս առաքել զօրականս բաւականս թուով ի կղզին Կոռիկոսի, զի ընկերացին նմա ընդ զօրուն իւրոյ մտանել յաշխարհն Հայոց. ըստ որում յանհնարից իսկ էր մտանել անդր առանց բազմութեան զօրաց առ աշի թուրքաց և սարակինոսաց, որք պահէին զամենայն կիրճս ճանապարհաց՝ ընդ որս հարկ ի վերայ կայր նմա անցանիլ: Եւ արքայն Կիպրոսի և թագուհին և Պենուացիք իբրև ընկալան զհրեշտակս Հայոց և զպարգևսն մեծամեծս, ե-

*) Աւետի խոստացեալ էր բնակիլ ի դղեկի կղզւոջն Կոռիկոսի: Տես գլ. ԿԸ.

տուն նոցա արս Հարիւր թոշակաւորս, էր որ սպառազէն և էր որ աղեղնաւոր. և էր նոցա զօրագլուխ զինակիր ոմն եկեալ յայնմ կուսէ լիւրանց (ի Պաղղիոյ), որ էր մտեալ ընդ ձեռամբ Պենուացւոց *): Եւ մեկնեցան բանբերքն և զօրականքն Աիպրացիք և Հասին ի կղզին Առփիոսի և զաին անդ զԼեոն իշխան, որ խնդացեալ ընդ այն մեծապէս՝ արար Հանդէս խրախուժեան. և առաքեաց զոմանս յարանց անտի իւրոց ի Առփիոս խօսել ընդ բնակիչս քաղաքին զի տացեն նմա ձեռն օգնակախուժեան. և եզիտ անդ արս բարեյօժարս նետաձիգս և աղեղնաւորս՝ որչափ և կարաց:

ԳԼՈՒԽ ԿԹ.

Թիւ ո՛րպէս հրամանատարն Առփիոսի՝ որքեւրով դաշինն որ ընդ Լեոն իշխան, առաւելաց առ քաղաքացիսն Տարսոնի գիտչ կաւ ի Լեոնի:

Իբրև ետես հրամանատարն Առփիոսի զի Լեոն իշխան խնդրեալ էր զօրս ի Աիպրոսէ տանել ընդ իւր յառումն քաղաքին Տարսոնի, խորհեցաւ յանձն իւր թէ ըստ ուխտի միաբանութեան, զոր ունէր Լեոն ընդ ձայոց քրիստոնէից բնակչաց քաղաքին, կայր նմա տիրել քաղաքին աներկբայապէս, ոզի չար կմնուտ ի սիրտ նորա և ստրջացաւ ընդ խոստումն, զոր տուեալ էր Լեոնի, և ոչ յօժարեցաւ տալ նմա նաւս և զօրականս յօգնակախուժիւն: Եյլ որ չար ևսն է՝ ետ վազվազակի Հանդերձել

*) Ընուն զօրագլխոյն է Սոհիէ Գուլգարդ: Տես գլ. Ըիւ.

նաւ և առաքեաց զայն ի ծածուկ զիշերայն ի Տարսոն առ քաղաքապետն որ էր սարակինոս, ազգ առնելով նմա զգոյշ կալ զի Լեոն իշխան ունէր ի մտի յարձակել ընդ Հուպ ի վերայ քաղաքին: Ոչ շատացեալ այսուիկ Հրամանատարն յաւել միւս ևս չարութիւն. Հանդերձեաց այլ նաւ և առաքեաց ի Աիպրոս առ արքայն և առ ծովական Պենուացւոց, կարծեցուցանելով նոցա թէ Համախմբումն զօրացն Լեոնի ի կղզւոջ անդ Առփիոսի ոչ եթէ ունէր նպատակ զնալ յաշխարհն ձայոց, այլ անցանել զնալ ի Աիպրոս ընդդէմ արքայի և Պենուացւոց և օգնել իշխանին Ընտիրոջայ, Հօրեղբօր արքային Աիպրոսի, զոր կալեալ Պենուացւոց բանտարգել ի Պամադոսսայ չարչարեցին յոյժ. և էր իսկ Հատեալ զգլուխ նորա՝ եթէ չէր Տեառն զերծուցեալ զնա ի բանտէ անտի կապանաց, որոյ մտեալ ի բերդն Վերինեայ, կալաւ զայն ընդդէմ Պենուացւոց: Եւ զայս բան հրամանատարն այն զնէր նենգութեամբ ի վերայ իշխանին Լեոնի, որպէս զի արգելցէ զնա առնուլ զքաղաքն Տարսոնի զի դաշնաւոր էր ընդ սարակինոսս և զտանէր օգնութիւն ինոցանէ:

ԳԼՈՒԽ Զ.

Թիւ ո՛րպէս արքայն Աիպրոսի և Պենուացիք բարեկացան ի վերայ իշխանին Լեոնի, հասարակով բանեցին յղլուց առ նոսս ի քաղաքապետն Առփիոսի և առաւելցին ի Առփիոս ցաւառնաւ յերթաւալ առնել զիշխանն Լեոն:

Երդ տրամեցաւ յոյժ և բարկացաւ Լեոն ընդ դաւաճանութիւն և ընդ մատնութիւն նենգաւոր Հրամանատարին Առփիոսի, որ դրժեալ այնքանեաց խոստմանց տուե-

լոց առ նա, իբրև երգմնազանց քրիստոնեայ, ամբաստանեալ ևս էր զնա ստուծեամբ առ արքայն Արարոսի և առ Պենուացիս, որպէս և ասացաք: Աւ խոռվեցաւ Աւետն իշխանն ընդ նենդութիւնն Հրամանատարին, որով չեղև նմա Հնար կազմել զգորն: Աւ մինչդեռ նա ընդ այն տանգնապէր, արքայն Արարոսի և Պենուացիք ընկալեալ զնենգաժէտ թուղթս Հրամանատարին Առուիկոսի ընդդէմ իշխանին Աւետնի, հաւատացեալ ստապատիր բանից նորա՝ լցան ցասմամբ և առաքեցին անդէն վաղվազակի ցուկանաւ մի քաջաղէն գաղտնաբար ի կզգին Առուիկոսի ձերբակալ առնել զիշխանն Աւետն: Այլ որ ի ցուկանաւի անդ գտանէին արք երկուցեալ զն էր իշխանն պահպանեալ ի զօրաց, ոչ ումէք իշխեցին ի վեր հանել զբանն, բայց ի նենգաւոր քաղաքապետէն Առուիկոսի, որ զիտակ իսկ էր այնմ: Աւ իբրև տեսին թէ չէր նոցա Հնար գամադիւտ լինել, դարձան ի Փամագոսսա, բերել ընդ իւրեանս զայլ իմն զինեալ ցուկանաւ, զի ի միասին կալեալ զիշխանն Աւետն՝ տարցեն ի Փամագոսսա, ի գերութիւնն Պենուացւոց: Իսկ իշխանն Աւետն իբրև եղև իրազնի ի ձեռն ոմանց ի բարեկամաց, զորս ունէր ի բերդի անդ Առուիկոսի, ապշեցաւ և տրտմեցաւ յոյժ և ոչ զիտէր զինչ առնել և չէր ինչ զարմանք, քանզի տեսանէր քաջ զն չէր նմա մարթ զնալ յաշխարհն Հայոց սակաւաձեռն զնդաւն, որով չէր իսկ Հնար զգէմ ունել թշնամեաց իւրոց, սարակինոսացն և թուրքաց, որք պահէին զգուշութեամբ զանցս ճանապարհաց, իրազնի եղևալ դալըստեան նորա ի թղթոց անտի դաւաճանն Հրամանատարին Առուիկոսի, և դեռ ևս հազիւ էին նորա երիվարք քսան և հինգ զորս զնեալն էր: Այլ քանզի ճանաչէր իսկ քաջ զանցս չարեաց, զոր անցուցանէին Պենուացիք ընդ կա-

լանաւորս իւրեանց, նա մանաւանդ ընդ իշխանս մերձաւորս արքային Արարոսի, երկեաւ յոյժ անկանելի ձեռս նոցա միւսանգամ: Աւ ասէր նա այսպէս. «Աիրելի է ինձ մեռանել փառօք, քան կեալ անարգութեամբ: Աւ առ այս՝ լաւ ևս է արկանել զանձն իմ ի վտանգ, երթալ առնուլ զժառանգութիւն իմ, պատերազմել անվեհեր քաջութեամբ ընդդէմ թշնամեացն Վրիստոսի և իմոց, և անկանել ի մարտի արիաբար, ի պաշտպանութիւնն Հաւատոյ և ի ստացումն ժառանգութեան իմոյ քան մատնիլ ի ձեռս Պենուացւոց և ի տառապանս բանտի զուր տարապարտուց»:

ԳՂՈՒԻՍ ՀԸ.

Թէ որպէս իշխանն Աւետն արատեաց ասել աս հրամանատարն Առուիկոսի թէ կամէր երթալ յաշխարհն իւր, և ապաւել զնա զի արցն նմա ի վարչոս նախ վասն անցեալ ելանելոյ ի ի ցամաք:

Իշխանն Աւետն յարատեալ ի խորհուրդ մտացն, առաքեաց առ Հրամանատարն Առուիկոսի զն հաճեցի շնորհել նմա նաւս ինչ ի վարձու՝ զի ի նմին իսկ յաւուր կամէր մեկնել երթալ ի Հայրենիս իւր ի Հայաստան: Թէպէտև նուազունք էին զօրք իւր և երիվարք, բայց և այնպէս՝ կամէր ձեռն ի գործ առնել, յԱստուած ապաստան: Այլ Հրամանատարն նենգաւոր՝ որ մնայրն զալըստեան երկուց ցուկանաւուց, զորս ունէին առաքել Պենուացիք առ ի ձերբակալ առնել զիշխանն Աւետն, ոչ հաճեցաւ ըսուլ զինդիր նորա այլ մերժեաց ամենեւիմբ: Յայնժամ իշխանն Աւետն առաքեաց զաղտ առ ոմանս

ի քաղաքայնոց Արոխիոսի և առ եպիսկոպոսն՝ որ հայ էր ազգաւ, և առ ոմանս ի ժողովրդականաց անտի զե եկեացեն առ նա ի խօսել: Աւ փութացան նոքա գալ զե սիրելի էր նոցա իշխանն և ցանկային յոյժ յաջողութեան նորա: Աւ իբրև եկին՝ եցոյց նոցա իշխանն Աւոն թէ զեւրդ հրամանաւ պապին եկեալ էր նորա անդր զի մտցէ ի Հայաստան առ ի ստանալ զժառանգութիւն իւր և թիկունս կալ քրիստոնէութեան և պաշտպանել սուրբ հաւատոց, և թէ խորհէր մեկնել փութանակի բայց հրամանատար նոցա ոչ հաւանէր տալ նմա ի վարձու ոչ նաւս և ոչ արս զե անցեալ զնասցէ: Չայս ասելով աղաչեաց զնոսա թախանձանօք, իբրև զբարեկամս սիրելիս, զի խնդրեցեն ի հրամանատարէն նաւս քանի մի առ ի չուել երթալ յաշխարհն իւր: Աւ նոցա ընկալեալ յօժարութեամբ զբանս իշխանին, չողան վաղվաղակի առ քաղաքապետն իւրեանց, որ թէպէտև էր այր խիստ և անողոք, սակայն առ բազում պաղատանաց և խոստմանց նոցա, հուսկ ուրեմն հաճեցաւ տալ իշխանին Աւոնի նաւս ինչ առ ի մեկնիլ այլ այսու և եթ գաշամբ՝ զե մի՛ գնասցէ ի քաղաքն Տարսոն, ոչ յարձակեցի ի վերայ նորա և ոչ առցէ զայն, և վասն այսր երզնուցու ի սուրբ Աւետարանն Վրիստոսի: Աւ լուեալ նոցա զբանս զայստսիկ ի հրամանատարէ անտի, ընթացան վաղվաղակի ի նաւահանգիստն, ուրանօր գտին նաւ մի և եթ, զոր մատուցին առ իշխանն Աւոն, և ասացին թէ հրաման էր քաղաքապետին առնուլ նաւս որչափ ինչ պիտոյ էր, եթէ միայն երզնուցու ի սուրբ Աւետարանն չերթալ ի Տարսոն յառնուլ զնա և կամ յարձակիլ ի վերայ նորա, և ի վաղիւ անդր տացեն նմա պատրաստել նաւս որչափ ինչ պիտոյ իցեն նմա, այլ ի ժամուն ոչ գտին բայց զմի միայն զնաւ: Շնորհ յոյժ կա-

լաւ նոցա իշխանն Աւոն և երգուաւ զերգումն ըստ ասացելոյն և էառ զնաւն, զե քաջ իսկ տեսանէր թէ այլով իւրք օրինակաւ չէր նմա հնար մեկնել անտի:

ԳՂՈՒՎՍ ՀԻ.

Թէ որպէս իշխանն Աւոն հրամայեաց անկանել ի զաւս մեկնեցաւ Գաղար ի գիշերին հանդերձ արամբ արեւոմբ, զե մի եկեալ հասեալ յանկարծակի երկու նասացն Գնոնացոյ ի կղզեանոր Արտիկոսի՝ կայցեն զնա և արեւալ արկցեն զնա ի Բանար, ի Պամագոսսա:

Աւ իբրև ընկալաւ իշխանն Աւոն զնաւն զայն, ոչ կամեցաւ մնալ առ վաղիւն, այլ ի նմին իսկ ի զիշերին եմոյժ անդր զմայր իւր և զկին և զոմանս յարանց անտի իւրոց և յղեաց զնոսա ի բերդն Արոխիոսի կալ մնալ անդէն յապահովի, և հրամայեաց նոցա մեկնել անտի յայս ինչ աւուր և երթալ յայս նիշ տեղի և սպասել անդ մինչև առաքեսցէ առնուլ զնոսա, ի ժամանել իւրում յերկիր իւր: Նաևս հրաման ետ Սոհիէ Վուլկարտի՝ զե ի վաղիւ անդր ի կազմել նաւացն մուծցէ ի նոսա քսան և հինգ աղեղնաւորս յարանց անտի իւրոց և զքսան և հինգ երիվարսն *) և ելցեն ի չու զհետ իւր, զե ինքն ունէր ի մտի ուղղոյ լինել ի նմին իսկ ի զիշերին: Աւ կարգեալ զայս ամենայն այսպէս և ցուցեալ նոցա զսորհուրդս մտաց իւրոց, կմուտ ինքն ի նաւ անդր ի ծածուկ, զհասարակ զիշերաւ, առեալ ընդ իւր համհարզս չորիս, և մեկնեցաւ անտի քերելով զեզերքք ծովուն ի կողմն կոյս գետոյն Ադանայ, և հեռացան ի Արոխիոսէ:

*) Տես գլ. 2:

փարսախս իբրև երեսուն, զի մի դուցէ երկոքին ցուկանաւքն Գննուացուոց ի վերայ հասեալ յանկարծակի զիշերայն կալցին զնա և զերի վարեսցին ի Փամազոսսա: Եւ ի վաղիւ անդր Սոհիէ Գուլկարտ պատրաստեաց զնաւնետարն և եմոյծ անդր զքսան և Հինգ երիվարս և զքսան և Հինգ աղեղնաւորսն և զմի մասն որերոյն և մեկնեցաւ անտի գնալով առ եզերք ծովուն ի կողմն գետոյն Եդանայ, մինչև եկեալ եհաս ի տեղին՝ ուր էրն իշխանն Լևոն, և կոչէր Գոնդասլաս, մերձ ի Ս. Սիպրիանոս, յերրորդ պահու առաւօտուն (յիններորդ ժամու): Եւ ելեալ ի ցամաք հանին և զձիանն և հանգեան անդէն մինչև ցերեկոյ: Եւ յորժամ զովացաւ օրն ի տապոյն, իշխանն Լևոն և որք ընդ նմայն էին՝ կնքեալ զերեսս իւրեանց նշանաւ խաչին, յանձն արարին զանձինս ի ձեռս Եստուծոյ. և աշտանակեալ ի քսան և Հինգ երիվարան, ի չու անկան հանդերձ քսան և Հինգ աղեղնաւորքն՝ որ երթային հետի, և երկու առաջնորդքն և զնացին մինչև եկն եհաս զիշեր: Յայնժամ տաջնորդքն երկոքին ասին ցիշխանն Լևոն թէ հարկ ի վերայ կայր ճեպրնթացս լինել, զի ի ճանապարհի անդ գոյին կիրձք բազմավտանդք՝ զորս պահէին թուրքք և սարակինոսք, որ քաջ իսկ տեղեակ էին զալստեան նորա. և լաւագոյն ևս էր անցանել ընդ այնս ի զիշերի: Փութացաւ իշխանն Լևոն և յառաջ խաղայր երազագոյն ճեպ զձեպի. այլ տեսեալ զի աղեղնաւորքն, որք հետիոտս գնային՝ ոչ կարէին ժամանել զհտ նորա, ետ նոցա զմին յերկուց առաջնորդաց զի տարցէ զնոսս ընդ ճանապարհ լեռնակողմանն: Եւ ձիավարեցին այսպէս արշաւասոյր երկուս տիւս և երկուս զիշերս առանց իջանելոյ յերիվարաց. այլ երկուք ի նոցանէ մեռան պարտասեալք յերկարութենէ ճանապար-

հին և տաճնապիւղք յանհնարին տօթոյն: Համայն և այնպէս, շնորհիւն Եստուծոյ, սողոսկեցան ի միջոյ թշնամեացն, որք կալեալ ունէին զանցս ճանապարհացն, առանց կրելոյ վիշտս ինչ կամ վնաս, մինչև եկեալ հասին մերձ ի քաղաքն Սիս, իբրև երիւք փարսախօք, և չև էր աւուրն լուսացեալ: Եւ հանգեան անդ ինքեանք և երիվարք իւրեանց զի էին ամենեքին խոնջք և վաստակք: Եւ իբրև այդ եղև, առաքեաց իշխանն Լևոն Հրեշտակս երկուս ձիախաղացս առ թագուհին և առ ժողովուրդքաղաքին, ազդ առնել նոցա զգալուսս իւր:

ԳԼՈՒԽ ՀԳ.

Թէ որպէս բնակիչք Կարաբին Սոյ ելին ընդասաւ իշխանն Լևոնն ի օծն ցնծութեան և խնդրութեամբ Բաղաս և փութ Բաղաս ընկալան զնա եբրե վեհեի պէր իւրեանց:

Եւ մեծապէս առլցան Հայք խնդութեամբ բազմաւ և արարին տօն ցնծութեան ընդ գալուստ իշխանին Լևոնի, բնիկ տեառն իւրեանց, և զրոհ հտուն ի քաղաքէն, էր՝ որ զինեալ և էր՝ որ անդէն, կէպ ի ձի վերելակեալ և այլք հետիոտս ընթանալով, արք և կանայք, մեծամեծք և փոքունք և ընդ նոսս կաթողեկոսն իւրեանց (Պօղոս Ե.— 1374—1378), զոր ունէին իբրև զպապն աշխարհին, և համօրէն կախսկոպոսունք և վարդապետք, կազմեալ թափօր մեծահանդէս, ընդ որ և բազմութիւն կրածշտաց պէս պէս նուազարանօք: Եւ եկին մինչև ի վայր անդր, յորում գտեղի առեալ կայր իշխանն Լևոն, որոյ տեսեալ զնոսս՝ փութացաւ ել ի նիւս երիվարին, նոյնպէս

և ամենեքին որ ընդ նմայն էին, և եղեալ զսաղաւարտան
ի զուլիս ընդառաջ եղեն նոցա:

Եւ եղև իբրև մերձեցաւ Աւետն իշխան, Հայրեարն
խոնարհեալ երկիր պազին նմա և ընկալան ցնծութեամբ
և փառօք բաղմօք. և ընդ մեծարանացն մատուցելոց,
կամէին առժամայն տալ նմա և ուխտս Հաւատարմու-
թեան, յառաջ քան զմտանել նորա ի քաղաք անդր, զի
մի յերկբայս ինչ լինիցի զնոցանէ: Այլ իշխանն Աւետն
չնորհս կալեալ նոցա մեծապէս, Հրամայեաց նոցա զի
սպասեսցեն մինչև եկեալ գայցէ ի քաղաք անդր և ընկալ-
ցի անդանօր զուխտան կամակար յօժարութեամբ: Յայն-
ժամ մեծաւ Հանդիսիւ առեալ ածին զնա մինչև ի ներքս
ի քաղաքն ի Սիս:

Ապաքէն սքանչելիք իմն Համարելի է յԱստուծոյ զի
իշխանն Աւետն այդքանեաւ սակաւաձեռն զնդաւ կարաց
զալ ի քաղաքն Սիս: Քանզի թշնամիքն Հաւատոյ, թուրքք
և սարակինոսք՝ որ տեղեակ էին զալստեան նորա, պա-
հէին զամենայն անցս ճանապարհաց և տեսին զնա մինչ-
դեռ անցանէր և պնդեցան իսկ զհետ նորա, այլ ոչ իշխե-
ցին յարձակիլ ի նա, թէպէտև քսան և Հինգ և եթ ու-
նէր նա ընդ ինքեան Հեծեալս: Եւ եթէ ամենակարող
զօրութիւն Աջոյ Ռարձրելոյն ոչ Հասանէր նմա ի թի-
կունս օգնականութեան, չէր նմա Հնար սողոսկիլ ան-
ցանել ի միջոյ նոցա, թէպէտև լինէին զնովաւ արք եր-
կու Հազարք սպառազէնք: Աւան որոյ և Հայք ոչ Հա-
ւատային զի կարացէ իշխանն Աւետն սպրդիլ անցանել
ընդ կիրճս ճանապարհին և զալ մտանել ողջամբ ի Հայաս-
տան այնքան սակաւաթիւ արամբք. և յանկարելեաց սա-
կի թուէր այն յաչս նոցա: Այլ անհնարինքն ի մարդ-
կանէ Հնարաւորք են Աստուծոյ:

Սակայն աներկբայ իմն է և այս զի եթէ իշխանն
Աւետն ոչ էր եկեալ Հասեալ ի Սիս յաւուրն յայնմիկ, Հայք
եղեալ էին ի մտի սպանանել զչորեսին ինսամակալսն, որք
կառավարէին զերկիրն *) մինչև ի զալուստ նորա, և մատ-
նել զքաղաքն ի ձեռս սուլթանին Ռաբելունի: Այլ լուեալ
զգալ ժամանել նորա յեղակարծում ժամանակի, չեղև նո-
ցա մարթ ի զուլիս Հանել զչար խորհուրդս մտաց իւ-
րեանց: Եւ այսպէս, շնորհիւն Աստուծոյ, զերծաւ քա-
ղաքն որպէս և Հայ քրիստոնեայք, որք ի տանջանս մատ-
նելոց էին ի սարակինոսաց անտի և թերևս բազմաց իսկ
ի նոցանէ առաջի կայր անկանել ի Հաւատոցն Քրիստոսի:
Եւ ահա այս ամենայն չարիք խափանեցան զալստեամբ
իշխանին Աւետնի:

ԳՒՈՒՒՍ ՀԴ.

Թի՛ւ որպէս իշխանն Աւետն աստուծոյ է ինքեղ յօր իւրոց և
ինքն է որեղին, որ ասացեալ էր նոցա իսկ ճիստ նմա:

Յաւուր յորում եհաս իշխանն Աւետն ի քաղաքն Սիս,
Հանգեաւ ինքն և որ ընդ նմայն էին, զի կարի իսկ պէտս
ունէին Հանգստեան գողով խոնջեալք և պարտասեալք
ամենեկին: Եւ ի վաղիւ անդր ընդ առաւօտն ընկալաւ
զմեծարանս ողջունի և զուխտ Հաւատարմութեան մե-
ծաց և փոքունց առ Հասարակ: Եւ յաւուրն չորրորդի
արար զաղտ ժողով արանց Հարիւր և յիսուն սպառա-
զինաց ի Հայոց անտի և աղաչեաց զնոսս և պատուի-
րեաց բանիւ բերանոյ, զի երթիցեն առ ծովեղերքն ընդ

*) Տես գլ. կիմ:

զետն Աբանայ և ածցեն առ նա զմայր իւր և զկին և զմարդիկն, զորս գտցին յայնմ տեղւոջ: Եւ յանձն արար արանցն փութալ ճեպիլ, որպէս զի մի գուցէ թշնամիքն հաւատոյ տեսցն զկանայսն և զորս ընդ նոսայն էին: Եւ նոքա մտադիւր կատարեցին զհրամանս նորա աներկիւղք ամենեկն ի թշնամեացն հաւատոյ, այնքան պընդեալք և զօրացեալք էին նոքա զալստեամբ իշխանին Աւոնի, մինչդեռ յառաջագոյն չիշխեին բնաւ ելանել ի քաղաքէն առ ահի:

Արդ ուղւոյ լեալ նոցա ի գիշերի, ձիարշաւ ընթացան համարձակ և անվեհիր, վառեալք պնդակազմ, և եկեալ հասին վաղ ընդ փոյթ ի տեղե անդր, զոր ասաց նոցա իշխանն Աւոն, և գտին անդ զտիկնայսն և զորեար նոցա և արս ոմանս սպառազէնս եկեալս յայնմ կուսէ լերանց, յաշխարհէն որ կոչի Պաղղեա, յորոց կէսք էին վարձկանք իշխանին Աւոնի և կէսքն ի պաշտպանութիւն հաւատոյ և այլք՝ յուսով ակնկալութեան պարզեաց յիշխանէն: Եւ էր տիկնանցն և որերոյ նոցա մնացեալ անդ զերիս տիւս և զերիս գիշերս: Եւ նայք, որք եկեալ էին՝ իբրև տեսին զնոսա, մեծարեցին պատուով յարգանաց իբրև զտիկնայս և իշխանուհիս իւրեանց և ըստ հրամանաց նոցա իջին յերիվարացն առ սակաւ մի կազդուրեալ ոգի առնուլ: Եւ յերեկոյի պահուն հարին զփողսն և ի ձի աշտանակեցին: Այլ քանզի նայք ոչ սիրեցին երբէք զզինաւորս, որ յայնմ կուսէ լերանց, և ոչ կամէին առնել նոցա բարիս, ոչ յօժարեցան տալ երիվարս արանցն այնոցիկ, որ էին ընդ տիկնայսն, թէպէտև բազումս աղաչեցին զնոսա իշխանուհիքն և ցուցին ևս զնամականի իշխանին Աւոնի, որ պատուիրէր նոցա զայն առնել: Սակայն ոչ կամեցան անսալ բանիցն

և ոչ հտուն նոցա երիվարս, բայց միայն այնոցիկ, որք հատուցինն դուկատս ոսկւոյ, իւրաքանչիւր ըստ իւրում կարի. և զայն ևս՝ հազիւ հազ և առ ցանկութեան և եթ ոսկւոյ: Իսկ մնացելոցն տեսեալ թէ չեղև նոցա ունկ երիվարս և չէր իսկ մարթ գնալ ընդ նոսա ի հետիոտս ընդ երկայն և վտանգալից ճանապարհն, չոգան և մտին ի նաւսն և մեկնեցան, որք և ընտիրքն էին զընդին. և մնացին սակաւք ոմանք անզօրք, որք գնացին հետի զկնի հեծելոցն: Եւ տիկնայքն ելին ի չու ընդ այրուձին նայոց, ձիարձակ արշաւեալ զերիս տիւս և զերիս գիշերս, և ոչ իջին յերիվարաց մինչև եկեալ հասին ի բերդաքաղաքն նայոց Անարդաբա: Եւ բնակիչք տեղոյն ընկալան զնոսա մեծահանգէս ցնծութեամբ և առաքեցին նոյնժամայն հետ ընդ հետ սուրհանդակ ձիախաղաց ի քաղաքն Սիս աւետիս տալ իշխանին Աւոնի եթէ ողջամբ ժամանեալ էր տիկնանցն և ուղեկցաց նոցա ի բերդաքաղաք անդր: Օր լուեալ Աւոնի զոհացաւ զՏեառնէ և պատուիրեաց նոցա զի փութացին մեկնել վաղվազակի Անարդաբայ և եկեսցեն ի Սիս, որ մերձ էր կիսաուր ճանապարհաւ: Եւ ելին տիկնայքն և որեարն և մեկնեցան ի բերդաքաղաքէն Անարդաբայ ի միջօրէի զնալ հասանել ի քաղաքն ի Սիս:

ԳԼՈՒԽ ԶԵ.

Թիւ որպէս տիկնայքն ժամանեցին ի քաղաքն Սիս և ընկալեալ էղէն մեծապէս և լուսալուստութեամբ:

Մինչ դեռ ևս հեռի էին ի քաղաքէն Սոյ փարսախաւ միով, առաքեցին տիկնայքն զեկուցանել իշխանին Աւոնի.

և ետ նա Հնչեցուցանել զփողն զինուորական, ազաւ զգէն և սպառազինեաց զգօրս իւր գաղղեացիս և զՀայս, որ առ նմա կային, և փութացաւ ընդ առաջ: Եւ ամենայն ժողովուրդն երթայր զհետ նորա խուռն բազմութեամբ և այր իւրաքանչիւր ունէր ջահ ի ձեռին: Եւ եղև իբրև Հասին ի Հանգրուանս անդ տիկնանցն, ընկալան զնոսա ի Հանդէս բերկրալից ցնծութեան: Եւ յերեկոյանալ անդ աւուրն՝ լուցին զջահս իւրեանց, և այնքան մեծ էր ամբօնն զի ընդ իսկ զքաղաքն ի ծագաց մինչև ի ծագս, որոյ չափ տարածութեանն էր փարսախ մի: Եւ խնդացին յոյժ և արարին տօնս ուրախութեան ընդ գալուստ իշխանուհեացն: Եւ արքայ Աւոն գոհացաւ զՏեառնէ մերմէ Յիսուսէ Քրիստոսէ զի ողջ և անվտանգ Հասոյց զնոսա անդր: Եւ զարմանալի իմն էր ասպքէն տեսանել զի տիկնայքն փափկասունք տարան անվեհեր վշտաց ճանապարհին, Հեծեալ յերկվար արշաւասոյր, այլ շնորհիւն Աստուծոյ քաջագոյնս ձիարկեցին նոքա քան զբազումս յարանց, նա մանաւանդ տիկինն Մարգարիտ Սուստոն, կին իշխանին Աւոնի, որ էրն յղի ամսոց ութից, այնքան կորովաբար ձիավարեաց՝ մինչև սքանչանալ ամենեցուն:

Եւ իբրև ժամանեցին տիկնայքն ի քաղաքն Սիս, շնորհ կալաւ իշխանն Աւոն ամենեցուն առ Հասարակ մեծամեծաց և փոքունց որ վաստակ եղեալ էին ածել զնոսա:

ԳԼՈՒԽ Հ.Օ.

Թիւ ո՛րպէս խնամակալն զորեփն մարտացն առ իշխանն Աւոն զգրանին արտանի, զոր ունէին ի պահեստի, և կամեցան ցաւ զհամար ծախոցն, զոր արարեալ էր նոցա վասն աշխարհին:

Եւ ի վաղիւ անդր խնամակալքն չորեքին, որք կալեալ ունէին զվարչութիւն երկրին *), եկին մատուցին առ իշխանն Աւոն զգանձն արքունի, զոր պահէին, և կամեցան տալ զհամար ծախուցն, զոր արարեալ էր նոցա վասն աշխարհին ի ժամանակի անդ վարչութեան իւրեանց: Բնկալաւ զնոսա իշխանն Աւոն և ետ բանալ առաջի իւր զգանձն և եզիտ զայն յոյժ նուազ քան զոր ակն ունէր գտանել, ետ ևս ի քնին առնուլ և ճրջ զըրտել զհամար ծախուցն, զոր արարեալ էին ի պէտս աշխարհին, և եզիտ զայն տարապայման և անձահ: Եւ ի միտ էառ իշխանն Աւոն թէ խնամակալքն չորեքին, որք ունէին ի պահեստի զգանձն, կողոպտեալ էին զայն և բարձեալ անտի որ ինչ հաճոյ թուեցեալ էր յաչս նոցա: Եւ ասէ. «Տեարք և տիկնայք, քաջ իսկ զիտէք դուք զի պատգամաւորօք և նամականեաւ զորս յղեցիք առ մեզ ի Սիսարոս կղզի, ծանուցիք մեզ թէ վախճանելոյ արքային էր գանձ բազում: յայնժամ առաքեցաք մեք պատուէր առ ձեզ չորեքին՝ պահել զայդ, կնքեալ մատանեաւ ձերով, մինչ ի գալ Հասանել մեր այսր: Սակայն սակաւ ինչ յոյժ գտանեմք ի սմա. և զծախուց համար, զոր տուաք մեք առնուլ ի քնին, գտանեմք չափազանց և անձահ: Երգ խնդրեմք ի ձէնջ դարձուցանել առ մեզ զգանձն լուրեայն, մինչ չև իցէ լուեալ ժողովրդեանն, զի

*) Տես գլ. ԿԹ:

ոչ ի պատիւ ձեր է այն: Չի քաջ իսկ ծանօթ է ձեզ թէ ոչ եկաք մեք վասն գանձուն, այլ առ ի ստանալ զժառանգութիւն մեր սեպհական և ըստ ձեռին բաւականի պաշտպան կալ կաթողիկեայ հաւատոց և քրիստոնէութեան: Այլ եթէ դուք և կամ ոմանք ի ձէնջ խորեցիք ինչ ի գանձուէ աստի յայսմանէ, գորով յերկբայս թէ լիցի մեզ արդեօք հնար գալ մտանել յաշխարհ այսր, աղէ՛, հատուցի՛ք զայն: Աւ մեք խոստանամք զի զոր ունիմքս և զոր ինչ տալոց էք դուք, ի վար արկցուք ի փառս Տեառն Աստուծոյ և ի սպաս պաշտաման նորա և յօգուտ աշխարհիդ: Երդ խորհեցարուք ընդ միմեանս և որ ոք ի ձէնջ դարձուցէ առ մեզ զոր ինչ առեալն իցէ ի գանձէն, այնչափ ինչ ի մէնջ գտցէ նա շնորհս մինչև շատացի անձն նորա: Եպ'եթէ ոչ՝ զիտուն լիցի ձեզ, զի վարեցուք յառաջ զգործն և զոր ինչ պարտ ի վերայ կայցէ մեզ առնել՝ արասցուք ստուգութեամբ:

ԳՂՈՒԽ ՀԷ.

Յաղագիս պարասխանայն զոր խնամակալն զորեւան երոմն էլ իսանին Աւոնի գարտանի գանձոնէն:

Խնամակալքն չորեքին, տիկնայքն երկօրքն ասեմ և ասպետքն երկօրքն, որոց կողոպտեալ էր զգանձն արքունի, իբրև լուան զբանս իշխանին Աւոնի, պատասխանի ետուն նմա և ասեն. «Քա՛ւ լիցի, վեհա՛զն Տէր, ոչ է մեր խորեալ և ոչ մի ինչ ի գանձէն արքունի ի շահ անձանց: Երդարև շատ ինչ գտաք մեք ի գանձու անդ արքային վախճանելոյ, այլ քանզի Տէրութիւն ձեր յապաղեաց յոյժ գալ հասանել այսր, եղև ոչ սակաւ հերձուած հակառա-

կութեան ի մեզ մինչև գալ սարակինոսաց ի վերայ մեր և պաշարել զմեզ, յայնժամ և մեր ստիպեալ ի հարկէ՛ բաշխեցաք առատապէս, ոչ միայն նոցա այլ և հայոց ոմանց զի թողցին զմեզ յանդորրու. և նուազեաց գանձն այսու աղագաւ»: Աւ զայս ասելով ի չքմեղս եղին խնամակալքն, այլ իշխանն Աւոն ոչ շատացեալ այնու, ի ձեռն բարեկամաց նոցա և խոստովանահարցն ետ գաղտնապէս խօսել ընդ նոսա ողոք բանիւք, այլ ոչինչ օգտեցաւ զի ոչ առին յանձն դարձուցանել յետս զկողոպուտ գանձուն արքունի:

ԳՂՈՒԽ ՀԸ.

Թիւ ո՛րպէս իշխանն Աւոն ետ գոմարել ի ժողով զեպեկոսոսոնս, զպարոնայս, զասպետս և զպիկնայս և զժողովորդն հաճօրէն և արարունջ կալաւ զլորեցունց խնամակալայն զի ոչ կամէին ասլ արդարութեամբ զհամար արտայանի գանձոնն, զոր ունէին ի պահեպոյ:

Աւ տեսեալ իշխանին Աւոնի զի խնամակալքն չորեքին ոչ կամէին յօժարութեամբ յետս դարձուցանել զոր ինչ խորեալ էր նոցա ի գանձէն արքունի և զի անընդունելի ևս էր ջատագովութիւնն զոր տային զանձանց, ետ յաւուր միում գումարել ի ժողով ի դահլիճն արքունական զեպիսկոպոսունս և զվարդապետս աշխարհին, զաւագանին և զասպետս և զտիկնայս և զժողովուրդն առհասարակ և ասէ ցնոսա. «Տեա՛րք, մեծամեծք և կրթսերք, զայս ինչ զիտէք հաւաստեաւ զի, շնորհիւն Աստուծոյ, էաք մեք ի կղզւոջ անդ Ալպրոսի ընդ թագաւորին մերում ազգականի ի բարօրութեան և ի փառս

պատուոյ և ոչ կարօտէաք և ոչ իւրք գալ այսր: Այլ
 դուք ամենեքին միահամուռ ելեալ մեզ ի խնդիր, ի բա-
 զում նուազս առաքեցիք առ մեզ նամականի և հրեշ-
 տակս, արկաներով մեզ աղաչանս գալ ժառանգել զիրա-
 ւունս մեր զհայրենի և պաշտպան կալ կաթողկեաց
 հաւատոյ և քրիստոնէութեան, ըստ մերում կարի: և
 պարգևեցիք մեզ զմեծափարթամ գանձ նախորդացն մե-
 րոց, որոց թողցէ՝ Տէր զյանցանս, և բաց ի գանձուէն
 արքունի նաևս հարիւր հազար դուկատս ոսկւոյ: Այլ
 սակայն և ոչ մի ինչ յայնպիսեաց եղև մեզ գտանել աս-
 տանօր, զիտասջիք ապաքէն զի գանձն պետութեան կո-
 ղպտեալ է գրեաթէ բոլորովմբ. քանզի թագն միայն
 արքայական և դուզնաքեաց մասն գանձուն մատուցան
 մեզ: Այլ զանխուլ ինչ է ի ձէնջ զի ամենայն սակք և հապ
 մտից արքունականք անկեալ կան ի ձեռս թշնամեաց և
 ոչ զոյ և ոչ մի հասոյթ, յորմէ լիցի լցուցանել զծախս
 երկրին և պաշտպանել նմա, առ որ պէտք են բազում
 արծաթոյ: Երդ աղաչեմք զձեզ թախանձանօք գտանել
 զելս իրացն և դարձուցանել առ մեզ զգոյսն արքունի:
 Մնամք լսել զձերդ խորհուրդ. ապա թէ ոչ՝ մի՛ ոք ի
 ձէնջ լիցի մեզ մեղագիր եթէ բուռն հարցուք գործել
 ըստ իրաւանց արդարութեան»:

ԳՂՈՒՄ ԷԹ.

Յաղագս պատասխանոյն, զոր եկեղեցականն և խորհրդականն
 արարին առ վեհապետ Նեոն. և իւր օրակա պարոն Վասիլ մին
 ի նամակալաց անոր, արդաւ ի բանս:

Իբրև լուան եպիսկոպոսունք, ազատանին և ժողո-
 վուրդն հայոց զբանս իշխանին Նեոնի, յոտն կացին առ

հասարակ ամենեքին և աղաչէին զնա զի փոյթ յանձին
 կայցի խնամով յոյզ և խնդիր առնել թէ ո՞ք զողացեալ
 իցէ արդեօք զգանձն արքունի, զորմէ կայր կախեալ բա-
 րօրութիւն աշխարհին և փրկութիւն. և ասացին թէ ոչ
 էր հնար հաւատալ զի նոքա, որոց կնքեալ իցէ իւրեանց
 իսկ մատանեալ զգանձն՝ չգիտիցեն թէ զի՞նչ եղեալ էր
 այն: Եւ յաւելեալ ասէին. «վասն այսորիկ իսկ տամք քեզ
 խորհուրդ զի ձերբակալ արասցես զպարոն Վասիլ՝ զորդի
 պարոն Թորոսի, զմին ի չորից անդի խնամակալաց, և
 արկցես զնա ի բանտ և հարցաքննեսցես զնա թէ զի՞նչ
 եղև զանձն արքունի. և վստահ իսկ եմք մեք թէ ի ձեռն
 նորա զայցէ ի յայտ ճշմարտութիւնն»: Յայնժամ իշ-
 խանն Նեոն ասէ ցպարոն Վասիլ. «Իշխան, տուր պա-
 տասխանի զորմէ ամբաստանին զոքա զքէն»: Յոտն եկաց
 անդէն պարոն Վասիլ և ետ պատասխանի. «Վեհապետ
 Տէր, քաւ լիցի քեզ լսել արանցդ այդոցիկ զի ոչ ճշմա-
 ըիտ ինչ է նոցայն ամբաստանութիւն, վկայ է Աստուած:
 Եւասիկ առաջի Տէրութեանդ քոյ և առաջի արքունա-
 կան ատենիդ խոստանամ և տաց ևս թուղթ գրեալ ի-
 մով իսկ ձեռամբ, որպէս սովորութիւն է յերկրիդ, զի եթէ
 յօրէ աստի մինչև ցամս հարիւր գոցի ինչ առ իս և
 դանկ մի խորեալ ի գանձուէդ, թող համարեցայց ես
 նենգաւոր և մատնիչ և կախեցայց ես զպարանոցէ և
 ամենայն որ ինչ իմ է՝ ձե՛զ եղիցի»: Եւ գրեալ անդէն
 վաղվաղակի զոյն ձև օրինակի զթուղթն մատոյց առ
 իշխանն Նեոն առաջի ատենին: Եւ եղև իբրև ընթեր-
 ցաւ զայն իշխանն, ետ հրաման բանտարդել առնել զպա-
 րոն Վասիլ ի միջնաբերդի, առ ի վերահասու լինելոյ
 ճշմարտութեան: Եւ պարոն Վասիլ իբրև ետես զի տա-
 նէին զնա յարգելանս՝ աղաչեաց զիշխանն զի և զթաղու-

ԳԼՈՒԽ ԶԸ.

Թէ որպէս նայո՞ւ աղաչեցին զԷջիւանն Աւոն զի հաճեցի պատ-
կել Ռաֆայէլի ի հախոզիկոսէ անտի իւրեանց, ըստ հայկական
օրինի:

Յամի Տեառն Հազար երեք Հարիւր Խօթանասուն
և չորս, ի քսաներորդի վեցերորդի աւուր ամեանն
Յուլիսի, եկն իշխանն Աւոն յաշխարհ իւր ի նայաս-
տան առ ի զօրացուցանել և կազդուրիլ զժողովուրդն:
Նւ ոչ յիտ բազմաց ինչ աւուրց հասանելոյ նորա անդր,
եկին առ նա նայք առ հասարակ և աղաչէին կապել ի
զլուսի զԹազն արքայական, զի ճանաչէին զնա բնիկ տէր
իւրեանց և ուղղակի ժառանգ Թազաւորութեանն նայ-
ոց: Նւ խնդրէին ի նմանէ զի հաճեսցի պսակիլ ի ձեռն
կաթողիկոսին իւրեանց, ըստ հայկական օրինի, որպէս
յառաջ ժամանակաւ սովոր էին առնել նախկին Թազա-
ւորքն նայոց: Նւ յաւելուին ասել թէ Հարկ էր նմա
առնել այնպէս՝ որպէս արարեալ էր Պուրի Առսինեան
քաջազգօն Թազաւորն նայոց, հօրեղբայր նորա, որ պսա-
կեցաւ ի Թազաւոր ի կաթողիկոսէ անտի իւրեանց, ըստ
հայկական ձևոյ և օրինաց: Նա նոցա պատասխանի Աւոն
և ասէ. «Տե՛սրք, շնորհ յոյժ ունիմք սիրոյն, զոր ցուցա-
նէք մեզ. լուաք և զբանս աղաչանաց ձերոց և զայս
տամք ձեզ պատասխանի: Ոչ անճանօթ ինչ է ի ձէնջ զի
ի ժամանակս նախկին Թազաւորաց աշխարհն նայաս-
տանեաց կայր ի խաղաղութեան և ոչ ուրուք կարօտէր
օգնականութեան և տայր պսակել զԹազաւորս իւր որ-
պէս և հաճոյ թուէր նմա: Այլ զայժմօս՝ զիտու զի-
տէք ամենեքին զի պատեալ պաշարեալ կան զմեօք թըը-

նամիք հաւատոցն Քրիստոսի և բազում պէտս ունիմք
օգնականութեան Թազաւորաց և իշխանացն քրիստոնէից,
նա մանաւանդ զազդեացուոց՝ առաւել քան զնոցա ամե-
նեցուն: Նւ զայս զիտասլէք ապաքէն զի եթէ ազգականն
մեր Թազաւորն Աիպրոսի ոչ էր ի կուրի ընդ Պենուա-
ցիս, էր մեզ զնացեալ ցարդ առ ս. պապն և առ Թա-
զաւորն Պաղղիոյ, մերս համարին, առ ի խնդրել ի նո-
ցանէ նպաստ օգնութեան և բերել յաշխարհ այսր. այլ
չեղև մեզ հնար երթալ առ նոսա ի պատճառս պատե-
րազմին: Ոչ զանխուլ իսկ է ի ձէնջ, տեսրք, զի մեք հնա-
զանդք եմք եկեղեցոյն Ռոմայ և ունիմք զկաթողիկէ
հաւատս, զոր պարտ է և ձեզ ունել. և զի սերունդ մեր
է ի Պաղղիոյ, վասն այսորիկ պարտ և պատշաճ իսկ է
մեզ հնազանդել կանոնաց եկեղեցոյ և կամիմք զի պսա-
կեցուք ի Թազաւոր ըստ օրինակի այլոց Թազաւորացն
քրիստոնէից. և այսորիկ իսկ աղազաւ է մեր աճեալ
զեպիսկոպոսն Սեբրոնի, որ է յուրաւէ անտի Յակոբեանց,
որ և եբեր ընդ իւր ի Աիպրոսէ զիւզն օրհնութեան՝
օծանել զմեզ ըստ նմանութեան այլոց Թազաւորացն քրի-
ստոնէից: Նւ յորժամ ս. պապն և Թազաւորքն և իշ-
խանք քրիստոնէից լուիցեն զի պսակեցաք մեք զայս ձև
օրինակի, վստահ իսկ եմք զի հաճեսցին բարիօժար կա-
մօք տալ մեզ թիկունս օգնականութեան որչափ ինչ և
խնդրեսցուք մեք ի նոցանէ: Նւ արդ աղաչեմք զձեզ զի
մի անհաճոյ թուեսցին բանք մեր յունկն ձեր, ապա թէ
ոչ՝ չէ մեզ մարթ կապել ի զլուսի զԹազն արքայական:
Այլ տեսեալ Աւոնի զի քրթմնջէին նայք ընդ այն զի
ոչ կամէր պսակիլ ըստ նոցայն օրինի և մեծաւ թախան-
ձանօք աղաչէին լսել բանից նոցա, ետ պատասխանի և
ասէ. «Տե՛սրք, վասն ժտութեան պաղատանացդ և վասն

սիրոյ ձերոյ, արասցուք այսպէս. յորժամ կըցուք մէք յիկեղեցին առնուլ զպսակն արքայական, եպիսկոպոսն Ներքոնի կացցէ ընդ աջմէ մերմէ և կաթողիկոսն յազհիէ. և իւրաքանչիւր ոք մատուցէ զպատարագն ի վերայ այլ և այլ սեղանոյ, և յետ շնորհելոյ մեզ Տեառն օծանիլ և պսակիլ թագաւոր ի ձեռաց եպիսկոպոսին Ներքոնի ըստ օրինի այլոց թագաւորացն քրիստոնէից, յայնժամ և կաթողիկոսն ձեր օծցէ զմեզ և պսակեսցէ ըստ ձերոցդ օրինաց: Պիտասջիք զի այլապէս առնել չկամիմք բնաւ երբէք»:

Եւ Հաւանեցան չայք բանիցս այսոցիկ և զոհացիալ զնմանէ, ելին յերեսաց նորա և զնացին ուրախութեամբ: Եւ այսպէս իսկ կատարեցաւ:

ԳԼՈՒԽ ԶԲ.

Յաղաքս Բաբելոնացո-Նեւանն Լևոնի և Իշխանո-հոյն Մարգարայ Սոսանն Էնոջ Ի-րոյ Ի մայր Եկեղեցոջ Սիւս Բաղաթի:

Յամի Տեառն Հաղար երեք Հարիւր եօթանասուն և չորս, որ օր չորեքտասան էր ամսեանն Սեպտեմբերի, յաւուր տօնի Վերացման սրբոյ Խաչին, պսակեցաւ իշխանն Լևոն Լուսինեան, անուանեալ արքայ Լևոն Ե. և տիկինն Մարգարիտ Սոււասոն կին նորա թագաւն չայատանի ի մայր եկեղեցոջ քաղաքին Սոյոյ, որ կառուցեալն է յանուն սրբուհւոյն Սոփիայ, ի ձեռն վերոյդրեալ եպիսկոպոսացն և ըստ օրինակի ասացելոց ի վեր անդր: Եւ Հանգէսն եղև զեղեցիկ յոյժ Հայելով ի Հանգամանս երկրին:

Եւ ի նմին իսկ յաւուր՝ պատուեաց թագաւորն զգի-

նակիրն Սոհիէ Պուլկարտ, որ էր եկեալ յայնժամ կուսէ լեւանց (ի Պաղղիոյ), արարեալ զնա ասպետ իւրով իսկ ձեռամբ և ետ նմա ի կնութիւն զտիկինն Ռըմի*), որ էր յառաջագոյն կին իշխանին Բոհմոնդի, կոմսին Առիկոսի, Հօրեղօրն արքայի, և կարգեաց զնա մարաջախա թագաւորութեանն չայոց:

ԳԼՈՒԽ ԶԳ.

Թէ որպէս խորհեցաւ արտայն առնել զնապարտար ընդ Բոսրտ Ելխանի միոյ, որպէս և արարեալ էին Երէմն չայոյ, այլ արգելաւ ի յեռն մարմնաց:

Եւ իբրև նստաւ յաթոռն արքայն Լևոն Ե. ետես զի չայք կորուսեալ էին քաղաքս և զաւառս բազումս և յութ ամաց Հիտէ ոչ կարէին սերմանիլ և մշակիլ զանդս իւրեանց և զօր ամենայն ասպատակէին թուրքք մինչև ի դրունս քաղաքին Սոյոյ և յաւելուին զամ քան զզամ զաւեր և զապականութիւն: Եւ էր նոցա զաշնաւորեալ ընդ երկուս սուսգ իշխանս թուրքաց, որ էին Հանապազ ի շրջակայս Սոյոյ, անուն միոյն Պաւուդ Բէզ, և երկրորդին՝ Բուդբէքիւր. և էր նոցա իւրաքանչիւր զունդ զօրաց իբր մետասան Հաղարաց, և չայք Հատուցանէին նոցա Հարկս զի Հայթայթեցին զպիտոյս քաղաքին Սոյոյ և զմօտաւոր բերդորէիցն: Ելլ զի դեռ ևս նոր կապեալ էր զթագն արքայն Լևոն և կալեալ զիշխանութիւն, պարտ և պատշաճ էր նորոգել զգաշն ուխտին և առաքիլ առ միմեանս պատգամաւորս և պարգևս ընծայից:

*) Տես գլ. ԻԵ. ԽԸ:

Արդ մին յերկոցունց աւագ իշխանացն թուրքաց՝ Վաւուդ Բէգ՝ երկուցեալ թէ գուցէ ածեալ իցէ արքայի ընդ իւր բազմութիւն զօրաց և աղեղնաւորաց, առաքեաց առ նա հրեշտակս պատարագօք, և արքայ ևս առաքեաց նմա զելւսն և յաւել ազդ առնել զի եթէ կամէր պահել զզինադադարն ըստ դաշանցն կռիւոց ի մէջ նորա և Հայոց, յանձն առնոյր շնորհել նմա զայն ըստ նախկին սովորութեանն և զի յայտ արասցէ և նա զկամս իւր: Աւ Վաւուդ Բէգ առաքեաց ասել առ թագաւորն թէ կազմ և պատրաստէր առնել զամենայն ինչ ըստ կամաց նորա: Յայնժամ ոմանք ի բնակչաց անտի Սոյ, որք ոչ կամէին զի կացցէ քաղաքն ի ձեռս քրիստոնէից, արք դաւաճանք և մատնիչք, իբրև գիտացին թէ դաշինս խաղաղութեանն զնէ թագաւորն ընդ Վաւուդ Բէգ, գնացին առ նա ի ծածուկ և ասեն ցնա. «Տէր, մի լիցի քեզ կռել դաշինս զինադադարման ընդ արքային Աւոնի, զի ոչ կատարեսցէ նա զխոստմունսս իւր, այլ եգեալ է ի մտի յարձակել ի վերայ արանց քոց յեղակարծում և կոտորել զնոսա և յափշտակել զսայլս պաշարաբարձս ի մտանել նոցա ի քաղաք անդր»: Աւ յետ այնորիկ դարձ արարեալ առ արքայն, ետուն նմա խրատ չհաւատալ խոստմանցն Վաւուդ Բէգի, զի երազիկ լեալ է մեր, ասէին, թէ ի հաստատել անդ զինադադարին ընդ նմա, ժողովեսցէ գաղտ զզօրս իւր և առցէ զքաղաքն: Աւ այսու օրինակաւ ոչ հաստատեցաւ զինադադարն ի նենգամիտ դաւաճանութենէ անտի Հայոց ոմանց, որ խօսեցան առ թագաւորն և առ Վաւուդ Բէգ բանս՝ զորս չէր նոցա ածեալ երբէք զմտաւ:

ԳԼՈՒԽ ԶԴ.

Թէ որպէս Վաւուդ Բէգ ետ արեանել է բանս զհրեշտակս արքայն և արքել զսայլս և զգրասարան, որ ասեմէին պարէնս ի Բաղասի Սիս, և ին որպէս արտ Բաղասին ելին արքատս Գիւլբայն և Խաղայն ի վերայ Ռշնաժեաց իորզել պաշար ի նոցանէ:

Աւ արքն այնորիկ նենգածէտք զրգուցին յուզեցին զմիտս արքային և առաքեաց նա հրեշտակս առ Վաւուդ Բէգ հաստատել զզինադադարն, և Վաւուդ Բէգ ետ կալանել զնոսա և արկանել ի բանտ և դարձոյց յետ զսայլսն և զզրաստան, որ տանէին նպար ի քաղաքն Սիս, և ժողովեաց զզօրս իւր կռուել ընդ թագաւորին՝ պատուիրեալ նոցա դարանակալ լինել և ասպատակել շուրջ զքաղաքան և փնասել որչափ և լիցին ձեռնհաս: Աւ տեսեալ թագաւորին զի համբարք նուազեալ էին ի քաղաքին, քանզի մեծատունք Հայոց, որք սիրէին զթուրքս առաւել քան զքրիստոնէայս, չէին զնեալ պաշարս կիրակրոց, որով տիրելոց էր ի մօտոյ սով եթէ չփութացի դարման տանել աղետիցն, ետ քարող կարդալ ընդ քաղաքն համօրէն՝ զի ո՞ ոք և կամեսցի զնալ ընդդէմ Վաւուդ Բէգի, աւար զոր կորզիցէ ի թշնամեաց՝ իւր ինքեան լիցի: Յայնժամ Հայք կլին գունդագունդ զիշիրայն և զիմեցին յարձակեցան ի վերայ թշնամեաց և յաւարի առին ի նոցանէ արջառս բազումս և պաշարս ուտելեաց առատութեամբ և բերին ի քաղաք անդր և կիրակրեցան ոչ սակաւ ժամանակս:

ԳԼՈՒԽ ԶԵ.

Թէ որպէս Վաստայ Բէգ պաշարեաց գլխաւորն Սիս և ընդ որպէս արար ընդ խաբատորն գինադարար:

Եւ իբրև հոտս զայն Վաւուղ Բէգ, ժողովեաց զզորս իւր իբրև հազարս երկոտասան, ընդ հիծեալ և ընդ հեռեակ, և պաշարեաց զքաղաքն Սիս և յարձակէր ի վերայ նորա ասպատակաւ ամիս յամսոյ: Այլ օգնականութեամբն Աստուծոյ և Տիրամօրն յաղթող հանդիսանայր միշտ թագաւորն, զի թուրքք որք ոչն զգուշանային յաղեղնաւորաց անտի, զորս ընդ իւր ունէր թագաւորն, զայն առ պարսպօք քաղաքին անզըրահ և անպատսպար, և աղեղնաձիգքն հարկանէին կոտորէին զնոսա, և տեհաց պատերազմն ընդ ամիսս երիս: Յետ որոյ ի ձեռն ոմանց ի թուրքաց հաստատեցան դաշինք խաղաղութեան ի մէջ թագաւորին և Վաւուղ Բէգի, և երգմնեցոյց զնա արքայն ըստ օրինի կեչտին նորա պահել զդաշինան հաւատարմութեամբ և առաքել պարէն ի քաղաքն ի Սիս և ի շրջակայ բերդորէս, որպէս սովորն էր յառաջագոյն: Եւ թագաւորն խոստացաւ առաքել առ նա զհարկն, զոր հատուցանէին չայք: Յայնժամ Վաւուղ Բէգ թողեալ զքաղաքն ի պաշարմանէ առաքեաց անդր համբարս կերակրոց ըստ առաջնոյն:

ԳԼՈՒԽ ԶԹ.

Թէ որպէս նենգաւոր չայքն այնտի՛ց ցասուցեալ ընդ դասն որ երանն ի մէջ խաբատորն և Վաստայ Բէգին, արաստեցին խաղի աս մեծ ոմն իշխանն ի Բաբելոն զի փոխապի գալ ի չայաստան Բասմաթունդ զբոս, խոստացեալ յաննն արանէն ի յեսա նորա գլխաւորն Սիս և զամենայն երկիրն և կարգել զնա խաբատար չայոց:

Եւ արքն այնոքիկ նենգաւորք ցասուցեալ խոցեցան ի սիրտս իւրեանց ընդ այն զի հաշտութիւն արարին թագաւորն և Վաւուղ Բէգ, և քաղաքն ոչ անկաւ ի ձեռս թուրքաց: Եւ հաստատուն կացեալ ի չար և յանորէն խորհուրդ մատնութեան, առաքեցին թուղթս ի Բաբելոն առ մեծ ոմն հայ իշխան հաւատափոխ, եղբայր կնոջ բռնաւոր թագաւորին չայոց սպանելոյ (Աոստանդնի Ն.), և էր անուն նորա Աշոտ, որդի պարոն Օշնի Նզրեցոյ, որոյ էր խոյս տուեալ ի չայաստանէ յառաջ քան զգալուստ արքային: Եւ խոստանային թղթովքն այնոքիւք մատնել ի ձեռս նորա զքաղաքն Սիս և զաշխարհն բովանդակ և թագաւորեցուցանել զնա ի վերայ չայոց, եթէ յարուցեալ եկեսցէ ի չայս բազմութեամբ զորաց սուլթանին: Եւ իբրև ընկալաւ Աշոտ զթուղթս, տարեալ եցոյց սուլթանին Բաբելոնի և ասաց, թէ էր ի Վահիբէ, ուր բնակէր ինքն իսկ սուլթանն, իշխան ոմն թուրք Բուղբէքիր անուն, որ ընդ զինակցի իւրում Վաւուղ Բէգի մատակարարէր զպլտոյս քաղաքին Սոյ և զշրջակայ բերդորէից, և խորհուրդ տայր նմա կօչել զայրն և պատուիրել նմա պնդագոյնս զի երթիցէ ի չայաստան և զբաւմբ արկցէ զսայլն:

և զգրաստս, որք յամենուստ տանեն պաշար ի քաղաքն Սիւ
և տալ նմա զուճոս զօրաց որ բաւական լիցին ի պա-
տիկ պաշարել զքաղաքն յամենայն կողմանց մինչև առա-
քեսցես, ասէ, զբանակն քո զմեծ և այսու օրինակաւ
տիրեսցես աշխարհին շայտց համօրէն: Յայնժամ սուր-
թանն ետ կոչել առաջի իւր զԲուդբէքիւր և խոստա-
ցաւ տալ նմա ինչս բազում: և պատուիրեաց նմա առ-
նել ըստ ասացելումն ի վեր անդր: Եւ նա խոստացաւ
կատարել յօժարամիտ կամօք զհրաման տեառն իւրոյ:

ԳԼՈՒԽ ԶԷ.

Թիւ որպէս Բողբէքիւր մեկնեալ է Վահրէքէ եկն և բա-
նակեցաւ առաջի Բագրատին Սոյո:

Եւ մեկնեցաւ Բուդբէքիւր ի Վահրէքէ և եկն եհաս
առաջի քաղաքին Սոյո. և զի մի իրազգած լիցի արքայն
թէ խորհէր նա պաշարել զքաղաքն, առաքեաց առ նա
հրեշտակս խնդրել զտուրս հարկաց, զոր սովոր էին հա-
տուցանել նախորդք նորա վասն պարնին, զոր ընդ զե-
նակցին իւրում Վաւուդ Բէգի առաքէր ի քաղաք անդր
և ի շրջակայ բերդորայսն: Ետ պատասխանի թագաւորն
և ասէ. «Ասասջիք տեառն ձերում թէ հատուցուք մտա-
դիւր զսովորական հարկն, այլ առաքեսցէ նա զպարէնն
ի քաղաք այսր և ի շրջակայ բերդորայս, որպէս համ-
հարզ նորա Վաւուդ Բէգ երգուեալ է մեզ զայդ»: Եւ
մեկնեցան հրեշտակքն և տարան զպատգամն թագաւո-
րին առ Բուդբէքիւր. և նա սկսաւ առ սակաւ սակաւ
արգելուլ զսայլսն և զգրաստս, որք բարձեալ տանէին
զուտեստ ի քաղաքն և ի բերդորայս. այլ կեղծաւորեցաւ

մինչև ի հատուցումն հարկին: Եւ իբրև վճարեցաւ նմա
ամենայն, ետ պատուէր հրամանի զի մի՛ ոք տարցի համ-
բարս ի քաղաք անդր: Եւ տեսեալ զայն արքայի՛ առա-
քեաց առ Բուդբէքիւր զհայ ոմն անուանեալ Վահրամ,
որ էր մին ի դաւաճանաց անտի, որք կամէին մատնել
զքաղաքն ի ձեռս սարակինոսաց, այլ անգիտանայր զայն
թագաւորն. և պատուէր ետ նմա ասել առ Բուդբէքիւր՝
թէ զարմացեալ էր յոյժ ընդ արգելուլ նորա զսայլս և
զգրաստս բերել կերակուր ի քաղաքն, մինչդեռ արդէն իսկ
ընկալեալ էր զհարկն, և զրժէր այնու կրգմանն, զոր
տուեալ էր համհարզն նորա. աղաչէր զի թողցէ զալ պա-
րնին ի քաղաքն ըստ կարգելոյ սովորութեանն:

ԳԼՈՒԽ ԶԸ.

Թիւ որպէս մարտինն Վահրամ, յոր վարասացեալ էր արտայնն,
նախ Բագրատին Սոյոն է հրեշտակումն յորդորեալ ցրաստ-
կեցաւ իւր ի Բագրատացոց, առեալ արարաւ ի նոցանէ նամա-
կանի, յորս խոսարանային Բողբէքիւրն մարտել զԲագրատին:

Եւ մատնինն Վահրամ մինչև մեկնեալ ի քաղաքէն
Սոյո հրեշտակութեամբ առ Բուդբէքիւր, գնաց խօսել
զաղտ ընդ դաւակից քաղաքացիսն և էած զնոսա ի հա-
ւանութիւն տալոյ յետկար, յորում խոստանային Բուդբէ-
քիւրի մատնել մտադիւր ի ձեռս նորա զքաղաքն: Եւ
յետ այնորիկիւ և գնաց առ Բուդբէքիւր, բայց ոչ ասաց
ինչ յորոց պատուիրեալ էր նմա թագաւորին խօսել այլ
բանս ի մեջ էառ զմատնութենէ իւրմէ և թէ որպէս
մեծ մասն ժողովրդեանն կամէր տալ ի ձեռս նորա զքա-
նաքն: Եւ յաւել անդէն տալ նմա ծանօթս զկարևոր տե-

ղեացն քաղաքին, յորոց զիւրազոյնս կարէր անկանել ի ներքս. և ասէր թէ պարտ էր յարձակիլ ստէպ ստէպ և կռուել անդուլ ի տունջեան և ի զիշերի, որպէս զի և որք անհաւանքն գտանէին մատնութեանն, պարտասեալ հուսկ ուրեմն՝ յօժարեսցին ի դոյն: Եւ ասացեալ զբանս զայսոսիկ նենգաժէտ պատգամաւորն Վահրամ, ել յերեսաց Բուդբէքիւրի և դարձ արար առ թագաւորն, և այրն դաւաճան ասաց նմա զհակառակն բանիցն զոր խօսեցաւ Բուդբէքիւր, որպէս զի անզոյշ լինի արքայն ի զիշերախառն յարձակմանէ անտի, որպէս տուեալ էր խրատ դաւադիր Հայոցն առ թշնամին:

ԳԼՈՒԽ ԶԹ.

Թէ որպէս Բուդբէքիւր էին յարձակեցաւ ի վերայ Բայրաթին Սոյ գեղեցիկն և կալաւ Բայրաթնէայս բազում և պաշարեաց ասպա զԲայրաթն:

Թուրքք ոմանք ի բանակէն Բուդբէքիւրի՝ որոց էր բարեսիրութիւն առ թագաւորն, զեկուցին նմա ի ծածուկ զի Բուդբէքիւր ունէր ի մտի յարձակել ի վերայ քաղաքին ի զիշերի: Օայն լուեալ արքային՝ ետ քարոզ կարգալ ընդ քաղաքն ողջոյն զերիս աւուրս, զի այր իւրաքանչիւր զերծցի ընչիւք իւրովք ի միջնաբերդն և յաւանն. զի չէր քաղաքն փակեալ յամենայն կողմանց: Եւ յի նորքա՝ որ զիտակքն էին մատնութեանն՝ ոչ կամեցան մտանել յամուրն ըստ հրամանի թագաւորին: Եւ արար Բուդբէքիւր ժողով արանց հնգետասան հազարաց ընդ հետեակ և ընդ այրուձի և եկն մերձ ի Սիս ի նախընթաց աւուր տօնի Եստուածայայտնութեան և ի մէջ զիշերի յարձակեցաւ

յեղակարծումն ի վերայ քաղաքին և արար աւեր բազում. և վարեալ ի գերութիւն ոչ սակաւս ի քրիստոնէից անտի, պատեալ պաշարեաց զքաղաքն:

ԳԼՈՒԽ Գ.

Թէ որպէս Սալթուկիւն և Նենգաւորն ի Բայրաթնոց անտի Բայրաթնէն առ Բայրաթն Հայրայ զի էլէն անյամբ անյին Ելեացի հանրեայ Բայրաթն, որպէն նմա զՍիս յամուրն Բայրաթնէն:

Յորժամ տեսին դաւաճանքն ի քաղաքացւոց անտի զի Բուդբէքիւր ածեալ պատնէշ պաշարեալ ունէր զքաղաքն, բանս եղին ի ծածուկ ընդ Սաթոզիկոսին իւրեանց (զոր ի պատուի ունին իբրև զպապ, որպէս մեք զՍրբազան Հայրն՝ յԱրեմնուս), և զրեցին յետար առ ամիրայն Հայրայ, խոստանալով նմա զի եթէ հաճեսցի գալ անձամբ ի Սիս բանակաւ իւրով, մատնեսցին ի ձեռս նորա զքաղաքն, յանուն սուլթանին Բաբելոնի: Եւ իբրև ընկալաւ ամիրայն Մելէք զնամականին Հայոց, առաքեաց վաղվաղակի առ սուլթանն հարցանել զկամն նորա: Եւ լուեալ նորա զերացն ուրախ եղև և բերկրեցաւ յանձն իւր, զի ի բազմաց հետէ ցանկայր նուաճել ընդ ձեռամբ զքաղաքն Սիս և ոչ կարէր: Վասն այնորիկ առաքեաց անդէն առ նա ինքն ամիրայն Հայրայ Մելէք խաղալ զնալ վաղվաղակի ամենայն զորօք իւրովք և առնուլ զքաղաքն Սիս:

ԳՂՈՒԽ ԳԼ.

Թիւ ո՛րպէս ամերայն Մեղէ՛ք եկն բանակեցաւ որե՛մ յանդիման
+ապատին Սոյ և եգիպտոս անդ զԲո՛ւրբէ՛տի պաշարեալ գրա-
դատն. և ըն՛ ո՛րպէս Ռաբա՛տորն էս գա՛սանն այրել հրով արե-
ռեալ զի յանձնարեցն էր նմա զորե՛մ ունել այն+անոյ բո՛ւան զօ-
րո՛ւնեան:

ՆԵ և եղև իբրև ընկալաւ ամիրայն Մեղէք գպատուէր
հրամանի սուլթանին Ռաբելունի, էսու ընդ իւր արս հնդե-
տասան հազար և եկն եհաս ի Սիս յաւուր քսաներորդի
չորրորդի ամսեանն Փետրուարի. և եզիտ անդ զԲուր-
բէքիւր զին պաշարեալ զքաղաքն, յարձակէր զօր ամենայն
ի վերայ աւանին այլ ոչ կարէր առնուլ զին որք պահէին
զայն ի ներքուստ՝ քաջութեամբ զդէմ ունէին նոցա՝ օգ-
նականութեամբն Ասաուծոյ: Այլ յորժամ ետես թա-
գաւորն զբազմութիւն զօրու Մեղէքայ, խորհեցաւ ընդ
միտս իւր թէ չէր նմա այլ ևս հնար զդէմ ունել այ-
քանոյ մեծի բանակի. վասն որոյ հանեալ անտի գաղտ-
նապէս զարս իւր զիշերայն տարաւ ի միջնաբերդ անդր
և ետ հրձիգ առնել զաւանն:

ԳՂՈՒԽ ԳԼ.

Թիւ ո՛րպէս Երբմեցոյոյ արտայն զ՛սայտ՝ զի կեցցեն և մեռցն
ի միասն իբրև զճճարիս քրիստոնեայս:

Այլ ամիրայն Մեղէք իբրև եհաս ի Սիս՝ ոչ յարձա-
կեցաւ ի վերայ քաղաքին և բանակեցոյ զօրն արտաքոյ
աւանին, զոր հրկիզեալ էր արքային իբրև վնասակար

միջնաբերդին. և հանգոյց անդ զնոսա, զին պարտասեալ
էին: ՆԵ ի նմին աւուր ժողովեաց արքայ զարս իւր ի
փոքրկանց մինչև ցմեծամեծս և ճառս ի մէջ արկեալ
խօսեցաւ ընդ նոսա զկրօնից քրիստոնէութեան և զօ-
րացոյց զնոսա ի հաւատան. և աղաչեաց զամենեսին առ
հասարակ զին երզնուցուն նմա լինել բարի և հաւատա-
րիմ, և յանձն առնուցուն կեալ և մեռանել ի միասին իբ-
րև բարի և ճշմարիտ քրիստոնեայք: ՆԵ հրամայեաց զին
եթէ ծանուցեալ զիտէր ոք մատնիչս ի բերդին՝ ամբաս-
տան լիցի, զին անդէն իսկ անկցին ի սուր սուսերի ա-
ռանց թողութեան: Յորժամ լուան չայք ի թագաւորէն
զբանս զայստսիկ՝ յանձն առին երզնուր: Իսկ դաւաձանքն՝
թէպէտ և ոչ հաճեցան ընդ այն յօժարութեամբ այլ և
ոչ իսկ ժտեցին հրաժարիլ զին մի ի վեր կըցէ խորհուրդ
մատնութեանն: Յայնժամ նա ինքն արքայ յառաջ քան
զամենեսին ետ ծունր առաջի սրբոյ Աւետարանին, զոր կա-
լեալ ունէր կպիսկոպոսն Ներբոնի, և երգուաւ և խոստա-
ցաւ ըստ վերոգրելումն: ՆԵ զկնի նորա մատան մի ըստ
միոջէ Աաթողիկոսն, կպիսկոպոսունք, իշխանք, ասպետք
և քաղաքացիք և որեարն որ ի բերդին, այլ իւրաքան-
չէւր ըստ կարգի, և ուխտեցին տուեալ խոստումն Աս-
տուծոյ և թագաւորին զին լիցին բարի և հաւատարիմ:

ԳՂՈՒԽ ԳԳ.

Թիւ ո՛րպէս ամերայն Մեղէ՛ք յարչակեցաւ ի վերայ բերդին, և
զորե՛մ կալան արք Ռաբա՛տորն. և ըն՛ ո՛րպէս ընկաւ արտայ
վերո ի Զամելիս:

ՆԵ ի վաղիւ անդր հասանելոյ Մեղէքայ դէմ յան-
դիման քաղաքին, յառաւօտու պահունն ետ գումարիլ զօրս

իւր և զզօրս Բուդբէքիւրի և յարձակեցան ի վերայ բերդին Սոյ անվիհեր և աներկիւղ, վստահացեալ ի բանս Հայոց, որոց խոստացեալն էր մատնել ի ձեռս նոցա զբերդն: Այլ ոչ յաջողեցան ի զլուխ հանել անդէն զոր ինչ խորհեցան, զի զօրաւոր էր յոյժ բերդն, հոճ և լի զօրօք և ամրացեալ քարամբք և քարընկէց մեքենայիւք, զորս տուեալ էր արքայի հանել ի վերայ պարսպացն. և չէր հնար մարանչել այլուստ ընդ բերդին բայց եթէ առաջի դրանն: Աւ յորժամ եկին մերձեցան զօրք սարակինոսաց և թուրքաց, ետ արքայ բանալ զգուռնն և խուժեցին արտաքս հայք և ընդ նոսա աղեղնաձիգքն և զօրականք, զորս էր արքայի ածեալ ընդ իւր, և մեծաւ քաջութեամբ մարտեան ընդ թշնամիսն առ դրամբ բերդին և օգնականութեամբն Աստուծոյ հարեալ խորտակեցին զնոսա, սրոյ ճարակ տուեալ զբազուսն ի նոցանէ: Աւ յերկարեաց տեւեաց մարտն յառաւօտէ մինչև ցերեկոյ: Իսկ թագաւորն կայր ի վերայ պարսպին և տայր խրախոյս զօրաց իւրոց և նետաձիգ լինէր ի թշնամիս: Աւ ահա բեկոր երկաթոյ արձակեալ ի վերգահանէ անտի սարակինոսաց եկն շեշտակի և ջաղխեալ փշրեաց զմի մասն ծնօտին և ատամունս երիս և խրեալ կառեաւ ի ներքս ի բերանին: Աւ ել արքայ և մեկնեցաւ լուկեայն և երկոքին զինակիրք նորա ընդ նմա. և ոչ ոք յիւրոց անտի և յայլազգեաց զիտաց որ ինչ եղևն: Աւ մտեալ ի սենեակ իւր, առաքեաց և կոչեաց զբժիշկն և ժուժկալեալ արիաբար ցաւոցն՝ ետ կորզել ի բերանոյն զերկաթն: Իսկ ամիրայն Մելէք տեսեալ զի մատնեցաւ ի պարտութիւն և զի բազումք ի զօրաց անտի նորա անկան ի մարտին և զի տարածամեալ էր օրն, դարձոյց յիտս զբանակին: Չնոյն յայնժամ արար և արքայ. և ի ներքս առեալ զիւրսն,

հրամայեաց փակել զգրուես բերդին զի մի ոք ի նենգամիտ հայոց անտի երթեալ պատմիցէ սարակինոսաց զանցս որք անցին ընդ թագաւորն, և տացէ ծանօթս զբերդէն:

ԳԼՈՒԽ ԴՂ.

Թիւ որպէս Մելէք ամիրայն Հալապ առաւելաց առ Մագանն ասել նմա ի կողմունէ առլուսնին, զի ելիւ ճապոնեացի զբերդն և ընկայցի զհասարս սարակինոսաց, կարգեացի զնա սպարապետս իւր ձեռք և դարչոսացի առ նա զաշխարհն համօրէն:

Աւ իբրև դարձոյց Մելէք՝ ամիրայն Հալապ՝ զզօրսն ի բանակատեղս իւրեանց, առաքեաց թուղթ առ թագաւորն ասելով զի եկեալ էր նա հրամանաւ տեառն սուլթանին Բաբելոնի և թէ զրեալ էր սուլթանն, զի եթէ յանձն առցէ արքայ տալ զբերդն և ուրանալ զհասարս Յիսուսի Վրիստոսի և դառնալ ի դէն սարակինոսաց, յայնժամ, ի վարձս փոխարինի, շնորհեցէ նմա սուլթանն սպարապետութիւն մեծ և զաշխարհն համօրէն: Իսկ եթէ ոչ հաճոյ թուեցի նմա այս և կամիցի անցեալ ընդ ծով զնալ յաշխարհ իւր, երգնոյր յօրէնս իւր և ի զլուխ սուլթանին զի թողացուցէ նմա երթալ առանց փնասու՝ հանդերձ ամենայն որերով իւրով և զանձուք և տացէ նմա ուղտս պաշարաբարձս և եթէ պէտք ինչ իցեն՝ յաւելցէ տալ մտադիւր և արս յուղարկաւորս, որք երթիցեն ընդ նմա մինչև ի ծովեզրն: Աւ ընթերցեալ թագաւորին զթուղթ Մելէքայ ամիրային Հալապ, պատասխանի արար նմա այսպէս. «Տէր զօրագրուխ, գիտաւջիր զի ոչ է մեր եկեալ աստանօր մատնել զերկիր մեր ի կամն ձեր և յուրաստ լինել զարարինն

մեր և զամենազոր Աստուած, զՅիսուս Քրիստոս, և անցեալ ընդ ծով՝ դարձ առնել յաշխարհ բնակութեան մերոյ. այլ եկեալ է մեր այսր մանաւանդ առ ի կեալ և մեռանել ի պաշտաման անդ Աստուծոյ և առ ի չթողուլ ի ձեռս օտարաց զմերն ժառանգութիւն: Այլ եթէ Հաճոյ իցէ տեսնող ձերում սուլթանին ընդունել զհարկն, զոր հատուցանէին նախորդքն մեր, կազմ և պատրաստ եմք մեք առնել ըստ սահմանելումն: Իսկ եթէ ոչ մեք ի ձեռս Աստուծոյ մերոյ եմք ապաստան. թող արասցէ ընդ մեզ որպէս և կամեսցի: Ոչ է մեզ մարթ այլազգազոյնս գործեր:

Նւ բարկացաւ սրտմտութեամբ ամիրայն Մելէք ընդ պատասխանի թագաւորին և լքաւ լուծաւ սրտաբեկ, իբրև ետես զի ոչ որպէս ինչ գրեցինն ի զուխ հանին չայք:

ԳԼՈՒԽ ԳԵ.

Թիւ որպէս ամիրայն Մելէք յարցակեցաւ անորքն արեւոյ սրեւոյ ի վերայ Բերդին:

Նւ ի վաղիւ անդր ամիրայն Մելէք կազմեաց զբանակն իւր և մերձեցաւ ի բերդն տալ պատերազմ ընդ նմա. այլ ոչ կամեցաւ արքայ բանալ զգրուանն և ելանել արտաքս, զի բազում յոյժ էին սարակինոսքն և վտանդ մեծ էր իւրոցն ի նետաձգութենէ նոցա: Նւ յարձակեցան նոքա բազում անգամ ի վերայ, այլ դարձան կորակոր կորստեամբ, շնորհիւ Քարձրելոյն և Տիրամօր Աուսին, որպէս և ի քաջամարտիկ պաշտպանութենէ անտի աղեղնաւորաց և սպառազէն որերոյ թագաւորին: Յայնժամ

ամիրայն Մելէք յաւել կրկին անգամ զրիւ թուղթ առ թագաւորն ըստ նմին օրինակի: Չնոյն և թագաւորն արար ըստ առաջնոյն պատասխանի, զրելով զի մի այլ իմիք ակն կալցի ի նմանէ, ընդ որ բարկացաւ սրտմտութեամբ ամիրայն Մելէք: Նւ սրտաթափ լեալ՝ արձակեաց զմի մասն բանակին զաղա ի գիշերի:

ԳԼՈՒԽ ԳԶ.

Թիւ որպէս դաւաճանքն է չայոց գրեցին առ Մելէք զհանգամանաց արքային և ինչ ոչ յետ Բաղնայ ինչ առոյց մասնեացն զԲերդն է յետո նորա, զի առնն սաստիկացեալ էր յոյժ ի նմին:

Նւ լուան դաւաճանքն ի չայոց, որք ի ներքս ի բերդին էին, զի ամիրայն Մելէք ոչ ևս ակն ունելով առնուլ զբերդն, կամէր բառնալ զպաշարումն, և տագնապեցան յոյժ: Նւ անդէն վաղվաղակի գումարեալ ի ժողով, զրեցին թուղթ առ Մելէք, յորում զգացուցանէին նմա զի անկեալ դնէր ի մահիճս արքայն ի վերաց անտի՝ զոր ընկալեալ էր և թէ էր սով մեծ ի բերդին. և աղաչէին զնա կալ մնալ դեռ ևս աւուրս ինչ, խոստանալով նմա մատնել զայն ի ձեռս նորա: Նւ իջուցին զիշերայն զայր ոմն պարանաւ ընդ պարիսպն տանել զթուղթն առ Մելէք. և նա ետ անդէն վաղվաղակի քարոզ կարդալ ընդ բանակն համօրէն զի եթէ ոք ի զօրուէն ի բաց գնացէ՝ զլսապարտ եղեցի:

ԳԼՈՒԽ ԳԼԷ

Թէ՛ սրբաբան Գրատեան հայտ միաբանեցան սպանանել զարտայ,
այլ հաճօթն Աստուծոյ ի դէրեւ ելին զար խորհո՞րդոք նոցա:

Տեսեալ տիրաննդ Հայոց զի չէր հնար մատնել ի ձեռս Մելէքայ՝ ամիրային շալպայ՝ զաշտարակ բերդին՝ ուր ամրացեալ էր արքայն, եթէ ոչ յանկուսցին յինքեանս զմտերմագոյնն յարանց անտի թագաւորին, մատեան առ մի ոմն ի նոցանէ, որ կոչէր Մատթէոս զը Շապպ ասպետ՝ որ նմին արքայի պարտէր որ զինչ և էրն. զի այնքան մեծարեալ էր զնա պատուով Աւոն՝ մինչև ի նմին իսկ աւուր թագադրութեանն՝ ինքնին իւրով ձեռամբ արարեալ էր զնա ասպետ և տուեալ նմա ի կնութիւն զկին Աոստանդնի (Ն.) երկրորդ բռնակալ թագաւորին և առ մեծի սիրոյն յաւելեալ ևս էր կարգել զնա դիւանադպիր տէրութեան իւրոյ: Յայնժամ Աթողիկոսն և կինն Մատթէի և պարոն Աասիլ, որք ի գլուխ կային դաւաճանութեանն, մատեան առ նա և հարցանէին թէ առնուցո՞ւ յանձն միաբանել ընդ նոսա և գործակից լինել սպանութեան արքային. և առ այս խոստանային կարգել զնա իւրեանց իշխան և տալ բերել նմա ճոխաձիր պարզևս և պատիւ բազում ի սուլթանէ անտի ի ձեռն Մելէքայ ամիրայի: Յայնժամ ողի անօրէնութեան և մոլեկան փառասիրութեան եմուտ ի սիրտ Մատթէի զը Շապպ, և խոստացաւ կատարել զոր խնդրէին ի նմանէ: Աւ ելեալ վաղվաղակի մատեաւ առ մտերիմս ի սպայից անտի, զորս ածեալ էր արքայի ընդ իւր ի Միպրոսէ, և խօսեցաւ ընդ նոսա այսպէս. «Տես՛րք, այս ինչ յայտնի լիցի ձեզ ստուգութեամբ զի ամիրայն Մելէք առաքեաց

ասել առ թագաւորն զի թողեալ զբերդն ի պաշարմանէ՛ յետս ընդ կրունկն գարձցի բանակաւ իւրով, եթէ կալեալ զամենեսին զմեզ արքայի առաքեսցէ առ նա ի գերութիւն, զոր յանձն էառ արքայ: Արդ խորհեցարուք առնել զոր ինչ արժան է»: Աւ նոցա լուեալ, հաւատացին բանից անօրինին. և խորհուրդ ի մէջ առեալ սահմանեցին զի ի միում զիշերի յարձակեցցին ի վերայ աշտարակին և սպանցեն զարքայ և զհայ մարդիկն, որ էին անձնապահ նորա: Աւ արարին իսկ այսպէս. զի ի քսաներորդի չորրորդի աւուր ամենանն Մարտի, որ էր յառաջընթաց օր տօնի Աւետման Տիրամօր Աուսին, զհասարակ գիշերաւ, Մատթէոս զը Շապպ և դաւակիցք նորա յարձակեցան ի վերայ աշտարակին և սուր ի վերայ եղեալ կոտորեցին զհայ թիկնապահսն: Աւ թագաւորն, որ անկեալ դնէր ի մահի՞՞՞՞ հէզ և անզօր, տառապելով ի վերաց անտի վերգահանին, լուեալ զաղմուկն՝ ի վեր վազեաց, ագաւ շտապ տազնապաւ զզրահան և փութացաւ ի զէն: Աւ էին ի սենեկին անդ արքունի ասպետք երկու հայազունք և աղեղնաւոր մի հոռոմ ազգաւ, որ էր պետ ի վերայ մեքինայիցն և անուանեալ կոչէր Աոստանդին Աւամիրացի: Աւ եղև իբրև խորտակէին դաւաճանքն զգրուանն ի հարուածս տապարի զի մտեալ ի ներքս սպանցին զնոսա ընդ արքայի, հոռոմն այն կապեաց ճեպ զճեպի զարքայն պարանաւ և իջոյց զնա ընդ ճեմիշն ի բերդն երկրորդ. և փութացան իջանել զհետ նորա և նոքա հրեքին. այլ ի շտապ տազնապին ոչ եղև նոցա պարապ զերծուցանել և զթագուհին և զմանկունան զի խորտակեցաւ գուռնն: Աւ հորդան տուեալ դաւաճանացն ի ներքս և ոչ գտեալ անդ զարքայն, յապուշ կրթեցան, այլ ոչ մխեցին ձեռս ի թագուհին և

յարքայորդին և եղին ի մտի առաքիլ զնոսա յընծայ առ ամիրայն Մելէք, միանգամայն և զառումն աշտարակին աւետելով նմա ի ձեռն առն ուրումն, զոր կամէին իջուցանել պարանաւ ի վայր: Եւ յորժամ գրեցին միաքանութեամբ զթուղթ առ ամիրայն Մելէք, Մատթէոս զը Շապպ, որ էր պատճառ երկպառակութեանն և առաջնորդ դաւոյն, յուսով մեծաց վարձուց ի սարակինոսաց աղաչեաց զբաւակիցս իւր զի նմա յանձն լեցի տանել զթուղթն առ ամիրայն: Եւ իբրև Հաճեցան նոքա, ետ կապիլ զանձն ի կառան, զի իջեալ յաշտարակէն ի վայր՝ երթիցէ աւետաւոր առ Մելէք ամիրայ: Եւ յարգարագատ վրէժխնդրութենէն Աստուծոյ, մինչև և սէր Հասեալ նորա ի կէս աշտարակին, և ահա բեկաւ կառանն և անկաւ նա զահալէժ թաւալգլոր յերկիր և յօղակոտոր եղեալ սատակեցաւ անարգամահ տիրադրութեայն Մատթէոս զը Շապպ:

ԳԼՈՒԽ ԴԼ.

Թէ որպէս ատափեաց արքայն առ զնորոսն, որոյ որբեալ էր աղջտարակին, որորչոյցանել զայն առ նա, խոստանալով ներել նոցա զյանցանոն:

Եւ իբրև արքայն և երկոքին ասպետքն Հայկազունք և աղեղնաւորն Հոռոմ իջին ընդ ճեմիշն ի ստորին բերդն, որպէս ասացաք, զնացին յապարանս տիկնոջն Մարիամոս, որ էր գուստր պարոն Օշնի, իշխանին Առոիկոսի, և էր լեալ կին առաջնոյ բռնակալ թագաւորին. և ընկալեալ եղին ի տիկնոջէն բաղում մեծարանօք և պատուով:

Եկն առ արքայ պարոն Սոհիէ Գուլկարտ, որոյ չէր բնաւ կամակից եղեալ ապիրատ մատնութեանն, և խնդակից յոյժ եղև արքայի: Եւ թագաւորն Աւոն ի ձեռն քարոզաց Հրամայեաց ծանուցանել ընդ քաղաքն ամենայն զտիրանենդ մատնութիւն արանցն, որք նստէին յաշտարակի անդ: Եւ լուեալ ժողովրդեանն՝ ծանրացատումն եղև, և զունդք զունդք գոռո՛ տուեալ զիմեցին առ թագաւորն, վառեալք ի զէն և կաղմ և պատրաստ սպասէին Հրամանաց նորա: Շնորհս կալաւ արքայ և աղաչեաց կալ մնալ անդէն, զի, ասէր, «ունիմ ինչ խօսել ընդ ձեզ»: Եւ անսացին նոքա և զաւարեցան անգանօր: Եւ առաքեաց արքայ ասել առ դաւաճանսն՝ որ էին յաշտարակի անդ, թէ քաջ իսկ լեալ էր Հասու զի մեղան նոքա յանդէտս, անսացեալ չար խրատու ապիրատ մարդկան. վասն որոյ շնորհէր նոցա զթողութիւն յանցանացն՝ եթէ տացին նմա զաշտարակն և ելեալ զայցին առ նա աներկիւղ վստահութեամբ, և խոստանայր արձակել զնոսա առանց իրիք պատժոյ պատուհասի յաշխարհ անդր իւրեանց, եթէ այսպէս Հաճոյ թուէր նոցա, օգնելով ևս նոցա իւրովսանն: Եւ նոքա ոչ մատուցին ունկն բանից պատգամաւորացն: Յայնժամ թագաւորն ել ինքն անձամբ անձին և զնաց խօսել ընդ նոսա. սակայն ոչ և նորա բանքն եղին ինչ լսելի. զի ոչ թողին զաշտարակն և կազմեցան մանաւանդ կոռուլ ընդ թագաւորին և ընդ զօրս նորա, երեալ ի մտի մատնել ի վաղիւ անդր զաշտարակն ի ձեռս Մելէքայ ամիրային աւալպայ:

ԳԼՈՒԽ ԴԹ.

Թէ որպէս արտայն է նոյն գիշերի յարձակեցաւ զորեցա է վերայ
աշխարհին և ոչ կարաց արնուլ գայն:

Եւ տրտմեցաւ յոյժ թագաւորն ի սրտի զի ոչ լուան
բանից իւրոց և ոչ թողին զաշտարակն փոխանակ ընդ
խոստմանցն, զորս արար նոցա. և եկն խօսեցաւ ընդ Հայս
և ասէ. «Սիրեցեալքդ իմ բարեկամք և տեսաք, դուք ինք-
նին աջօք իսկ ձերովք տեսիք՝ զի զոր ինչ պարտեաքն
առնել արարաք, աղաչելով զապիրատ մարդիկն՝ որք
ընդդէմ կամաց մերոց արկեալ են ընդ բռամբ զաշտա-
րակն մեր, ելանել անտի. այլ ոչ կամեցան լսել մեզ: Ե-
պարքէն դուք ինքնին տեսանէք զվտանգն կորստեան, որ
առաջի կայ մեզ և ձեզ Համանգամայն եթէ ի ձեռս նո-
ցա կացցէ մնացէ աշտարակն: Յայս սակս՝ ինձ այնպէս
թուի եթէ Հարկ ի վերայ կայ մեր փոյթ և բուռն զօրու-
թեամբ յարձակել ի վերայ և առնուլ զայն յառաջ քան
զլուսանալ աւուրն. զի ընդ առաւօտն թշնամիք մեր
այլազգիք եկեսցին յօգնականութիւն նոցա և ստիպիցիմք
մարտնչել յառաջոյ և ի թիկանց, ընդ աշտարակին ա-
սեմ և ընդ այլազգիս»: Եւ իբրև լուան Հայք զբանս
թագաւորին, վառեցան պատրաստեցան և զիմեալ ան-
կան բուռն յարձակմամբ ի վերայ աշտարակին. այլ որք
ի ներքս անդ էին՝ զդէմ կալան նոցա մեծաւ պնդու-
թեամբ: Եւ ի նոյն գեշերի չորիցս յարձակեցան Հայք ի
վերայ աշտարակին, այլ ոչ կարացին առնուլ, զի ամուր
էր յոյժ և մուտ դրանն այնպէս նեղ և նուրբ՝ զի մի մի
մարթ էր և եթ մերձենալ. և վասն այսորիկ իսկ բա-
զումք անկան վիրաւոր և յերկոցունց կողմանց միան-
գամայն:

ԳԼՈՒԽ Ն.

Թէ որպէս պարտն Վասիլ՝ որդի պարտն Թորոսի, խորհեցաւ
սպանանել զարտայն և ճարնել զաշխարհն ի յեռս անհասարկց:

Եւ յայն աղէտս տագնապի չգիտէր թագաւորն զինչ
ասել կամ զինչ առնել զի կորուսեալ էր զհաւատարիմ
մարդիկն, զորս ածեալ էր ընդ իւր վասն որոյ կայր ի
վարանս տարակուսի թէ ընդ ում ումեք լինիցի խորհրո-
ղակից: Յայնժամ պարտն Վասիլ որդի պարտն Թորոսի,
որում յառաջ ժամանակաւ ներեալ էր արքայի զլանցանսն,
որպէս ի վեր անդր ասացաք, խորհուրդ արարեալ ընդ դա-
ւակիցս իւր որ ի Հայոց անտի, եզին ի մտի սպանա-
նել զթագաւորն և մատնել զաշխարհն ի ձեռս սուլթա-
նին Բաբելոնի: Մատեաւ առ թագաւորն պարտն Վա-
սիլ և ասէ. «Տէր արքայ, ե՛լ ի տանիս այդ և խօսեաց
ընդ որս են յաշտարակի անդ, թերևս տեսցեն զքեզ
և լուեալ առ ի քէն՝ անսասցին թողուլ քեզ զաշտա-
րակդ»: Եյլ զայս խրատ վասն այնորիկ իսկ տայր ար-
քայի պարտն Վասիլ զի յիլանել թագաւորին ի տա-
նիսն ձեռնտուութեամբ դաւակցացն կործանեսցէ զնա
ի գետին և սպանցէ: Եյլ Եստուած ոչ կամեցաւ զվի-
րիւս նորա անդր, զի թէպէտ և յօժար էր արքայ ելա-
նել ի տանիս անդր, այլ մի ոմն այր հաւատարիմ՝ որ
ոչ կամի զի յայտնեսցի անուն նորա, ըստ դիպաց իմն
իրազեկ եղեալ դաւոյն, ի վեր հՀան զայն և կասեցոյց
զարքայ: Եւ յետ սակաւուց արք աշտարակին իջուցին
պարանաւ զոմանս յիւրեանցայնոց անտի, զի յառաջեալ
քան զՄատթէոս զը Հապպ (որ անկեալ սատակեալ էր
գահավէժ, և զորոյ անդիտանային զմահ կորստեան), ա-

սասցեն ցամիրայն Մելէք թէ կան ի պատրաստի մատ-
նել ի ձեռս նորա զաշտարակն: Այլ ոչ հաւատաց նո-
ցա այրն, ի կարծիս անկեալ թէ ստիցեն նմա, զի ոչ
էին նոքա հայ ազգաւ, և անգիտակ իսկ էր մարտի պա-
տերազմին, զոր տային ընդ միմեանս արք աշտարակին և
որք էին արտաքոյ: Այլ ընդ լուսանալ առաւօտուն՝ տե-
սեալ զի կռուէին այր ընդ ընկերի, վառեաց զգօրն վազ-
վաղակի և եկն մինչև ի դրունս բերդին, յոր կամէր
յարձակել. և որք էին յաշտարակին՝ նշանացի արարեալ
թուրքացն և սարակինոսաց արս տասն ի նոցանէ հա-
նին ձգեցին ի վեր չուանօք:

Իսկ իբրև ետես նենգաւորն Վասիլ զարս ամիրային
զի ելեալ մտեալ էին յաշտարակն՝ ի միտ էառ զի եթէ և
ինքն Մելէք յարձակեցի ի վերայ բերդին, տիրեցէ նմա
անշուշտ և ոչ իւրիք այնուհետև ունիցի նմա շնորհ,
խորհեցաւ կորզել յանձն իւր զպատիւ յաջողութեան
իրացն, զի հաճոյ զանձն ընծայեցուցէ ամիրային և
զի օգտեցի ինքն անտի, վասն որոյ ել ի վերայ պարս-
պացն և ասէ ց Մելէք. «Տէր, աւելորդ իմն է արկանել
ի վտանգ մահու զգօրս քո յառումն բերդին. զի ահա
տեսանես զի արք քո կան յաշտարակին. և մեք առ մեզ
ունիմք զթագաւորն. կալցուք մեք զնա և զկուսակիցս
նորա և մատնեսցուք ի ձեռս քո: Աղէ, ի բաց տար զգօ-
րականդ»: Եւ ամիրայն, որ գիտէրն ստուգութեամբ զի
պարոն Վասիլ հաւատարիմ էր նմա, հաւատաց բանից
նորա և հրաման ետ զօրուն նահանջել յետս:

ՊԼՈՒԽ ՂՇ.

Թիւ որպէս ի բռնան էալի արքայն Լևոն զաշտարակն ի յեռն
Յակոբեան կրօնատարի ուրումն, հետեոյի եպիսկոպոսին՝ Սեբրանի:

Եւ մինչդեռ խօսակից լինէին ընդ միմեանս պարոն
Վասիլ և ամիրայն, և յորոց յաշտարակին էին՝ ոմանք
ձգէին պարանօք ի վեր զթուրքս և զսարակինոսս, որ-
պէս ասացաք, և այլք կռուէին ընդ շայս, որ քաջաբար
յարձակէին ի վերայ, այր ոմն ի Յակոբեան ուխտէ, ո-
րոյ անուն էր Վուլիէլմոս, հետևող եպիսկոպոսին՝ Սիբ-
րոնի, որ գտանէրն յաշտարակին, խորհեցաւ ի միտս իւր
զի կայր նմա մեռանել և կամ ուրանալ զհաւատս Վրիս-
տոսի այնու զի կալան անհաւատք զաշտարակն. սորա և
ոմանց ի սենեկապանացն արքայի, որք մնացեալք էին
անդ՝ տեսեալ զի մի ոմն յայնցանէ որք առին զաշտա-
րակն, կայր միայնիկ ի պահականոցի միում, դիմեցին ի
վերայ նորա և սպանին զնա: Եւ էր ի պահականոցի անդ
Ճեմիշ ընդ որ իջուցին պարանս զի ձգեսցեն ի վեր զհա-
ւատարիմ մարդիկն արքային: Եւ իբրև գիտաց զայն
արքայ աղաչեաց զոմանս ի շայոց անտի զի կապեսցին
զպարանացն և ելցեն ի վեր, խոստացեալ նոցա պարզևս
մեծամեծս: Եւ ահա արք տասն կորովիք, լուեալ աղա-
չանաց արքայի ելին ի վեր. և մարտուցեալ արխաբար
ընդ թուրքացն և սարակինոսաց և ընդ այլոցն՝ որ էին
յաշտարակին, յաղթեցին նոցա յաջողելով Տեառն և
կոտորեցին զամենեսեան. և իսկ և իսկ իջեալ ի վայր բա-
ցին զդունն աշտարակին: Այսպէս տիրեաց վերստին
արքայ աշտարակին իւրում ի շնորհաց Տեառն Աստու-
ծոյ, յաւուր տօնի Աւետեաց:

Եւ մինչդեռ սպասեալ մնայր ամիրայն Հալպայ կատարելոյ խոստմանց պարոն Վասլի, և ահա ետես յանկարծ զդրօշս արքայի կանգնեալս յաշտարակին և լսելի եղև նմա ձայն աղաղակի ցնծութեանն Հայոց «առաւ աշտարակն, առաւ աշտարակն». յապուշ կրթեցաւ ընդ միտս իւր պյրն և զահի հարան ամենեքին որք ընդ նմայն էին ընդ անակնկալ դէպս իրացն: Եւ զնաց եմուտ Մելէք ի խորանս իւր և հրաման ետ զօրաց իւրոց դառնալ յետս և դադարեցուցանել զխազմն: Առաքեաց ապա թուղթ առ թագաւորն, որպէս յառաջն, խրատելով զնա տալ նմա զբերդն: Եւ արքայ արար նմա պատասխանի վերստին թէ քաւ լինցի նմա, ցորչափ իցէ կենդանի՝ ուրանալ զՔրիստոս և մատնել ի ձեռս նորա զբերդն. այլ զգէմ կայցի նմա որքան լինիցի հնար: Եւ Մելէք ամիրայ յարձակեցաւ վերստին ի վերայ բերդին բազում անգամ, այլ օգնականութեամբն Աստուծոյ և երանեալ Տիրամօրն ոչ ինչ կարաց ստնանել:

ԳԼՈՒԽ ՃԲ.

Թէ որպէս խորհրտանողքն ի հայոց մաքանչիին զԵրզնէ յետոս Մելէքայ ամիրայն:

Այլ արքայ Աւոն իբրև յինքն էառ վերստին զաշտարակն, տեսեալ զի գայթ ի գայթի կային Հայք, կասկած իմիտս անկաւ զնոցանէ և կամեցաւ զինորդեացեն զերդումն ուխտին. այլ ոչ մատուցին բնաւ ունկն բանից նորա, զի էր նոցա եգեալ ի մտի մատնել զնա: Եւ թողեալ զթագաւորն, դէմ եղեալ զնացին ի տուն Աթողիկոսին, զոր ունին ի պապ իւրեանց, և խորհուրդ կալան

թէ ո՞ր լաւ իցէ, սպանանել զթագաւորն, թէ ձերբակալ արարեալ մատնել զնա ի ձեռս ամիրային Մելէքայ: Եւ ոչ որ յատենի անդ խօսեցաւ ի նպաստ արքայի. և ամենեքին առհասարակ ուխտադրուժք և տիրանենդք, միաբանեցան մատնել զթագաւորն ի ձեռս Մելէքայ, ընտրելագոյն համարեալ մտանել ընդ լծով սարակինոսաց, քան կալ ընդ իշխանութեամբ բնիկ տեառն իւրեանց, թէպէտ և ունէին և ոչ մի ինչ պատճառս ատելոյ զթագաւորն. զի իշխէր նոցա քաղցրութեամբ և պաշտպանէր զնոսա հզօր զօրութեամբ:

Այլ զիտել արժան է զի են նոքա արք մեղմելք և փոփոխամիտք, յօժարեալք կարգել ամնոյ ամնոյ իշխան նոր, որպէս յայտ իսկ է անտի՝ զի ի հարիւր և աւելի ևս ամաց հետէ՝ միշտ և հանապաղ է՝ զի դաւաճանեցին և է զի ի մահ մատնեցին զթագաւորս իւրեանց և զիշխանս:

Եւ իբրև հաստատեցան միաբանութեամբ յայս խորհուրդ և տեսին զի թագաւորն ոչ ինչ զօրէր վնասել նոցա, քանզի թողեալ լքեալ էր ի բոլորեցունց, և զինուորքն զորս ածեալ էր ընդ իւր՝ էին ամենեքեան սպանեալք, զրեցին թուղթ և առաքեցին առ ամիրայն Մելէք ի ձեռն քաղաքացւոց ոմանց Ասոյ, ծանուցանելով նմա զի ի վաղել անդր ընդ առաւօտն մատնեցեն ի ձեռս նորա զբերդն: Եւ արարին իսկ այնպէս. զի ի ծագել անդ արևու խորտակեցին զդրունս բերդին բռնութեամբ, փոխանակ զի զփականան առեալ պահէր թագաւորն յաշտարակին, ուր անկեալ զնէր նա ի մահիճս, տառապելով ի վերաց անտի վերգահանին. և ոչ զորք ունէր առ իւր, բայց միայն զթագուհին և զորդիս. քանզի էր ամենեցուն թողեալ զնա և հեռացեալ ի բաց և չէր

որ մնացեալ նմա հաւատարիմ բայց միայն իշխանն Սո-
հիէ Գուլկարտ: Յայնժամ Վաթողիկոսն և պարոն Վա-
սիլ և այլք ամենեքին գնացին առ Մեկէք ամիրայն և
մատնեցին նմա զըերզն. զնոյն կամէին առնել և ընդ թա-
ղաւորն, այլ ոչ կարացին զի կայր նա յաշտարակին յա-
կաստանի:

ԳԼՈՒԽ ԸԳ.

Թիւ որդեա Մեկէք աստուծոց առ լուսաւորն զի որպէս նմա
զաշտարակն և Եկեղեցի առ ինքն անկապա՞ծ. և խոստանայր յա-
զարկել զնա յապահովութեամբ յաշտարակ եւր, Եկէ՛ց ցանկայր դաս-
նալ անոր:

Եւ եղև իբրև ետես Մեկէք ամիրայն շալպայ թէ
եղև տէր բերդին և գիտաց զի ոչ զոք ունէր թագաւորն
ընդ իւրև յաշտարակին, առաքեաց առ նա թուղթ, յո-
րում գրեալ էր նորա զայս ձև օրինակի. «Տէր արքայ,
տեսանես զի արք քո մատնեցին ի ձեռս իմ զըերզն և
ինքեանք ամենեքին դիմեցին առ իս. և զիտեմ զի կա-
ցեալ մնացիր յաշտարակիդ մէն միայնակ: Ապաքէն մարթ
է ինձ առնել ընդ քեզ որպէս հաճոյ թուիցի յաչս իմ.
այլ առ զթուլթեան՝ կամիմ ազդ առնել քեզ յառաջա-
գոյն: Վասն այսորիկ խորհուրդ տամ քեզ մեկնել անտի
և գալ առ իս աներկիւղ և անվեհեր: Եւ երդուեալ քեզ
յօրէնս իմ զի եթէ յօժարեցիս գալ, առաքեցից առ քեզ
զլիտկարն ապահովութեան, զոր խոստացեալ է իմ քեզ
երբեմն. ապա թէ ոչ՝ զիտեմ և ես զոր ինչ պարտ է առ-
ներ:

Եւ լուեալ թագաւորին զիմաստ բանի թղթոյն Մե-

կէքայ, խորհեցաւ ընդ միտս իւր թէ ճշմարիտ էին բանք
նորա, զի որոց պարտ էր զնա պահել՝ նոքա դաւաճա-
նուլթեամբ մատնեցին զնա. պատասխանի ետ հրեշտակացն
և ասէ թէ՛ զի այսպէս հաճոյ եղև Աստուծոյ, յանձն
առնոյր երթալ առ ամիրայն, եթէ առաքեսցէ նմա զլիտ-
կարն ապահովութեան: Եւ մեկնեցան հրաշտակքն ի թա-
ղաւորէն և եկին առ իշխանն իւրեանց և բերին նմա
զպատգամն արքայի: Եւ ի վաղել անդր ընդ առաւօտն
եա նա գրել զթուղթն խոստացեալ և առաքեաց առ
թագաւորն յաշտարակ անդր և հրամայեաց տանել նմա
ի ձեռն եղբոր իւրոյ երիվար ազնիւ՝ զի հեծեալ յայն ե-
կեսցէ առ նա. յղեաց և արս հինգ հարիւր ի սարակի-
նոսաց անտի ընդ նմա:

ԳԼՈՒԽ ԸԳ.

Պատճեն լեղնոյն ապահովութեան, լարգմանեալ յարաբանոց
բարբառոց:

«Յանուն Աստուծոյ, ողորմածաց ողորմածին, ես Մեկէք
սպարապետ Աշէշամուր (Աշղթթիմուր), այս է ապահովու-
թիւն առ ի յԱստուծոյ Բարձրելոյ և ապահովութիւն առա-
քելոյն նորա Մահմեդի, յորոյ վերայ հանգիցէ շնորհ և
փրկութիւն, և ապահովութիւն տեսան մերում հզօր Սուլ-
թանին, սուլթանին Արաբացոց և Պարսից, որ է գլուխ
հաւատոյ մսլիմանաց, դատաւոր համօրէն աշխարհի և կո-
րուսիչ անհաւատից և թշնամեաց մերոցս օրինաց, Մե-
կէք ամիրայ Ասսարաբ (էլ Աշրաֆ), Աբան՝ իշխան
աշխարհի և հաւատոյ, որդի տեսան մերոյ սուլթանին,
Զամալէդդին շիւսէյինի որդի տեսան մերոյ սուլթա-

նին և երաշխաւորող Մելէք Մասար (Նասրը), Մահմեդի որդւոյ տեառն մերոյ երաշխաւորողն Մելէք Մանսուր Գալլահոմի (Վեկաունի): Բարձրեալն տացէ նմա զօրութիւն ի վերայ ժառանգութեան իւրոյ և արասցէ զնա տէր ի վերայ ամենայն երկրածնաց: Այս է յետկար ապահովութեան թագաւորին՝ որ հզօրագոյնն է արարածոց, քաջի Առիւծուն, մկրտելոյն ի ջուրս աւազանին, պահողն պատուիրանաց Աւետարանի, հայազարմ արքային և մեծին յերկրպագուս խաչին, զօրագլխին քրիստոնէական բանակի և հիման հաւատոց քրիստոնէից, բարեկամին թագաւորաց և սուլթանաց, արքային Ալեոնի, որդւոյ Յովհաննու իշխանի, զոր Տէր Աստուած պահեսցէ ընդ երկայն աւուրս: Աւ տամք նմա զայս զիր յապահովութեան զի ելեալ յաշտարակէն յանձն արասցէ զայն սուլթանին հզօրի և երթիցէ ուր և կամեսցի: Աւ սովին յետկարաւ յապահովեալ է անձն նորա և թագուհւոյն, անձինք զաւակաց նորա, ինչք նորա և ամենայն մարդիկ, և լեցի անկասկած և մեծարեալ յամենեցունց: Աւ զի զիտասցէ, զի հաստատուն է այս յետկար, որ տուաւ վասն նորա, վասն թագուհւոյն, վասն որդւոց և ընչից նորա: Գրեցաւ յամսեանն Ապրիլի, ի թուին մահմեդականաց 777: Գոհութիւն Աստուծոյ, զի Աստուած արար զգթութիւն իւր ի վերայ Մահմեդի և ի վերայ աշակերտացն նորա»:

ԳԼՈՒԽ ԸՆ.

Թիւ ո՛րպէս միկեցաւ լապտարն յաշտարակէն և անյնպարտութիւն ասիրային Մելէքայ, որ ասաջի արար նմա պէտեւս ընտրութեան:

Աւ իբրև ընկալաւ զյետկարն ապահովութեան թագաւորն Ալեոն, որ կայր հիւանդ յանկողնի, խոստովան եղև զմեզս իւր, ետ մատուցանել պատարագ և հաղորդեցաւ Սրբոյ Խորհրդոյն ջերմեռանդն հաւատով, որպէս թէ երթալոց էր ի մահ: Չի թէպէտ և ունէր ի ձեռին զթուղթն ապահովութեան, այլ ակնկալեալ մնայր մահուան. զի տեսանէր զանձն կալեալ և մատնեալ ի ձեռս անհաւատից, թշնամեացն Յիսուսի Վրիստոսի և իւրոցն: Աւ ապա յանձն արարեալ զանձն ի ձեռս Աստուծոյ և Տիրամօր Աուսին Մարիամու, կնքեաց զերեսն նշանաւ խաչի՝ իբրև ճշմարիտ քրիստոնէայ, և էջ յաշտարակէ անտի, առեալ ընդ իւր զբանալիս բերդին ել և զնաց առ Մելէք: Աւ իբրև եմուտ առ նա՝ ետ նմա ողջոյն ըստ հրահանգի սարակինոսացն, խոնարհեցուցեալ զգլուխն մինչև յերկիր հնդիցս և վեցիցս, յառաջ քան զխօսելն: Աւ հրամայեաց ամիրայն զգեցուցանել նմա պատմութեան մետաքսեայ ոսկեհիւս՝ ըստ սովորութեան եւրեանց, և ասէ ցնա. «Տէր արքայ, հրաման է ինձ ի տեսնէ մերմէ ի սուլթանէն ասել քեզ նախ՝ զի եթէ հաճեսցիս ընդունել զգին սարակինոսաց, մեծածուսցէ զքեզ յոյժ և զարձուսցէ առ քեզ զթագաւորութիւն քո, այլ եթէ կամիցիս կալ մնալ աստանօր իբրև քրիստոնէայ, տացէ քեզ զմին ի բերդորէից ընդ որ հաճեսցիս: Իսկ եթէ ոչ կամիցիս մնալ աստանօր այլ երթալ յաշտարակէ քո, տաց

քեզ գունդ զօրաց, որ տարցէ զքեզ անքոյթ մինչև ի քաղաքն Տարսոն, որ է մերձ ի ծովն, և անտի դիւրագոյն իցէ քեզ զնալ անցանել յաշխարհ քո:

ԳԼՈՒԽ ՃՕ.

Թէ որպէս լագարն շնորհակալ եղև ամբայն Մելէքայ վասն շնորհացն, և զի Մելէք եր հարկանել խորան ի բնակո-
ւիւն արայի:

Յոյժ շնորհակալ եղև թագաւորն ամիրային Մելէքայ վասն առաջի արկելոցն ի նսանէ և ասէ ցնա: «Տէր, վասն առաջնոյ բանիդ, զոր ասացիր, այսինքն զի եթէ յանձն առից տաճկանալ՝ դարձուցես յիս զիմ թագաւորութիւն, այս ինչ յայտնի լիցի քեզ, զի ընտրեմ մեռանել և պատառ պատառ կոտորիլ քան ուրանալ զարարիչն իմ զՅիսուս Վրիտոս և զհաւատն որ ի նա: Աւ վասն երկրորդին՝ շնորհելոյ ինձ դրեակ մի ի բնակութիւն յերկրիս յայտնի, որովհետև այնպէս իսկ եղին կամքն Աստուծոյ զի կորուսիցես զամենայն, քաւ լիցի ինձ ստանալ ինչ ընդդէմ կամաց Նորա, որ կարողն է շնորհել ինձ զբովանդակն երբ և թուեսցի նմա հաճոյ: Այլ ես շնորհակալ եմ քեզ մեծապէս: Իսկ վասն երրորդին, զնալոյ ասեմ յերկիրն իմ հայրենի, ոչ կարեմ այժմէն տալ քեզ առ այն պատասխանի, այլ խնդրեմ ի քէն զի թոյլ տացես ինձ խորհել մինչև ի վաղիւն»: Հաճոյ թուեսցան Մելէքայ բանք թագաւորին և հրամայեաց հարկանել խորան մեծ զի բնակեսցի անդ արքայ ի հանգստեան և ի պատուի. և առաքեաց առ նա վերաբոյժս երկու զի դարմանեսցն զվէր նորա. և հրամայեաց տալ նմա ոռճիկս առատա-

պէս: Աւ յետ այնորիկ առաքեաց Մելէք զարս իւր յաշտարակն և կալաւ զայն յանուն սուլթանի տեառն իւրոյ:

ԳԼՈՒԽ ՃԷ.

Թէ որպէս եհարց լագարն գործարանեաց ոճանս սարայեալս, որ էին ի խորհրդականացն Մելէքայ, ելէ կարիցե արդեօժ մեկնել անտի աներկից:

Աւ բազումս խորհեցաւ արքայ ի վարանս տարակուսի թէ զի՞նչ տացէ պատասխանի ցՄելէք ի վաղիւնդ յառաւօտու վասն զնալոյն յերկիր իւր, որպէս խոստանայրն նմա: Աւ ի գալ զիշերին՝ առաքեաց զաղտ առ ոմանն յիշխանաց անտի Հայոց, որք խորհրդականք էին ամիրային: Աւ թէպէտ էր նոցա ուրացեալ զհաւատս, այլ սիրելի էր նոցա անձն արքայի. և խնդրէր ի նոցանէ զի եկեսցեն ի խորան նորա խօսել ընդ նմա: Աւ փութացան նոքա գալ յօժարութեամբ. և թագաւորն երգմնեցուցեալ զնոսա ըստ օրինաց նոցա, աղաչէր իբրև զբարեկամս զի տացն նմա խորհուրդ՝ թէ կարէ՞ր արդեօք մեկնել յաշխարհ իւր անվտանգ, որպէս խոստանայր նմա ամիրայն Մելէք, և թէ մտթ ինչ էր վստահանալ ի բանս նորա: Պատասխանի ետուն նոքա և ասեն. «Տէր արքայ, երդնումք յօրէնս մեր ասել քեզ զճշմարիտն, առ մեծի սիրոյ քո և առ զութ անհնարին թշուառութեանն, յոր անկեալ կաս: Պիտասջիր քաջ, տէր, զի կամին դաւաճանել զքեզ. այն, թողցեն զքեզ մեկնել աստի, այլ յորժամ ի մէջ քոյոցդ լինիցիս՝ դարմանմուտ եղեալ յարիցեն ի վերայ և սպանցեն զքեզ: Չի գիտելով գիտն

նորա զի այլ ազնուատոհմ ես դու, համարիւն արքային Վաղղիոյ և այլոց թագաւորաց քրիստոնէից և զոն քո բարեկամք հորք: Ոչ զանխուլ ինչ է ի նոցանէ զի եթէ թողցին զքեզ զնալ, արեանառուք քո և բարեկամք ձեռնտու լիցին քեզ, շնորհելով զօրս առ ի զվրէժ լուծանել անցից չարեաց, զոր անցուցին ընդ քեզ: Վասն այսորիկ լաւագոյն ևս թուի մեզ զի խնդրեսցես յամիրայէն առաքել զքեզ առ սուլթանն Ռաբելունի, և յերանել քո առաջի նորա՝ ցուցցես նմա զգիրդ ապահովութեան՝ տուեալ ի զօրավարէ անտի նորա, որոյ հրամանաւ զնացեալ է քո առ նա, և լիցի քեզ առաւել ևս պատուով մեկնել անդուստ՝ քան աստուստ:

Ի լուր բանիցս այսոցիկ գոհացաւ զնոցանէ թագաւորն, և տուեալ իշխանացն զողջոյն հրաժեշտի ելին յերեսաց նորա և դարձան զաղտագողի ի տեղիս իւրեանց: Եւ ի վաղիւ անդր զնաց թագաւորն առ զօրագլուխն և խնդրեաց ի նմանէ՝ զի առաքեսցէ զնա առ սուլթանն, և նա խոստացաւ զայն յօժարութեամբ:

ԳԼՈՒԽ ՃԸ.

Թէ որպէս ես Ռաբաւորն է յետոս ամիրային Մելէթայ զամենայն ինչ և զգանչն արտոնի, զոր եգիս է ժամանել անդ երոստ է նայտասարան. և ինչ որպէս արտոնայ զայնս Մելէթայ արտոնան:

Եւ լուեալ արքայի զի ամիրայն Մելէթ եղեալ էր ի մտի խնդրիլ ի նմանէ զգանձն արքունի, որ տուաւ նմա ի պսակիլ անդ իւրում ի թագաւոր նայոց, խորհեցաւ զի լաւ ևս էր նմա տալ զայնոսիկ ի ձեռս նորա յօժա-

րակամ, յառաջ քան զխնդրելն. և զնացեալ առ նա խօսեցաւ ընդ նմա և ասէ. «Տէր, որովհետեւ հաճոյ եղև Եստուծոյ զի աշխարհն նայոց համօրէն անցցէ ի ձեռս սուլթանին, ցանկալի է ինձ յիմնէ կողմանէ մատուցանել նմա ի նուէր զգանձն արքունի, զոր գտի ի նայաստան: Եյլ ազաչեմ զքեզ, տուր կոչել այսր զամենայն նայս, զի տեսցին զգանձն թէ իցէ՞ որպէս և էրն յաւանդել ինձ նոցա զայն. զի ճանաչեմ ես զնոսա և զոն արք նենդամիտք և բանասարկուք ի նոսա, որ յիտ մեկնելոյ իմոյ ասացցին քեզ թէ խորեալ իցէ իմ անտի և կալեալ մասն մի առ իս»: Եւ մատոյց թագաւորն առ Մելէթ զզրոց մի, յորում էին մարգարիտք և ականք պատուականք երկուց արքայական թագիցն և այլ ևս գոհարք ծանրագինք և ականակապ գօտիք և ճարմանդք, որոց ամենեցուն զին հատեալ էր, յորժամ մատուցան առ արքայ, հինգ հարիւր հազար դահեկանս ոսկւոյ: Եսկ ամիրայն բազում շնորհ կալաւ արքայի, այլ ոչ կամեցաւ ընդունել զգանձն ի ծածուկ, զի էին նորա թշնամիք ի սարակինոսաց անտի, և առաւել քան զամենեսին թշնամի էր նորա Ռեզամուր՝ ամիրայն Ղամասկոսի, որ յաճախ ամբաստան լինէր զնմանէ առ սուլթանն: Եւ ասէ ցարքայ. «Տէր արքայ, կա՞ զզզրոցդ և զականան. վաղիւ ընդ առաւօտն ելից ես յաշտարակն առեալ և զքեզ ընդ իս, և եղիցին առ ետեզ մեծամեծքն սարակինոսաց և հայոց համօրէն. և անդ առաջի ամենեցուն տացես բերել դու զայնոսիկ և մատուցես առ իս. այսպէս բարուք լինիցի քեզ և ի՛նձ միանգամայն»: Եւ էառ թագաւորն զգանձն և կալաւ առ իւր ի գիշերին. և ի վաղիւ անդր յառաւօտուն զնաց յաշտարակ անդր ընդ Մելէթայ և լու ի լու զօրավարաց սարակինոսաց և իշխանացն հայոց ասէ.

«Տէր Մեկէք ամիրայ, ահա մատուցանեմ քեզ զամենայն զգանձն արքունի, զոր հտուն ինձ չայք ի գալստեան իմում այսր, և ինդրեմ ի քէն զե առաքեացես զայն յիմմէ կողմանէ առ սուլթանն Բաբելոնի: Այլ հարցջիր նախ ցիշխանսդ չայոց, որ աստ կան, եթէ իցէ՞ գանձդ բովանդակ թէ ոչ»: Եւ ընկալաւ Մեկէք զգանձն և հարցանէր ցիշխանսն եթէ պակասիցէ՞ ինչ: Պատասխանի հտուն և ասեն. «Տէր, արդարև տեսանեմք մեք զի պակասի և ոչ ինչ ի գանձուէն»: Եւ ետ անդէն Մեկէք կռել և զգրի հարկանել զամենայն առաջի աչաց իշխանաց, որք անդն կային, և նոյն հետայն առաքեաց առ սուլթանն ի ձեռն եղբօր իւրոյ հարազատի և քարտուղարին:

ԳԼՈՒԽ ՆԹ.

Թի որպէս ամիրայն Մեկէք մեկնեցաւ ի Բաբելոն Սոյ և Գարա ընդ իւր զխաբարսն և զխաբարհին և զորդիս նոցա և զայս բազումն ի Բաբելոն:

Յառուրս տօնի սրբոյ Չատիկի, որ օր քսաներորդ հրկրորդ էր ամսեանն Եպրիլի, մեկնեցաւ ամիրայն Մեկէք ի քաղաքէն Սոյ և էառ ընդ իւր զթագաւորն և զթագուհին և զորդիս նոցա և զնախկին թագաւորն չայոց, որոյ էր լեալ կին առաջնոյ բռնաւոր թագաւորին Աոստանդնի, և զիշխանն Սոհիէ Ղուկարտ և զիմսուհի կին նորա և զիշխանս չայոց և զմեծամեծս քաղաքին Սոյ, ընդ ամենայն՝ արս իբրև քսան. և կարգեալ ի տեղի իւր զմի ոմն հրամանատար ի քաղաքն Սիս, հլ անտի և եկն եհաս ընդ նոսա ի չալէպ, քաղաք իշ-

խանութեան իւրոյ, ի վերջնում անդ աւուր ամսեանն Եպրիլի, և տուեալ հարկանել զխորանս իւր և զտաղաւարս դէմ յանդիման քաղաքին, ագաւ անդանօր և գիշերեաց ինքն և որք ընդ նմայն էին, և ոչ մտին ի քաղաք անդր: Եւ առաքեաց հրաման առ բնակիչս չալպայ զարդարիլ և պաճուճիլ զքաղաքն ոսկիհոռն զիպակօք և ընդ առաւօտն ելանել զալ ընդ առաջ իւր, ըստ իւրեանցն օրինաց կազմեալ թափօր, և գունդք զօրաց սպառազէնք ընդ նոսա: Եւ զայս այսպէս տնօրինէր նա նախ՝ վասն յաղթութեանն տարիլոյ, և հրկրորդ՝ զի ցուցանել կամէր արքային Աւոնի զփառս իւր և զպերճութիւն: Եւ ի վաղիւ անդր՝ վառեալ զօրս իւր ի գէն և ի զարդ, մեծահանդէս փառօք և բազում պատուով եմուտ ի քաղաքն, ընդ իւր ունելով և զթագաւորն: Եւ իբրև մտին ի քաղաք անդր, չև հասեալք յապարանս Մեկէքայ, անցին առաջի բերդի քաղաքին, ուր էր հրապարակ մեծ, և յորում շուկայն վաճառականաց. և տեղի էառ Մեկէք ի միջի զօրացն և երամ երամ ժողովորեան, և հրաման տուեալ իջուցանել յերկարացն զարքայ և զարս նորա, բաց ի կանանց, ետ մեծագոչ բարբառով զովաբանել և փառաւորիլ և մեծացուցանել զգէն իւրեանց: Եւ պատուիրեաց թագաւորին և արանց նորա խոնարհեցուցանել զգլուխ իւրեանց մինչև յերկիր ի փառաւորութիւն անուան նորա և կրօնիցն: Եւ թէպէտ հրկիր եպագ արքայն և որք ընդ նմայն էին, այլ ոչ փառաւորեցին նոքա զգէն ամիրային և ոչ զՄահմէդ նորա, այլ իբրև ճշմարիտ քրիստոնեայք օրհնէին ի սիրտս իւրեանց զՔրիստոս Յիսուս: Եւ զայս ամենայն ետ առնել ամիրայն վասն հրկուց պատճառաց, մի՛ ի պատիւ օրինաց իւրոց և Մահմէդի և զի մեծարեալ փառաւոր-

րեսցի նա վասն երևելի յաղթութեանն, զոր տարաւ ի վերայ քրիստոնէից. և երկրորդ՝ զի նուաստացեալ անշքաւցին քրիստոնէութիւն և թագաւորքն քրիստոնէից:

Յետ այսորիկ հրաման տուեալ զի թագաւորն և իւրքն հեծցին վերստին յերիվարս իւրեանց, կացոյց զնոսա ի հրապտրակի միում և ինքն համայն զօրօք իւրովք էանց առաջի նոցա առ ի ցուցանել զմեծ վայելութիւն փառաց իւրոց. և զնացեալ եմուտ յապարանս իւր: Աւետ թագաւորին օթեան ըստ արժանի պատուոյ նորա և զկերակուրսն հրամայեաց տալ նմա և նորայոցն պատշաճապէս:

Աւետ յնորիկ պնդադեսպան արձակեաց առ սուլթանն ի Քահիրէ, հարցանել զկամս նորա զթագաւորէն Հայոց: Աւետ ինքն ամիրայն Մելէք գուն գործէր իւրովսանն հաճոյակատար լինել արքային:

Աւետ եղև իբրև եկն անդ թագաւորն Աւետն, եզիտ ի բերդին քահանայ զոմն հայ և զպատգամաւորն, զոր արձակեալ էր նորա ի Առիկոսէ ի Հայաստան ընդ Մանուէլն այնորիկ, զոր իշխանն Տարնտոնի առաքեալ էր առ թագաւորն, որպէս յառաջագոյն ասացաք. և էր Մանուէլ ի բանտի ընդ քահանային և ընդ պատգամաւորին և անկեալ ի հաւատոց՝ զսարակինոսացն ընկալեալ էր զգին: Իսկ այլքն երկրքին՝ կացեալ մնացեալ էին հաստատունք ի ճշմարիտ հաւատս իւրեանց: Եւր անդ ի բերդին և այլ ոմն հայ, որ յերեսուն և հինգ ամաց հետէ ծառայէր սարակինոսաց, կացեալ մնացեալ անդրդուելի ի հաւատս Քրիստոսի: Չսոցա չորեցունց խնդրեաց թագաւորն զազատութիւն ի Մելէքայ, որ առ սէր նորա արձակեաց զնոսա. և նոքա զնացին յուպետ յուկամ:

ԳԼՈՒԽ ՃԺ.

Թիւ որպէս ամիրայն Մելէք աստեաց զխաբատոնն և զորս ընդ նմա ի Քահիրէ աստուլսանն Քաթէլոնի:

Աւետ եկաց մնաց թագաւորն ի Հալէպ ընդ բոլոր ամսն Մայիսի: Աւետ ի զերջնումս աւուր նորին ամսեան՝ դարձաւ եհաս ի քաղաք անդր պնդադեսպանն յղեալ յամիրայէն առ սուլթանն հարցանել զթագաւորէն. և եբեր ի նմանէ հրովարտակ առ Մելէք առաքել զթագաւորն ի Քահիրէ. և կատարեաց նա զհրամանսն:

Յառաջներորդի աւուր ամսեանն Յունիսի մեկնեցաւ թագաւորն ընդ իւրայոցն ի Հալպայ, երթալ ի Քահիրէ. և հասին անդր յիններորդ աւուր ամսեանն Յուլիսի, և օրն էր չորեքշաբաթի, յամի Տեառն հաղար երեք հարիւր հօթանասուն և հինգ. և սուլթանն էր անգանօր ի քաղաքին, այլ ոչ իսկ և իսկ մտին առ նա. սակայն տուաւ նոցա տեղի բնակութեան վայելչապէս:

ԳԼՈՒԽ ՃԺԸ.

Թիւ որպէս աստուլսանն եւր ամբել աստալի եւր զխաբատոնն և զորս ընդ նմա և յորդորեաց զնոսա ընդունել զրէն աստուլսանաց:

Աւետ ի գալ երկուշաբաթուն որ օր քսաներորդ երրորդ էր ամսեանն Յուլիսի և էր օր Ապրոսի, զի զաւուրս երկուս յեթնեկին՝ զերկուշաբաթին և զհինգշաբաթին կոչեն նոքա բարբառովն իւրեանց աւուրս Ապրոսի, և յայն երկուս աւուրս ելանէ սուլթանն ի սենեկէ անտի իւրմէ

և երևի որոց կամիցինն զնա տեսաներ: Եւ ամենայն իշխանք և զօրավարք նորա կան առաջի երեսաց նորա ի սրահ ատենին և ապա առնէ նոցա հացկիրոյթ յապարանս իւր: Եւ յերկուշաբաթոջն յայնմիկ, որ էր օր Արտի, ետ սուլթանն ածել զթագաւորն և զնորայինն զառաջեալ իւրով՝ և սարակինոսք փութացան ետուն արքայի բանալ զգլուխ իւր և խոնարհեալ երիցս երկրպագել: Եւ սուլթանն յոտին կացուցեալ զարքայն դէմ յանդիման իւր և ասէ ցնա. «Արքայ, ուրացիր զհաւատս քո, լիւր սարակինոս և արասցուք մէք զքեզ իշխան մեծ»: Ետ պատասխանի թագաւորն աղաչելով զի մի՛ անհաճոյ թուեսցին նմա բանք իւր զի ոչ էր նմա հնար մինչև ցմահ ուրանալ զՏէր Յիսուս Քրիստոս և զհաւատս որ ի նա. և շնորհակալ եղև ընդ խոստումն իշխանութեանն և ապա խնդրեաց ի սուլթանէն զի հաստատեսցէ զյետկար ապահովութեան՝ զոր Մելէք զօրավար նորա տուեալ էր նմա հրամանաւ իւրով: Պատասխանի ետ նմա սուլթանն թէ հաճէր զի զիրն այն լեցի վաւեր, բայց ոչ բարւոք համարէր թողուլ զնա զնալ յԱրևմուտս, յայնկոյս լերանց, այլ կարող էր կեալ յապահովի յամենայն կողմանս տէրութեան իւրոյ՝ ուր և հաճոյ թուիցի նմա: Եւ երկրպագեալ նմա վերստին, ել թագաւորն յերեսաց սուլթանին և զնաց յօթեանս իւր:

Եւ առաքեաց սուլթանն զմին ի զօրապետաց անտի իւրոց՝ Մեստամուր անուն, հարցանել զարքայ և զորս ընդ նմա, թէ յորո՞ւմ քաղաքի կամիցին հաստատել բնակութիւն, զի հրամայեսցէ զպարէնն առօրեայ: Եւ թագաւորն, որ ոչ ուստեք ունէր ինչ ի կերակուր, և լեալ էր տեղեակ՝ ի բարեկամաց անտի իւրոց թէ այլուր ոչ

կարէր այնքան զիւրազոյնս գտանել զպիտոյսն որքան ի Քահիրէ, խնդրեաց բնակել անդէն:

Յայնժամ կոչեաց Մեստամուր զմեծամեծս և զպատուաւորս Հայոց, որք ի վաղուց հետէ բնակէին ի Քահիրէ և էին ստրուկք սուլթանին, և եհարց զնոսա թէ կամիցին երաշխաւոր լինել թագաւորին և ածել զնա առ սուլթանն երբ և հրամայիցէ: Եւ նոքա խնդրեցին և ընկալան ի Մեստամուրէ ժամանակ զի զնասցեն նախ խօսել ընդ թագաւորին և եղիցին վստահացեալք ի նմանէ: Եւ չոգան առ նա խօսել զիրացն. և ի բանից անտի նորա հաճեցեալ, զարձան առ Մեստամուր և երաշխաւորեցին զթագաւորն. և արձանագրեցաւ երաշխաւորութիւնն նոցա: Եւ յետ այնորիկ եկեալ Հայոց ընկալան զարքայ սիրով և ետուն նմա տուն բնակութեան ըստ հաճոյից կամաց իւրոց: Եւ սուլթանն հրամայեաց տալ նմա վասն ուտեստի վաթսուն զրամն արծաթոյ զօր հանապազ:

ԳԼՈՒԽ ՃԺԲ.

Թէ որպէս նախնն լագոսն և իշխանն Սոհիէ Մուլկարո խնդրեցին ի Մեստամուրէ զի գնասցեն բնակել յԱրևմուտս և կախողիսն և այլն ի հայոց խնդրեցին շնորհս դատուալ ի Հայաստան:

Եւ յետ այնորիկ զօրապետն Մեստամուր եհարց զնախնն թագաւորն Հայոց և զիշխանն Սոհիէ Մուլկարո և զկոմսուհի կինն իւր թէ ո՞ւր կամիցին բնակել: Եւ նոցա պատասխանի արարեալ ասեն թէ կամին երթալ յԱրևմուտսդէմ: Եւ շնորհեաց նոցա զնալ անդր և սահ-

մանեաց նոցա զպարէնն. բայց ոչ բարւոքապէս վճարեցաւ նոցա այն:

Եւ յիտ այնորիկ կոչեաց զկաթողիկոսն և զհայսն, որ եկեալ էին ընդ թագաւորին ի քաղաքէն Սոյ, և հարց զխորհուրդս մտաց նոցա: Եւ նոքա խնդրեցին շնորհս ի սուլթանէն զի թողցէ զնոսա զարձ առնել յաշխարհն հայրենի և վայելիլ զինչս ժառանգութեան իւրեանց, կացեալ ընդ լծով իշխանութեան նորա. և սուլթանն եթող զնոսա գնալ:

Եր ընդ նոսա և պարոնն Վասիլ, որ լեալ էր խորհրդակից կաթողիկոսին ի մատնել զթագաւորն և զքաղաքն Սիս. սա ուրացաւ զՔրիստոս և արք չորք ընդ նմա և զարձան ի դեն սարակինոսաց և այլքն ընդ կաթողիկոսին իւրեանց զարձան ի քաղաքն ի Սիս: Եւ յիտ ընդունելոյ զսարակինոսացն դեն խնդրեաց պարոն Վասիլ ի սուլթանէն շնորհս բազմադիմիս. այլ զի քաջ իսկ գիտէր սուլթանն թէ նորա էր մատնեալ զարքայն, զընիկ տէր իւր և զթագաւոր, նաև զքաղաքն, ուր էրն ծնեալ, վասն այնորիկ իսկ ոչ կամեցաւ շնորհել նմա և ոչ մի ինչ յորոց խնդրէրն:

ԳԼՈՒԽ ՃԺԳ.

Թէ որպէս պատուիրեաց կաթողիկոսն Կահանայեց նայոց մի ևս արջնել վասն լազաւորին ի սորբ պատարագին և յայլ ամենայն ճող լաւա իւրեանց.

Թէպէտ և ոչ յոյժ հաւատարիմք իցին նայք տերանց իւրեանց, այլ է նոցա առանձինն ինչ բարւոք սովորութիւն զի քահանայքն ամենայն աղօթին ի սուրբ

պատարագին և յայլ մաղթանսն հանապազօրեայս վասն թագաւորացն նայոց վախճանելոց և յականէ յանուանէ վասն թագաւորին, որ կենդանին է: Բայց կաթողիկոսն՝ քանզի լեալ էր կամակից մատնութեան թագաւորին և քաղաքին, ոչինչ շատացաւ այնու, այլ առ չարամտութեանն և անգթութեան՝ հրամայեաց քահանայիցն նայոց բնակելոց ի Քահիրէ և ի նայաստան, սպանալեօք բանադրանաց, զի մի այլ ևս աղօթեսցին ի պատարագի վասն Վեոն թագաւորի տեառն իւրեանց և մի յիշեսցին զանուն նորա յայլ ամենայն մաղթանս. այլ զնորին հակառակն՝ աղօթեսցին վասն սուլթանին Քաբլոնի: Սակայն ոմանք ի նայոց, որք բնակէին ի Քահիրէ, տեսեալ զի այս հրաման հակառակ էր Աստուծոյ և նախնի սովորութեան իւրեանց, պատասխանի ետուն ցկաթողիկոսն և ասեն. «Տէր սրբազան, դու ես զլուս մեր և տէր հոգևոր և կարես հրամայել մեզ իբրև հպատակաց քոց. այլ մի անհաճոյ թուեսցի ինչ քեզ եթէ ոչ հնազանդեսցուք քեզ ի բանիդ. վասն զի հակառակ է Աստուծոյ և բարի և սուրբ սովորութեան թագաւորութեանն նայոց: Եւ քանզի աղօթեմք մեք վասն հանգուցեալ թագաւորացն մերոց որպէս և վասն սուլթանին Քաբլոնի, պարտ և պատշաճ է մեզ աղօթել և վասն տեսուն մերոյ արքայի, որ է քրիստոնեայ հաւատովք, և յայդքան վիշտս տառապանաց անկեալ գտանի վասն մեր ամենեցուն: Եւ արդ զիտասջիր զի պատուէր քո այդ և հրաման՝ ընդդէմ թուի մեզ բանի և արդարութեան: Եւ այսպէս ոչ դադարեցին նայք աղօթել վասն թագաւորին իւրեանց, որպէս սովորեալ իսկ էին, և ոչ հնազանդեցան ի բանիդ յայդմիկ կամաց կաթողիկոսին իւրեանց:

ԳՎՈՒԽ ՆՃԻՎ.

Թէ որպէս բռնադատեաց սուլխանն զլազաւորն գրել յեպ-
հար ուխտի զի մի երբեք մեկնեացի ի Վահիբէէ:

Եւ եղև յիտ անցանելոյ ամսոց իբրև երից ի գալըս-
տենէ անտի թագաւորին ի Վահիբէ, վարանեալ սուլ-
թանին խորամանկութեամբ ի միտս իւր, եղև ի կասկածի՝
թէ մի գուցէ արքայն Աւոնն թողեալ մեկնեսցի անտի
և դարձցի ի հայրենիս իւր. զի քաջ իսկ զիտէր թէ տոհ-
մակից էր նա մեծագունիցն ի թագաւորաց և ի շխանաց
քրիստոնէից. և եթէ մի ոմն ի թագաւորաց անտի և
յիշխանաց առաքեալ հրեշտակս խնդրեսցէ զարքայն, չգոյր
և ոչ մի պատճառ մերժելոյ նմա զայն, մանաւանդ զի
ունէր նա ի ձեռին թուղթ յամիրայէն շալպայ տուեալ
հրամանաւ նորին ինքեան սուլթանին, մեկնելոյ երբ և
հաճոյ թուեսցի նմա: Ասան որոյ խորհեցաւ ի միտս
իւր զսոյն զայս հնար չարութեան. հրաման ետ զօրազըլ-
խին իւրում Վեստամուրի կոչել զարքայ յապարանս իւր
և սպառնալիօք և կամ պլազզ ինչ օրինակաւ առնուլ
թուղթ ի ձեռաց նորա զի մի երբեք մեկնեսցի ի Վահի-
բէէ: Եւ կոչեցեալ զօրազլխին զարքայ, ծանոյց նմա
զհրաման սուլթանին: Իսկ թագաւորն հրաժարէր տալ
զլետկարն, պատճառս առբերելով յոլովագոյնս: Այլ իբրև
յաւել նա սպառնալիս՝ ստիպելոյ զնա յուրաստ կալ գա-
րարիչն իւր և արկանելոյ զնա ի բանտ, հաւանեցաւ
արքայ թէ կամօք թէ ակամայ գրել զթուղթն զայն ձեռամբ
իւրով, ըստ յօժարութեան սուլթանին, որ ցանկայր յոյժ
ունել առ իւր զլետկար ուխտին, զի ցուցցէ այնոցիկ, որք

առաքեսցեն տա նա հրեշտակս առ ի խնդրել զարքայ,
և իցեն նմա իրաւունք չարձակելոյ զնա:

ԳՎՈՒԽ ՆՃԻՎ.

Թէ որպէս առաւելաց արքայն Սիպրոսի կրօնաւորս երկուս
Յակոբեանս առ սուլխանն վասն խնդրելոյ զլազաւորն:

Յետ սակաւ ինչ ժամանակի ի վերայ անցանելոյ ըմբռ-
նման իւրոյ, առաքեաց թագաւորն Աւոնն առ արքայն Սիպ-
րոսի արեանառու իւր, զի յղեսցէ պատգամաւորս առ սուլ-
թանն առ ի խնդրել զարձակուրդ նորա: Եւ արքայն Սիպրո-
սի առաքեաց կրօնաւորս երկուս Յակոբեանս առ սուլթանն,
տուեալ ի ձեռս նոցա նամակ մի լոկ, յորում աղաչէր զնա
զի արձակեսցէ զթագաւորն Աւոնն: Այլ արգելան երկո-
քին կրօնաւորքն ի Վամասկոս և ոչ եղև նոցա երթալ
առ սուլթանն, զի աղքատք էին, հանդերձիւք գձուձք
և ունայնաձեռն, առբերեալ և ոչ մի պարգև. և ա-
ռեալ ի ձեռաց նոցա զթուղթն՝ հասուցին առ սուլ-
թանն: Եւ ասացին ցնոսա թէ ի զուր խնդրէին զթա-
գաւորն, զի կամէր նա կալ մնալ ի Վահիբէ զամենայն
աւուրս կենաց իւրոց որպէս յայտ էր ի յտկարէ անտի
գրելոյ իւրով իսկ ձեռամբ: Եւ այսպէս եկաց մնաց թա-
գաւորն ի Վահիբէ մինչև ցմահ սուլթանին, որ կոչէր
Մելէք Աշրաֆ, որ և կորեաւ խնդրամահ յիւրայնոց ան-
տի, յերկոտասաներորդի աւուր ամսեանն. Մարտի, յա-
մին հազար երեք հարիւր եօթանասուն և եօթն:

ԳԼՈՒԽ ՆԺԲ.

Թիւ ո՛րպէս խնորեաց ըագաւորն է իրօնաւորէ ու՛մեմե՛ ո՛ր
հոչէր Յովհան Վարդէլ յաշխարհէն Պաղղտոյ, զի հաճեացի
կալ ճաւ առ էր:

Յամի Տեառն Հազար երեք Հարիւր հոթանասուն և
հոթն եկին ի Քաշիրէ ուխտաւորք բազումք ասպետք,
ազնուականք, զինակիրք և այլք, յորս էր և կրօնաւոր
ոմն, անուանեալ եղբայր Յովհան Վարդել, ծնեալ յԵս-
տամպ, յաշխարհին Պաղղտոյ, և ընկիր նորա եղբայր
Ենտոն Մոնոպոլեցի, որք երթային յուխտ յԵրուսաղէմ
և ի լեռն Սինայ: Եւ իբրև լուան ուխտաւորքն զի
թագաւորն Հայոց կայր արգելական ի Քաշիրէ, եկին
մեծարել զնա ի պատիւ քրիստոնէութեան և էր օրն
այն տօն սրբուհւոյն Մարգարիտայ: Եւ եղբայր Յով-
հան մատոյց զսուրբ պատարագն առաջն թագաւորին:
Եւ յաւարտել խորհրդոյն, աղաչեաց արքայ զՅովհան
Վարդել կալ մնալ անդէն առ իւր. զի զուրկ էր ի մխի-
թարութենէ և ոչ ունէր զբաներէց և ոչ զոք խորհրդ-
գական, բայց զՆստուած և եթ միայն: Եւ տեսալ
եղբօրն Յովհաննու զթշուառութիւն արքային՝ զթա-
ցաւ ի նա և ասաց թէ յետ կատարելոյ զուխտ իւր յԵ-
րուսաղէմ, խնդրեսցէ արձակուրդ ի տէրանց իւրոց և
եթէ Հաւանեսցին նոքա՝ զարձցի առ նա աներկբայ:

Եւ արքայ ի ձեռն թղթոց մատոյց աղաչանս տեարց
նորա, և իբրև Հասին նոքա յԵրուսաղէմ՝ արձակեցին
զեղբայրն Յովհան դառնալ անդրէն ի Քաշիրէ առ թա-
գաւորն, որ կալաւ զնա առ իւր իբրև Հայր խոստովա-
նութեան: Եւ մխիթարէր եղբայր Յովհան իւրովսանն

զթագաւորն յամենայն տառապանս նորա: Թի ոչ դա-
դարէին սարակինոսք ի ստիպելոյ զթագաւորն ուրանալ
զՔրիստոս և զօրէնս նորա, էր զի խոստանալով դար-
ձուցանել ի նա զթագաւորութիւնն և առնել նմա բա-
րիս որպիսիս էր նորա տեսալ ցայնվայր, և էր զի սպառ-
նալեօք կորուսանելոյ զնա չարաչար մահուամբ, և բա-
զում այն էր զի օրն ողջոյն թողուին անսուաղ զնա և
զթագուհին և զղուստր նոցա և զամենայն ընտանիսն:

Եւ եկաց մնաց անդէն եղբայր Յովհան Վարդել ըն-
կերան Հանդերձ մինչև ցամն Հազար երեք Հարիւր հոթա-
նասուն և ինն և զրեաց զամենայն զթուղթսն, զոր ա-
ռաքէր թագաւորն յարեմուտս կոյս:

ԳԼՈՒԽ ՆԺԷ.

Թիւ ո՛րպէս որքի սոլլեանին սպանելոյ՝ որ էր Եօննասեայ՝
յաջորդեաց զհայր էր և զի զև էր հասեալ յարքունիս՝ Երա-
նոյ խնամակալութեամբ զօրավարի մեոյ մեթէ՝ որ անուանեալ
էր զՎարդ:

Եւ յետ խեղդամահն սատակելոյ սուլթանին Մելէք
Եշրաֆայ, միաբանեալ աւագանոյն կարգեցին ի սուլ-
թան զերէց որդի նորա, որ կոչեցաւ Մելէք Մանսուր,
զի սովորութիւն էր երկրին յորդոց յորդիս ժառանգել
զսուլթանութիւնն: Եւ զի չև ևս էր նորա Հասեալ
յարբունս, զորով ամաց եօթնից, խնամակալ եղաւ նմա
և պիտութեանն զօրավար ոմն աւագաշուք, Պարաշ ա-
նուն, որ վասն ուրախաբեր գահակալութեան սուլթա-
նին՝ բաշխէր շնորհս առատապարգևս ամենեցուն առ
Հասարակ: Թայն լուեալ արքայի՝ զնաց առ նա և ե-

ցոյց դիտկարս, զոր տուել էր նմա սուլթանն վախճանեալ, և խնդրեաց ի նմանէ պատուալից թախանձանօք յակն արկանել զայն և կատարել զբովանդակեալն ի զրի անդ և առնել նմա շնորհս տալով թոյլ զի գնացէ ուր և կամեսցի: Եւ Պարաշ ետ նմա վստահութիւն: Թէ վարեսցի ընդ նմա որպէս պատշաճ և օրէն էր: Եւ պատուիրեաց նմա առնել աղերսագիր առ սուլթանն և բերել առ նա ի վաղիւ անդր ընդ յետկարին, զի յանդիման արասցէ ժողովոյն, և ակն ունէր բարւոք պատասխանոյ: Շնորհս մատուցեալ նմա արքայի, դարձաւ յապարանս իւր և ետ գրել զթուղթն աղերսանաց, և ընդ առաւօտն՝ գնացեալ անդրէն առ իշխանն, մատոյց նմա զաղերսագիրն և զյետկարն, զորս ընկալեալ նորա՝ առաջի արար ժողովոյն և գուն գործեաց, առ գութ սիրոյ արքային, պաշտպանել զիրաւունս նորա, և բազմաՀնար ջանիւք հաւանեցոյց գնոսա արձակել զթագաւորն: Եյլ մի ոմն յաւազաց անտի, Լնէբէզ անուն, շրջեաց զմիտս նոցա: Վասն այսորիկ եկաց մնաց արքայ Լևոն ի Վահրէ, որպէս յառաջն:

ԳԼԳԲ.

Եւ զօրավարն Լնէբէզ, այր չար և ժանտաբարոյ, արձակեալ էր զչսս ի պաշտօն խնամակալութեան Պարաշի ի վերայ անտիական սուլթանին, և ի կեղծիս լեալ բարեկամութեան, խոստացաւ խնամակալին տալ նմա զգուստր իւր ի կնութիւն. և ի հաստատել զաշանց ամուսնութեանն, սահմանեցաւ օր հարսանեացն, և այր ընդ ընկերի իւրում՝ երգուն յօրէնս իւրեանց ուխտ հաւատարմութեան առ միմեանս: Եւ իբրև եհաս օրն

սահմանեալ, Լնէբէզ, որ զիտէրն քաջ զի Պարաշ ըմպէր զինի անչափ, ետ բերել պէսպէս զինիս և մատուցանէր նմա յարբուսն. և զի վաղազոյն ևս զինեհարեսցի՝ ետ խառնել զեղս արբեցուցիչս յրմակելին: Եւ Պարաշ՝ որ անկասկածն էր ամենեին՝ էարբ յորդագոյնս, ինքն և որք ընդ նմայն էին, մինչև զինին կալաւ զխելս նոցա ամենեցուն: Յայնժամ Լնէբէզ վառեցաւ ի զէն և առեալ յիւրոցն զինուորս հազար և հինգ հարիւր, դիմեաց ընդ նոսա ի զղեակ սուլթանին և զբռամբ արարեալ զնա ետ փակել զգրունն և քարոզ կարգալ ընդ քաղաքն ողջոյն զի որ ոք հաւատարիմ իցէ սուլթանին՝ եկեսցէ առ նա. և որք իցեն նորա թշնամիք՝ երթիցեն առ Պարաշ: Եւ ի լուր բանիցն՝ ոմանք գնացին առ սուլթանն և կէսք չոգան առ Պարաշ, վասն սիրոյն, զոր առ նա ունէին, զի էր այր ազնուական բարուք և առատաձեռն: Եւ տեսեալ զնա յայսպիսի պայմանի, ոչ զիտացին թէ զինեհարեալ իցէ, այլ կարծեցին զնա յանզգայեալ, վասն որոյ թողեալ լքեալ զնա գնացին ի զղեակ անդր առ սուլթանն: Եւ առաքեաց անդէն Լնէբէզ յանուն սուլթանին յաւարի առնուլ զամենայն գոյս Պարաշի՝ որ էին յապարանս նորա և հալածեաց զնա յերկիրն Ասորոց: Եւ կալաւ Լնէբէզ զխնամակալութիւն սուլթանին և զպետութեանն:

ԳԼՈՒԽ ՃԺԸ.

Թիւ սրբէս արքայն աղաւեաց զԼնէբէզ ի յեան ասպետի ուսումն հարեոյն զի արշակեացէ զնա երկուս այլ Լնէբէզ զերես ասիսս և էլ մնաց յիշխանութեանն:

Եւ իբրև եհաս իշխանութեանն Լնէբէզ, որ առ չարութեան իւրում խափան եղև սղատութեան արքայի,

որպէս ի վեր անդր ասացաք, կացոյց հազարապետ տան իւրոյ զայր ոմն աւագ, ուրացող, որ կոչէր Սաֆէդդին Բահադուր, և էր նա հոռոմ ազգաւ, ի Սիպրոսէ. և թագաւորն Աւոն կապեալ էր ընդ նմա սիրով բարեկամութեան: Սաֆէդդին՝ առ սէր արքային ջան ի կիրարկեալ շրջեաց զմիտս տեառն իւրոյ տալ հրաման աղատութեանն արքայի և թողուլ զնա երթալ յաշխարհ իւր: Աւ արդարեւ զջր նմա զերծանիլ, եթէ էր Անէբէզի տեւեալ յիշխանութեանն առաւել քան զամիսս երիս: Քանզի զօրավարք Ասորւոց և Հալպայ ոչ կամեցեալ հնազանդել նմա, գումարեցին գունդս գունդս զօրաց, որոց առաջնորդ և հրամանատար էր Վեստամուր Վուեղար, ամիրայն Վամասկոսի, ատենադպիր սուլթանին սպանելոյ: Աւ եկին ի գրունս Քահիրէի, հարկանել վանել զԱնէբէզ: Յայնժամ և նա հանդերձեցաւ և կամեցաւ ճակատ տալ ընդ նոսա, այլ իբրև էջ ի դաշտ մարտին, երկեաւ թէ գուցէ մատնեցի յիւրայնոց անտի, զի էր ատեցեալ յամենեցուն առ վատթարութեան իւրոյ և ժլատ ազահութեան: Ասան որոյ էլ խուսափեաց ի ծածուկ և ոչ ոք գիտաց թէ զինչ եղև:

ԳԼՈՒԽ ՃԺԹ.

Թէ որպէս Վեստամուր, ամիրայն Վամասկոսի, կալաւ զիշխանութիւնն և եկն առ նա Անէբէզ՝ գործն զպարսնոցաարկեալ:

Աւ իբրև վախստական եղև Անէբէզ, երկուք ոմանք ի զօրավարաց անտի, Բարգուխ և Բարեկ, որք էին

ստրուկք սուլթանին սպանելոյ, առին ի ձեռս զիշխանութիւնն մինչև ի զալուստ Վեստամուրի ամիրային Վամասկոսի, զոր առաքեցինն կոչել: Աւ նորա եկեալ ի Քահիրէ, կալաւ զննամակալութիւն սուլթանին և զպետութեանն: Չայն իբրև լուաւ Անէբէզ՝ որ խուսափեալն էր, եկն ինքնակամ առ Վեստամուր՝ տոռն արկեալ ի պարանոց իւր և հայցէր թողութիւն ի նմանէ. և նա ընկալաւ զթութեամբ և շնորհեալ նմա զլիանսն, առաքեաց յԱդիքսանդրիա արկանել ի բանտ, ուր սատակեցաւ նա չարալուկ:

ԳԼՈՒԽ ՃԻ.

Թէ որպէս պարսպապետն ոմանք եկին ի Քահիրէ առ սուլթանն խնդրել զՎեստամուրն և թէ զինչ էր նոցա պարսպապետն խորհրդաւանն սուլթանին:

Թէպէտ և յորմէ հեռէ մատնեցաւ թագաւորն և ածաւ ձերբակալ յաշխարհէն Հայոց ի Քահիրէ, գրեաց ստէպ ստէպ առ պապն, առ կայսերս Հռոմայ և Պոստանդնուպոլսոյ և առ թագաւորն Վաղղիոյ՝ համարիւնն իւր և առ ամենայն թագաւորս քրիստոնէից, խնդրելով ի նոցանէ թախանձանօք զի առաքեցինն հրեշտակս պարգևաբերս առ սուլթանն և խնդրեցինն ի նմանէ զաղատութիւն իւր, և անշուշտ իսկ լսելի լինիցին բանք նոցա: Այլ սակայն ցորչափ ժամանակս եկաց արքայ արգելական ի Քահիրէ, յիններորդ օրէ անտի, ասեմ, ամսեանն Յուլիսի, հազար երեք հարիւր եօթանասուն և հինգ ամին շնորհաց, մինչև ցամիսն Ապրիլի հազար ե-

րիք Հարիւր Խօթանասուն և Խօթն տարւոյն, ոչ ոք յա-
րեւմտականաց անտի խնդրեաց զնախ սուլթանէն, բայց միայն
Թագաւորն Վրպրոսի՝ արեանառուն նորա, միով նամակաւ
և պապն Պրիզոր, որ առաքեաց Թուղթ առ սուլթանն ի
ձեռն Յակոբեան կրօնաւորի ուրումն, եղբայր Առնող
կոչեցելոյ, որ և սա եկն առանց ընծայից. և էր նա այր
չքաւոր, աղքատահանդերձ և գձուձ տեսլեամբն: Բնդ
նմին օրինակի և տիկինն Յովհաննա, Թագուհին Նէա-
պոլսոյ, առաքեաց զպահապանն անկելանոցին Արուսա-
ղեմի՝ որ անուանեալ կոչէր Անտոն գը լա Աուր, խընդ-
րիկ զԹագաւորն ի սուլթանէն: Նոյնպէս և կայսրն Աոս-
տանդնուպոլսոյ առաքեաց զոմն, խնդրանօք և ծախիւք
Բզապէլ տիկնոջ Աուսինեան, զստերն Պուրիզոնի Աու-
սինեան բարեխորհուրդ արքային շայոց, որ էրն Հօրեղ-
բայր արքային Աւոնի և եղբայր Հարազատ Գեհան իշխա-
նին Աուսինեան, որոյ էր լեալ գունդստապլ շայաստանի,
Հայր արքային Աւոնի, և սոյն այս տիկին Բզապէլ՝ էր գուստր
Հօրեղբօր Թագաւորին: Աւ այնպէս իմն զիպեցաւ զի ամե-
նայն պատգամաւորքս այսոքիկ ի միում ի նմին աւուր
եկին Հասին ի Վահիւրէ, յամսեանն Օգոստոսի, վասն խնդրե-
լոյ զԹագաւորն. և ոչ էր նոցա շուք վայելչութեան և ոչ
ի ձեռին պարգևք. բայց միայն պատգամաբերն Յունաս-
տանի Պէորգ Փոթ (Փոտ?) անուն, բերեալ էր ընդ իւր
պարգևս դուզնաքեայս՝ որ ոչ եղեն Հաճոյ: Աւ ամե-
նեքին միանգամայն մատուցին ի մի և նոյն աւուր առ
սուլթանն զԹուղթս առաքողացն իւրեանց և խնդրե-
ցին զազատութիւն Թագաւորին: Աւ սահմանեցաւ նոցա
օր ի պատասխանի և մեկնեցան զնացին յօթեանս իւ-
րեանց: Աւ սարակինոսացն ընդ խաղ արկեալ ասէին.
«Տեսէք, աղէ» որպիսի Հրեշտակս առաքեն առ մեզ մե-

ծագոյնքն յիշխանաց անտի քրիստոնէից: Աւ յաւուրն
սահմանելոյ յանդիման եղեն սուլթանին Հրեշտակքն և
կրկնեցին զխնդիր իւրեանց: Աւ խորհրդականն սուլթա-
նին պատասխանի արար նոցա և ասէ այսպէս. «Տեսէք,
Թագաւորն՝ զոր դուքդ խնդրէք, կամի բնակել աստի ի
Վահիւրէ զամենայն աւուրս կենաց իւրոց. որպէս տուեալ
իսկ է նորա մեզ Թուղթ գրեալ մատամբ իւրով: Աւ
Հրեշտակացն պատասխանի տուեալ ասացին՝ Թէ անգոր
էր այն Թուղթ Թագաւորին, զի ի բանտի էր նա և ընդ
բռնութեամբ ստիպեալ ի գրել զայն յոչ կամաց ամենեին:
Աւ յաւելուին ասել պատգամաւորքն Թէ զիտէին զի
ունէր Թագաւորն ի սուլթանէն վախճանելոյ յեակար
ազատութեան, մեկնելոյ յաշխարհ իւր. և վասն այսորիկ
իսկ չէին իրաւունք պահել արգելական զԹագաւորն շայ-
ոց, այլ պարտէին մանաւանդ արձակել զնա: Իսկ նոցա
պատասխանի տուեալ ցպատգամաւորսն ասացին՝ Թէ ոչ
կարեն գործի ինչ այլազգագոյնս: Աւ ապա, ըստ իւրեանցն
սովորութեան, ետուն նոցա Հանդերձս և զրեալ նամա-
կանւոյն պատասխանի, արձակեցին զնոսա ի բաց:

Ապաքէն քաջայայտ իսկ է զի եթէ էր Հրեշտակացն
եկելոց առբերեալ պարգևս և ընծայս պատուականս, ա-
զատեալ լինէր Թագաւորն. զի սարակինոսք ընչաքաղցք
են ի բնէ և աչս արձակեն ի գոյս օտարաց. և են նոքա
մեծամիտք և ամբարտաւանք և արհամարհոտք: Ոյր
վասն ի տեսանել անդ պատգամաւորս եկեալս առանց
ընծայից պատարագաց, անգոսնեն զնոսա:

ԳԼՈՒԽ ՆԻՆ.

Թիւ որպէս ասիրայն 'Մեհարածո'ք արար նենգութեամբ հար-
ցոսածս երկնս աս ըստաւորն՝ որ գիտաց ատենել նմա ինաս-
տութեամբ պարասխանի:

Եւ եղև իբրև մեկնեցան անտի հրեշտակքն, 'Վեստա-
մուր՝ որ ունէր զինամատարութիւն սուլթանին և զպի-
տութեանն, կոչեաց զթագաւորն յապարանս իւր և ա-
րար նմա հարցուածս երկուս նենգութեամբ: Առաջին,
թէ զրեմլ էր նա երբէք նամակ ի գաւառ իւր հայրենի.
և երկրորդ՝ թէ կամէր արդեօք մեկնել անտի կամ բնա-
կել յԱրուսաղէմ: Այսոցիկ երկուց հարցուածոց պա-
տասխանի ետ թագաւորն և ասէ.
.
. (պատասխանաբար)

ի հատուցումն վնասուց և թշնամանաց զոր, արարեալ էր
սուլթանին և իւրայնոցն նախաճառեալ նուիրակն: Եւ
պատմեցան բանքս այսոքիկ առաջի արքային Արագոնի.
և առաքեաց նա դեսպան ի Բարսելոնէ, զանուանեալն
Փրանսուա Սակրոզա, առ սուլթանն, հանդերձ պարզեօք
և թղթովք աղաչանաց զի հաճեսցի ի բաց տալ զգոյս
վաճառականացն այնոցիկ. և պատուիրեաց ևս դեսպա-
նին՝ զի յետ տալոյ զպատգամ իւր, աղաչեսցէ զսուլթանն
բանիւ բերանոյ և եթ զի և զթագաւորն չայոց հանցէ
յազատութիւն: Եւ եկն Փրանսուա ի Վազիրէ և ե-
զիտ անդ զսուլթանն և մատոյց նմա զպատարագսն
նամականեալ արքային Արագոնի ի խնդիր ազատութեան
ընչից վաճառականացն: Եւ շնորհեաց նմա զայն սուլ-
թանն: Յայնժամ աղաչեաց զնա Փրանսուա զի առ սէր

տեսան իւրոյ, արքային Արագոնի, հաճեսցի արձակել
զթագաւորն չայոց: Եւ հարց զնա սուլթանն թէ ունէ՞ր
արդեօք նամակս յարքայէ անտի իւրմէ զթագաւորէն
չայոց: Եւ պատասխանի Փրանսուա թէ՛ ոչ: Յայնժամ
խօսեցաւ Բարեկ յանուն սուլթանին և ասէ ցպատգա-
ւորն. «Եւ զիմօրդ իցէ այս զի բերես թուղթս վասն վաճա-
ռականացն և վասն թագաւորին չայոց՝ ոչ: Եւ ո՞ր ինչ
առաւել արգոյ և պատուական իցէ. թագաւորն չայոց
թէ՛ վաճառականքն ձեր: Վիտասլիւր դու զի սուլթանն ոչ
հաւատայ բանից քոց. այլ երթ զնա դու առ թագա-
ւորն քո և ասասլիր նմա զի յորժամ առաքեսցէ ուրոյն
հրեշտակս և թուղթս աղաչանաց յազատութիւն թա-
գաւորին չայոց, ընկալցի նա զշնորհն ի սուլթանէն»: Եւ
ոչ այլ ինչ էին բանիցս այսոցիկ պատճառք, բայց
եթէ ընչաքաղց ցանկութիւն ընդունելոյ պարզես և ըն-
ծայս ի պատգամաւորաց անտի յեկեղոց ի թագաւորէն
Արագոնի ի խնդիր ազատութեան արքային չայոց:

ԳԼՈՒԽ ՆԻՆ.

Թիւ որպէս ըստաւորն չայոց ատաւեաց զխոստովանանայն
իւր զՅովհանն Վարդէլ աս ըստաւորն Արագոնի, ի պատճառս
սպաստութեան իւրոյ:

Եւ տրտմեցաւ յոյժ ի սրտի իւրում թագաւորն Աւոն
ընդ պատասխանին Բարեկի, զոր տուեալն էր ցհրեշտակն
արքային Արագոնի զնմանէ յանուն սուլթանին. և տեսա-
նէր քաջ զի ոչ գոյր նմա ելանել յազատութիւն յարգե-
լանաց անտի, եթէ ոչ առաքեսցէ զբարեջան զոք այր առ
ազգականս իւր հոգալ զիրացն: Եւ առ այս՝ կարգեաց

զևոստովանահայրն իւր զեղբայր Յովհան Վարդեւ յուխտէ անտի կրտսեր եղբարց՝ յաշխարհէն Վաղղիոյ, որ ի բազում ժամանակաց հետէ բնակեալ էր ընդ նմա ի Վահրէ, և արար զնա ընդհանուր գործակալ իւր և առանձին պատգամաւոր, տուեալ ի ձեռս նորա զիւր վաւերական: Եւ զի հաւատարմագոյն ևս լիցին բանք եղբօր Յովհաննու, ետ նմա զմատանին իւր զոսկի, յորում գրողմեալ կային զինանշանք իւր: Եւ առաքեաց զնա աղերսական թղթովք առ թագաւորն Արագոնի և պատուիրեաց նմա զի եթէ նա ոչ կամիցի կատարել զիւր պարտս և խնդրել զազատութիւն նորա ի սուլթանէ անտի, դէմ եդեալ զնացէ առ այլս ի թագաւորաց քրիստոնէից և ջան ի գործ եդեալ ձգնեսցի ի փրկութիւն անձին իւրոյ: Եւ ել մեկնեցաւ անտի կրօնաւորն Յովհան, խոստովանահայրն արքայի, կրօնակցան հանդերձ, երթալ յաշխարհն քրիստոնէից, յամի Տեառն հազար երեք հարիւր եօթանասուն և ինն, ի մետասաներորդի աւուր ամսեանն Սեպտեմբերի, հոգալ վասն ազատութեան թագաւորին ըստ յաջողելոյ Տեառն:

ԳԼՈՒԽ ՃԻՕ.

Թէ որպէս եղբայր Յովհան Վարդեւ եհաս ընդ կրօնակցին ի Ռարբուրն և ճարոց զԼոնդոն Լազարոսին առ արքայն Արագոնի:

Եւ յառաջնում անդ աւուր ամսեանն Մարտի կրօնաւորն Յովհան եհաս ընդ ընկերակցի իւրում ի Ռարբուրն և ի հնգերորդումն աւուր ամսեանն մատոց առ թագաւորն Արագոնի զթուղթան ազաչանաց, զորս առա-

քէր արքայն շայոց, և խնդրեաց ի նմանէ խոնարհաբար զի ի փառս Աստուծոյ և ի սէր արքայական վեհափառութեան և վասն զթութեանն, զոր պարտին առ միմեանս քրիստոնէայք, հաճեսցի առաքել հրեշտակս առ սուլթանն, տուեալ ի ձեռս նոցա և պարզես և պատարագս արժանիս արքայական վեհափառութեանն և թուղթս ընծայութեան, խնդրելով ի սուլթանէն զազատութիւն արքայի՝ հարազատին իւրոյ: Եւ թագաւորն Արագոնի խոստացաւ նմա կատարել զինդիրն ախորժ հաճութեամբ, ըստ ձեռին բաւականի. այլ բանիւք և խոստամբք սնտեօք թարթափեցուցանէր զնա զամիսս իբրև ութ: Եւ տեսեալ Յովհաննու զի թագաւորն Արագոնի շատանայր և եթ բանիւք, յորդորեաց զնա և աղաչեաց խոնարհաբար զի հաճեսցի նպաստել թագաւորին Աւոնի ի հասից անտի, զորս ընդունէր նա յաշխարհին իւրում ի մօից եկեղեցոյ, քանզի չէ էր նորա յարեալ ի մի յերկոցունց պապիցն: Եւ եցոյց նմա համոզկեր բանիւք թէ զոր ինչ ծախեալ վատնիցէ ի հասից անտի վասն ազատութեան թագաւորին շայոց, պապն՝ յորոյ կողմն ունիցի յարել, վաւերացուցէ սիրով և հաճութեամբ: Եւ արքայն Արագոնի ետ նմա զսովորական պատասխանին, այլ յաւել ի վերայ զայս նուազ և խոստացաւ տալ նմա նաւ, որոյ անուն էր Յաղթութիւն, և թուղթ կնքեալ մատանեալ երից զորպետաց: Եւ մինչ կարծէր արեղայն թէ տացի նմա նաւն, թագաւորն Արագոնի ոչ կարելով զանց զխոստամբն առնել, ետ ասելցնա զի եթէ կամիցի ունել զնաւն՝ նմա իսկ անկ էր հանդերձել զայն: Եւ զայս ասէր՝ քանզի զիտէր հաւաստեալ զի արեղայն այն չունէր ի ձեռին արծաթ բաւական ի հանդերձանս նաւին, և այսպէս կամէր ձողո-

պրիլ ի նմանէ: Նանգերձ այսու ամենայնիւ ոչ ինչ կասեալ թուլացու եղբայրն Յովհան, մինչև տեսեալ թագաւորին թէ չէր մարթ զերծանիլ ի ձեռաց նորա, խորհեցաւ երկուս հնարս հայթայթանաց առ ի կատարել զհայցուածս նորա, առանց առնելոյ ծախս յիւրմէ կողմանէ: Առաջին, գրեաց թուղթս առ սուլթանն և յանձն արար զայն ի ձեռս ասպետի ուրումն ուխտաւորի, որ դէմ երթեալ գնայր ի քաղաքն սուրբ, և էր անուն նորա պարոն Յովհան Արփոնս Աորիկ: Այլ զթուղթն զայն՝ որ մնասակար էր բարեղ և փրկութեան թագաւորին նայոց, ետ յետս առնուլ արեղայն ի ձեռն արքայազարմ իշխանին Արագոնի, եղբայր Աետրոս կոչեցելոյ, որ էր հօրեղբայր թագաւորին Արագոնի: Աւ երկրորդ, գրեաց թուղթս առ եպիսկոպոսունս, առ կոմսս և առ պարոնս թագաւորութեան իւրոյ զի օգնեսցեն և նորա ազատութեան թագաւորին և ետ զթուղթսն ի ձեռս արեղային: Աւ նորա՝ ի խոր խոցեալ ի սրտի, էառ տարաւ զայնս ընդ ամենայն թագաւորութիւնն Արագոնի, ի Ասթաւոնիա, ի Ալալեցիա և ի կոմսութիւնն Ռուսիլոնի և և առաջի արար եպիսկոպոսաց և մեծամեծաց աշխարհին: Աւ նորա պատասխանի ետուն նմա թէ անկ էր թագաւորին ինքնին տալ նախ առ այդ զօրինակ: Աւ այսպէս անշահ մնաց արեղայն Յովհան:

ԳԼՈՒԽ ՆԻԷ.

Թիւ սրբէս ոմն յասպետաց Բարսեղունի ինրրեաց ի Յովհան Գարբելէ երեսու ընդ նմա ի Աաստիլիա և եցոց ղյօթարոս Ռիւն էր Ժախելոյ Քլորինս հինգ հարիւր յաղապոսելեան Ռաբարոնն նայոց:

Աւ իբրև ետես արեղայն զի ոչ ինչ օգտէր յԱրագոն և զի թագաւորն խոստմամբք և եթ տանէր և ածէր զնա, խորհեցաւ երթալ առ արքայն Աաստիլիոյ, Յովհան, որոյ բարութիւնն և զգօնութիւն և մեծափարթամ ճոխութիւն և առատաձիր պարգևացն համբաւ հոչակէր ընդ ամենայն երկիր: Աամէր անցանել և ի Գաղղիա, այլ յաւուրսն յայնտսիկ պակասեաց ի կենաց բարեմոյն թագաւորն Աարոլոս, որում Տէր թողցէ զյանցանս: Աւ մինչդեռ հանդերձէր Յովհան գնալ ի Աաստիլիա, ասպետ ոմն Բարսեղունի, որոյ անուն էր Բոննա Աասպերա, աղաչեաց զնա ի ձեռն բարեմիտ քաղաքացոյ ուրումն Բեռնարդոս Մարիմոն կոչեցելոյ, զի երթիցէ ընդ նմա ի Աաստիլիա, պատրաստ զորով յօժարակամ ծախել Քլորինս Հինգ հարիւր յաղատութիւն արքայի, զթացեալ ի վերայ աղետից նորա, յանձն առեալ մինչև անգամ երթալ առ սուլթանն Բարեղունի, միայն զի հաճեսցի ընդ այն թագաւորն Արագոնի, աէրն նորա: Աւ ասպա և ինքն իսկ ասպետն եկն բանիւ բերանոյ խօսել ընդ արեղային և հաստատեալ զխոստմունս իւր երգուաւ նմա աննկնզ հաւատարմութիւն: Աւ ընկալաւ արեղայն զոհութեամբ բազմաւ:

ԳՂՈՒՒՅ ՆԻՆ.

Թի՛ւ որպէս իշխանն Արագոնի և ասթուրացի խորհուրդը հասան ըն՛ զո՛ր պատասխանի փայտէն լափաւորին Աստուծոյ՝ ելլէ հարցանելից՝ զնոսա ինչ որպէս ինչ փոխաւոր արքային Արագոնի և ասթուրացի խորհուրդին ձայնոց:

Իշխանն Արագոնի և խոստովանահայրն և ասպետն, զորմէ գրեցաք ի վեր անդր, մեկնեցան ի Բարսելոնէ յուրթևասաներորդի աւուր ամսեանն շոկտեմբերի, յամին հազար երեք հարիւր ութսուն, և զնացին ի Աստուրիա և զտին զարքայն ի քաղաքին Մէդինա Պաշտական (դէլ Ամալո) ի նախընթաց աւուր տօնի առաքելոյն Անդրէի: Բայց յառաջ քան զմտանելն առ թագաւորն, առեալ արեղային մեկուսի զիշխանն Արագոնի խորհուրդը կալաւ ընդ նմա և ասէ. «Տէ՛ր, ոչ զանխուլ ինչ է ի քէն զե արքայն Արագոնի՝ եղբորորդին քո՝ ոչ ինչ նպաստ եղև ի փրկութիւն թագաւորին ձայնոց տեսուն իմում: Ե տեսանես քաջ զե իթէ ոչ գտանէր յաշխարհի այլ ոք թագաւոր բաց ի նմանէ, ոչ էր երբէք նմա հնար ելանել ի բանտէն: Աւ արդ, Տէ՛ր, ինձ այնպէս իմն թուի թէ հարկ ի վերայ կայցէ մեզ խորհել զե իթէ հարցանիցէ մեզ արքայն Աստուրիոյ թէ՛ Ե՞տ ինչ թագաւորն Արագոնի յազատութիւն արքային ձայնոց, զե՞նչ ունիցիմք առ այդ տալ պատասխանի. իթէ ասիցեմք՝ այո՛, ստիցեմք ի նախատինս անձանց. իսկ իթէ ասիցեմք՝ թէ ետ նա և ոչ մի ինչ, չեցէ այն ի պատիւ արքայականն վահափառութեան և զրեացի նմա ի յանցանս և յանագորոյն անդթուութիւն զե այսպէս վարեալ իցէ քրիստոնեայ ոմն թագաւոր ընդ աթոռակից քրիստոնեայ թագաւորի»:

Յայնժամ պատասխանի ետ իշխանն Արագոնի առ եղբայրն Յովհան և ասէ թէ քաջ իսկ հասեալ է իմ ի վերայ զե թագաւորն Արագոնի, որդին եղբօր իմոյ, ոչ ինչ կամի շնորհել ընդ որ ամաչեալ շառագունիմ ես. այլ որպէս զե մի՛ վնաս ինչ հասցէ գործոյ փրկութեան թագաւորին ձայնոց, ասասցուք թագաւորին Աստուրիոյ, զե զոր ինչ տացէ արքայն Արագոնի՝ մատուցուք ի նուէր առ սուրբանն. իսկ զոր ինչ հաճեցի նա ինքն շնորհել ի կիր առջի ի նպաստ և յուտեստ ազգականի իմոյ, թագաւորին ձայնոց»:

ԳՂՈՒՒՅ ՆԻՒ.

Թի՛ւ որպէս իշխանն Արագոնի և ասթուրացի խորհուրդը և ասպետն մտախնայաւ լափաւորն Աստուծոյ և ասալէ արքային նճա զնորմա արքային ձայնոց:

Աւ յետ այնորիկ երեքին նոքա, զորս ի վեր անդր յիշեցաք, յանդիման եղեն թագաւորին Աստուրիոյ, որ անկեալ զնէր ի մահիճս առ խօթութեանն: Աւ իբրև մատուցին նմա մեծարանս, ետ ի նա արեղայն զթուղթս թագաւորին ձայնոց և եցոյց նմա աղիողորմ բանիւք զնեղութիւնս բանտին և զվիշտս թագուհւոյն Մարգարիտայ՝ կնոջ նորա և զօրիորդին Մարիամու, դստեր նոցա. և թէ զեւորդ զօր ամենայն բռնադատէին զնա ուրանալ զՔրիստոս: Աւ զուրթս ողորանաց արկանէր առաջի արքային զե հաճեցի տալ ձեռն օգնականութեան ի փրկութիւն թագաւորին ձայնոց: Յետ այնորիկ և իշխանն Արագոնի խօսեցաւ ըստ խորհրդոյն, զոր էր նոցա կալեալ յառաջագոյն:

Հինդերորդ, պատերազմն ընդդէմ թագաւորին Պորտուգալի, յոր վասն ել զնաց արքայն Վաստիլիոյ ի Պորտուգալ և զինու զօրութեամբ էա զբերդն կոչեցեալ Ալմեդա:

Եւ իբրև ետես թագաւորն Վաստիլիոյ զի հրեշտակն և խոստովանահայր արքային Հայոց երթայր զհետ նորա յոր կոյս դէմ եդեալ գնայր նա, ասաց նմա թէ տուեալ էր հրաման զի աւանդեցեն ի ձեռս նորա ի Վալադոլիդ քաղաքի զոր ինչ սահմանեալն էր նորա ի փրկանս թագաւորին Հայոց. այսինքն՝ անօթ մի արծաթեայ, գեղեցիկ յոյժ, պատեալ ոսկով, բաժակ մի ոսկի հանդերձ կափարջաւ, կտաւս չորս կարմիրս բարակամանս, իրեք հազար մորթս սկիւռի և չորս բազէս: Եւ հրաման ետ արքայ միում ումեք ի զինակրաց անտի իւրոց, որոյ անուն էր Ալփոնս դը Աելար զի ուղեկից լեցինմա հաւատարմութեամբ, յորժամ կամեսցի մեկնել անտի և երթալ ի Բարսելոն, ընդ որ յոյժ շնորհակալ եղև արքայի արեղայն Յովհան: Եւ զի ասպետն Բոննա որ ի Վաստիլիոյ դարձ արարեալ յԱրագոն, գրեալ էր առ Յովհան զի թագաւորն Արագոնի հրամայեալ էր հանդերձել նաւս և պարզևս առաքել առ արքայն Հայոց, ել զնաց արեղայն ի Բարսելոն վասն ստուգելոյ զիրսն, այլ ետես զի ոչ նաւք և ոչ ընծայք էին պատրաստեալ վասն որոյ և տրամեցաւ իսկ յոյժ. և դարձաւ անդրէն ի Վաստիլիա վշտացեալ սրտիւ և չոգաւ ի Վալադոլիդ, ուր խորհէր գտանել զընծայսն պատուականս կաղմ և պատրաստ ըստ հրամանի թագաւորին: Այլ բանս ստապատիրս եղեալ էին յունկն թագաւորին թէ խոստովանահայրն արհամարհեալ զընծայիւքն՝ անցեալ գնացեալ էր ի Բարսելոն: Եւ իրազեկ այնմ եղեալ եղբօր Յովհաննու, գնաց ի

Վաստիլիա առ թագաւորն ի քաղաքն Ավիլայ, ուր տուեալ էր նորա բերել զանօթսն ոսկեղէնս, և բերկրեցաւ թագաւորն մեծապէս ի տեսանել անդ զնա. և արեղայն արդարացոյց զանձն առաջի արքայի, պատմելով նմա թէ յինչ պատճառս երթեալ էր նորա ի Բարսելոն:

ԳԼՈՒԽ ՃԼԱ.

Թէ՛ ո՛րպէս Յովհան արեղայ եգիս ի քաղաքն Ավիլայ ասպետսն ասպետ հայապէս, որ ուրացեալ էր զԲարսելոն և ընկալեալ զրեւն ասպետսն:

Եւ յետ արգարանալոյ Յովհաննու առաջի թագաւորին, եգիտ ի քաղաքին Ավիլայ զխաբերայ ոմն ասպետ ազգաւ հայ, Մանուէլ անուն, որ ուրացեալ էր զԲարսելոն և ընկալեալ զսարակինոսացն զգին և էր եղեալ նորա յառաջագոյն քահանայ. և իրթայր ընդ ամենայն կողմանս առ թագաւորս և իշխանս քրիստոնէից և կեղծաւորեալ զանձն իբրև հրեշտակ թագաւորին Հայոց, խնդրէր ի նոցանէ զի օգնեսցեն արծաթով ի փրկանս նորա, այնպէս իմն կարծեցուցանելով թէ զոր ինչ շնորհեցեն՝ եղեցի ի նպաստ ազատութեան արգելական արքային. այլ պատրէր զնոսս ստութեամբ, զի զոր ինչ տային՝ յինքն շորթէր: Եւ այնքան համոզկեր բանիւք ողորեաց պատրեաց զթագաւորն Վաստիլիոյ, մինչև հաւանել նմա, զի յանձնեցին ի ձեռս նորա պատարագքն, զորոց խօսեցաք, որպէս զի տարեալ մատուցէ առ սուլթանն յանուն արքայի: Բայց եղբայր Յովհան գնաց առ կարգինայն Ալունա ի Մալամանքա և խնդրեաց ի նմանէ տալ կոչել առաջի իւր զխաբեպատիր զայն ասպետ զի խօսեսցի

ընդ նմա. և կարգինալն կատարեաց զինգիր նորա: Եւ իբրև եկն՝ աղաչեաց կրօնաւորն զկարգինալն զե հրամայեցէ առնն տալ զնամականի, զորս թագաւորք և իշխանք քրիստոնէից գրեալ էին առ սուլթանն ի խնդիր ազատութեան արքային շայոց, և բերել ի մէջ զամենայն ընծայան և զարծաթ՝ զոր ընկալեալ էր ի նոցանէ. և արար նա այնպէս: Յայնժամ պատուիրեաց մի՛ ևս այլ այգալիսի սուտ հրեշտակութեամբ պատրել զթագաւորս և զեշխանս և առնուլ ի նոցանէ ինչս իբրև թէ ի պէտս արքային շայոց և պահել առ իւր: Եյլ սակայն զերացս այսոցիկ ոչ խօսեցաւ ինչ առ թագաւորն Սաստիլիոյ խոստովանահայրն այն, զի մի՛ խափան ինչ անտի հասանիցէ փրկութեան արքային շայոց:

Եւ յետ աւուրց ոչ բազմաց՝ թագաւորն Սաստիլիոյ հրամայեաց հրեշտակացն իւրոց երթալ ի միասին ընդ խոստովանահօրն առ սուլթանն և մատուցանել նմա զընծայան: Եւ որք առաքեցանն՝ էին ստանուն ասպետն և Ելփոնս Քուէլար և Պետրոս Սեզովիացի: Իսկ եղբայր Յովհան, որ ճանաչէր քաջ զխաբեպատիր ասպետն, ասէ ցնա դէմ յանդիման թագաւորին, զի եթէ և լեալ իսկ էր նա հայր իւր՝ ոչ կամէր զի գնասցէ նա անդր: Եւ թագաւորն հարցանէր զարեղայն թէ՛ առ իմէ՛ ասէր նա զայդ: Ետ պատասխանի և ասէ. «Տէ՛ր արքայ, եթէ նենգն ոք քեզ խաբէութեամբ, զի՞նչ, աղէ, առնէիր դու նմա»: Եւ թագաւորն ասէ. «Օ՛ն և օն, տայի հատանել զգլուխ նորա»: Եւ եղբայր Յովհան ասէ. «Եւ ահա զայդ արասցէ սուլթանն ընդ առնդ այգմիկ, եթէ անկցի նա ի ձեռս նորա, այլ սակայն մահ գորա ոչ միայն գործիցէ և ոչ մի ինչ օգուտ ի փրկութիւն արքային շայոց, այլ մանաւանդ լինիցի ևս այնմ խափան և վնա-

սակար»: Եւ թէպէտ զայդ ինչ ասաց Յովհան արեղայ, այլ ոչ ի վեր եհան թագաւորին թէ կեղծեալն այն ասպետ՝ էր յառաջագոյն քահանայ և լեալ ապա քրիստոսուրաց. այլ զայս և եթ ասաց նմա թէ «ոչ համարձակեսցիս անշուշտ ելանել ընդ առաջ սուլթանին, քանզի դու ինքն զիտելով զիտես զի սարակինոսք մասնեսցեն զքեզ ի մահ, զի ոչ զտար հաւատարիմ յոր ինչ խոստացարն նոցա և նմին ինքեան սուլթանին»: Իսկ խաբեքային՝ արդարացուցանել կամելով զանձն առաջի թագաւորին, ասէ. «Տէ՛ր արքայ, ի բոլոր սրտէ իմմէ ցանկամ բարութեան արքային իբրև բնիկ տեառն իմում: Եւ զայս ասէր նա առ կեղծաւորութեան, զի ակն ունէր բարիս ինչ ընդունել ի թագաւորէն. և ոչ ունէր ի մտի երթալ մինչև առ սուլթանն. քանզի հասեալ ի Բարսելոն ընդ խոստովանահօրն և ընդ այլոց պատգամաւորաց, մեկնեցաւ ի նոցանէ և գնաց ի բաց:

Յայնժամ թագաւորն Սաստիլիոյ հրամայեաց հրեշտակացն ուղղոյ լինել և ետ նենգաւորին երեք հարիւր Ֆլորէնս, կերպաս աղնիւ ի հանդերձս. և խոստովանահօրն՝ Ֆլորէնս երեք հարիւր և յիսուն. ետ և զինակրաց իւրոց զրամ՝ բաւական ի պէտս ճոնապարհին, ի գնալ և ի դառնալ. և հրամայեաց նոցա լինել նմա ընկերակից հաւատարմութեամբ և անսալ յամենայնի խորհրդոց նորա: Եւ հրեշտակացն երկրպագեալ արքայի, ելին յերեսաց նորա և անկեալ յուղի չոզան ի Բարսելոն:

ԳԼՈՒԽ ՃԼԻ:

Յաղագս հակառակութեան որ եղև ի մէջ պատգամաւորացն և
ասպետին Բոննայի, հրեղորակի արքային Երազոնի, ի պատգամաւորաց
պատգամաւորաց արքային Աաստիլիոյ:

Եւ եղև իբրև հասին արեղայն Յովհան և պատգամաւորք արքային Աաստիլիոյ ի Բարսելոն, սուտանուն ասպետն եթող զնոսա և մեկնեցաւ յուկամ առանց տալոյ զողջոյն հրաժեշտի: Եւ սեպուհն Բոննա, ասպետ և հրեշտակ արքային Երազոնի մատեաւ առ արեղայն և ասաց նմա եթէ ունէր յարքայէն Երազոնի զիր աղերսանաց առ սուլթանն. և աղաչեաց զնա զի հաճեսցի առնուլ զնա ընդ իւր և ընդ հրեշտակս արքային Աաստիլիոյ, զի մատուցէ զթուղթն առ սուլթանն յերեսաց թագաւորին Երազոնի. և նա խոստացաւ նմա առնել զայդ: Եւ մտեալ պատգամաւորացն ի նաւ, մեկնեցան անտի ի քսաներորդի առաջներորդի աւուր ամսեանն Մայիսի, յամին հազար երեք հարիւր ութսուն և երկու, և յետ բազում պեկոծութեան հասին ի քաղաքն Եղեքսանդրիա, ի չորեքտասաներորդում աւուր ամսեանն Օգոստոսի: Եւ եղև հակառակութիւն մեծ ի մէջ Յովհաննու արեղայի և ասպետին Բոննայ, պատգամաւորին արքային Երազոնի. քանզի կամէր սա զի պատարագքն, զորս առաքէր արքայն Աաստիլիոյ, մատուցին առ սուլթանն յանուն թագաւորին Երազոնի. այլ սակայն արեղայն Յովհան և ընկերակիցք նորա, զինակիրք արքային Աաստիլիոյ, ոչ հաւանեցան ընդ բանս նորա. և պատասխանի ետուն նմա ասելով թէ ոչ բնաւ յօժարեսցին յանձն առնուլ զայն, զի հակառակ է իրաւանց և արդարութեան:

Եւ տեւաց ձգեցաւ զժտութիւնն ի մէջ նոցա մինչև եկին ի Քահիրէ:

Եւ իբրև հասին անդր, արեղայն Յովհան և երեքին զինակիրքն Աաստիլիոյ զնացին դէպ ուղիղ առ թագաւորն Հայոց. և եղբայր Յովհան՝ խոստովանահայրն արքայի, պատմեաց նմա թէ զորպիսի՛ ընծայս առաքէր առ նա արքայն Աաստիլիոյ ի փրկանս. և ետ ապա բերել զայնս և մատուցեալ առաջի, ասաց ցարքայ բաշխել ըստ հաճոյից կամաց իւրոց. և յանձնեաց նմա և զթուղթն ևս, զոր առաքէր արքայն Աաստիլիոյ: Եւ հրամայեաց արքայն Հայոց բաժանել զընծայսն յերկուս մասունս, զմին տանել պատարագ առ սուլթանն և զմիւսն առ Բարիուկ՝ որ էր յայնժամ ինամակալ սուլթանին և պետութեանն: Եւ արարին որպէս և հրամայեաց նոցա արքայ:

ԳԼՈՒԽ ՃԼԳ:

Թիւ որպէս մասոցին պատգամաւորք գլխուսն աս իշխանն Բարիուկ և ինչ իսուեցաւ Բարիուկ ընդ պատգամաւորին Երազոնի.

Եւ ի վեցերորդում աւուր ամսեանն Սեպտեմբերի եկին հրեշտակքն առաջի մեծի իշխանին Բարիուկայ և ետուն նմա զթուղթն, զորս թագաւորք իւրեանց առաքէին առ սուլթանն: Եյլ յառաջ քան զմատչելն առ նա՝ համբուրեցին զերկիր երիցս. և պատմեաց նմա Յովհան արեղայ թէ որպէս երկոքին թագաւորքն Աաստիլիոյ և Երազոնի ինդրէին և հայցէին ի սուլթանէն զի սէր Աստուծոյ արասցէ շնորհս արձակել յարգելանէն

անտի զհէք արքայն Հայոց քրիստոնեայ, զգրկեալն յաթոռոյ իշխանութեան իւրոյ: Յայնժամ իշխանն Բարկուկ ասէ ցհրեշտակն Արագոնի. «Օ իմրդ իցէ, զի նամակ մի և եթ բերես դու ի թագաւորէն Արագոնի քայց զհտասջեր զի ոչ սիրեմք մէք առնուլ բռնի. թագաւոր քո ոչ է քաջածանօթ մերոցս սովորութից: Յորժամ առաքէ այսր առ մեզ խնդիր վասն վաճառուց իւրոց, առաքէ միանգամայն և ականս պատուականս և ընծայս ի նուէր: Իսկ առ ի խնդրել զայր ոք թագակալ ոչ բերես և ոչ մի ինչ ընդ քեզ: Իբր ոչ եթէ սուլթանն և ես կարօտ ինչ իցեմք պատարագաց ձերոց և պատմուծանաց, այլ եթէ բերեալ էր քո և խնձոր մի, շատ իսկ էր այդ ի նշան բարեկամութեան. և եթէ կամեցեալ էր թագաւորիդ դնոց առնուլ գերի զոմն ստրուկ, պարտ իսկ էր նմա հատուցանել դրամն հազար»: Եւ դարձեալ առ պատգամաւորսն Աստիլիոյ. «Առաք մէք, ասէ, զխնդիր ձեր. տեսցէ սուլթանն զթուղթսդ և կալցի խորհուրդ և ապա տացէ ձեզ պատասխանի»: Եւ պատգամաւորացն խոնարհեալ յերկիր, ելին յերեսաց նորա և դարձան ի տեղիս իւրեանց:

ԳԼՈՒԽ ՃԼԴ.

Թիւ որպէս պատգամաւորքն իրեցեայք ի սուլթանէն՝ ճապոնցին նմա զընթացան:

Եւ առաքեաց սուլթանն ասել ցպատգամաւորսն զի եկեսցին առ նա յուլթաւտաներորդում առուր ամետանն Օզոստոսի: Ելլ մինչ դեռ ևս ի տան էին, առաքեաց նոցա հանդերձս նորս, զի արկեալ զանձամբ երեւեսցին

առաջի երեսաց իւրոց, զի այս սովորութիւն էր սուլթանաց: Եւ յղեաց զոմանս յաւագորերոյն տեսանել զպատարագս արքային Աստիլիոյ, զի թագաւորն Արագոնի ոչ էր առաքեալ և ոչ մի ինչ: Եւ իբրև մտին առաջի սուլթանին և երկիրպագին երիցս անգամ, իշխանն մեծ Բարկուկ եհարց ցնոսա թէ զի՞նչ խնդրեն: Պատասխանի ետ եղբայրն Յովհան և ասէ. «Տէր, խնդրեմք զի ի սէր Աստուծոյ և վասն պաղատանաց արքայից տերանց մերոց, որ բարեկամք ձեր են և յորոց առաքեցաքս առ ձեզ, հաճեսցի սուլթանն առնել շնորհս և արձակել ի բանտէ զհէք թագաւորն Հայոց քրիստոնեայ»: Պատասխանի ետ Բարկուկ և ասէ. «Սուլթանն կալցի խորհուրդ վասն բանիդ այդորիկ և ապա տացէ ձեզ պատասխանի»: Յայնժամ հրեշտակացն երկրպագեալ որպէս յառաջն, մատուցին զընծայսն՝ որք պատուականք յոյժ երեւեցան յաչս ամենեցուն. և ելեալ զնացին ի տեղիս իւրեանց:

ԳԼՈՒԽ ՃԼԵ.

Թիւ որպէս իշխանն Բարկուկ արշակեաց ի բանտէ զԼևոն արքայ Հայոց:

Եւ յետ ոչ բազմաց ինչ աւուրց, ի վերջնում աւուր ամսեանն Սեպտեմբերի, եկն եհաս բարենշան օր ազատութեան թագաւորին Հայոց: Իշխանն Բարկուկ ետ կոչել առաջի իւր զհրեշտական և զթագաւորն Հայոց, ազուցեալ նմա հանդերձս ոսկեհուռս արտակիտեալս կրնգմենեաւ. և յերկրորդել նոցա զաղաչանսն, արձակեաց զարքայ յանպայման ազատութիւն. և ոչ խնդրեաց ինմանէ երգումն կամ խոստումն չվաստելոյ սուլթանին առ յա-

պայն: Եւ արքայ մատոյց նմա շնորհս: Եւ կլեալ անտի յապարանս իւր նոյնհետայն փրկանաւորեաց ի գերութենէ զարս և զկանայս, որք էին ի Քահիրէ, ի փոխարէն շնորհին զոր արար նմա Աստուած:

Եւ մինչդեռ արքայն Լևոն էր ի հանդերձանս չուոյն, իշխանն Բարկուկ եկն յեղբ գետոյն Նեղոսի, սեպհական գետանաւաւն սուլթանին, որ էրն կազմեալ պատրաստեալ վասն թագաւորին, և կլեալ անտի զնաց ի տուն իւր. և առաքեաց հեծեալս չորս յապարանս թագաւորին շայոց, որ առեալ ածին զնա ի տեղին ուր էր գետանաւն:

ԳԼՈՒԽ ՃԼԳ.

Թիւ ո՛րոյն էին արտայ ընդ իւրայնոցն յԱղէթասանդրեա և Սե ո՛րոյն առ-լնանն իորհրդասկեցո-Սեամբ իշխանացն առաւելաց հրովարդակ յԱղէթասանդրեա առ Կաղաթայեան զի կայցե զՍագասոյն և դարչոսցե ի Բանս առ-լնանին:

Եւ ել թագաւորն և որք ընդ նմայն էին ի գետանաւ անգր սուլթանին և նաւարկեալք հասին յԱղէթասանդրիա: Եւ նոյնհետայն ետ թագաւորն խնդրել նաւ որով և իցէ զնով յոր մտեալ ծովամուխ եղև յեթնորորում աւուր ամսեանն շոկտեմբերի:

Եւ ստրջացաւ սուլթանն և իշխանք նորա զի արձակեցին զթագաւորն, և ասէին թէ մարթէր նմա դեռ ևս վրասել նոցա, զի ամենայն թագաւորքն քրիստոնէից տոհմակիցք էին նորա: Եւ խորհուրդ արարեալ առաքեցին առ քաղաքապետն Աղէթասանդրիոյ հրովարտակս ի սուլթանէն, հրաման տուեալ սպառնալեօք զլսապարտութեան, զի մի թողացուցէ թագաւորին շայոց մեկնել

ի քաղաքէ կամ ծովագնաց լինել, այլ զի ձերբակալ արարեալ զնա դարձուցէ ի բանտ սուլթանին, ի Բաբելոն, ուստի արձակեալն էր:

Եյլ սակայն, շնորհելովն Աստուծոյ, ոչ յաջողեաց նոցայն ձեռնարկութիւն. զի հրովարտակն եհաս ի ձեռս քաղաքապետին ընդ արեւագալն, մինչդեռ արքայն մեկնեալ էր ծովագնաց ընդ իւրոցն զհասարակ զիշերաւ:

Եւ իբրև ետես աւագանին թէ ի դերև ել խորհուրդ նոցա, սպանին զսուլթանն և բազմեցուցին ի տեղի նորա զմեծ իշխանն Բարկուկ:

Եւ թագաւորն և որք ընդ նմայն էին՝ նաւարկեալք յաջողակ հողմով՝ հասին ողջամբ շնորհիւ Տեառն ի շոկոս կղզի, ի քսաներորդի առաջնկորդի ամսեանն շոկտեմբերի: Ենդ եգիտ արքայ զտիկինն Բզապէլ, զդուստր հօրեղբօր իւրոյ Գուկոնի Լուսինեան՝ թագաւորին շայոց: Եւ եգիտ անդ արքայն Լևոն և զայր ոմն. ազ նուական, զսեպուհն Յովհան Աուրսէն (Աորսինի) զեղբայր կարգինալին Փլորենտիոյ, որ ընկալաւ զնա պատուով մեծաւ՝ հանդերձ դստերք հօրեղբօր թագաւորին:

Եւ յիշեաց արքայ զհաւատարմութիւն և զննամս, զվեշտս և զնեղութիւնս, որոց տարաւ սիրով արեղայն Յովհան Գարգել, իւրն խոստովանահայր, յազատութիւն անձին իւրոյ: Եւ կարգեաց զնա ատենադպիր շայոց:

ԳԼՈՒԽ ՃԼԷ.

Թիւ ո՛րոյն լուսն արտայ զգոյժ մահո- լուսնայնն Արարտէ և արարեցաւ ընդ այն մեծապէս:

Եւ մինչդեռ էր թագաւորն ի շոկոս կղզւոջ լուսաւ

զգոյժ մահու արեանառուին իւրոյ թագաւորին Սիպրոսի, որդւոյ լաւակամ թագաւորին Պետրոսի, որ էառն զԱղիքսանդրիա. և էր նորա զրաւեալ ի կենաց ի տամներորդում աւուր ամսեանն Հոկտեմբերի, յամի Տեառն Հազար երեք Հարիւր ութսուն և երկու: Եւ տրամեցաւ արքայ տրամութիւն մեծ, ոչ միայն ընդ այն զն Համարիւն իւր էր արքայն, այլ զն տեսանէր զպապականութիւն աշխարհին ի ձեռաց Վենուացւոց, որք տիրեալ Փամագոսայ, նուաճեալ էին զպետութիւնն ընդ իշխանութեամբ իւրեանց: Եւ իղձ լինէր արքայ անցանել զնալ ի Սիպրոս առ ի ստանալ զերաւունս ժառանգութեան, որ անկանէր նմա. և զօրավիզն լինել բնակչացն, եթէ միայն գտանէր նաւ տանել զնա անդր. սակայն ոչ կարաց բերել ի ձեռս ոչ ոսկւով և ոչ արծաթով: Հուսկ ուրեմն խնդրեաց նաւ ի կարգապետէ Հիւրընկալացն Հռոդոսի, առ ի յղել պատգամաւորս և թուղթ մտիթարութեան ի Սիպրոս, զոր և էտ նմա յօժարութեամբ: Ելլ երկուցեալ Հիւրընկալացն թէ գուցէ զչարեացին Վենուացիք, ոչ թողին թագաւորին վարձել նաւ զն անձամբ զնասցէ ի Սիպրոս:

Եւ տեսեալ արքային թէ ոչ էր մարթ առնել ինչ, կազմեցաւ Հանդերձեցաւ երթալ յԱրեմոտոս, և նախ առաջինք՝ առ պապն, յԱվինիոն. և այնուհետև՝ առ թագաւորս և իշխանս քրիստոնէից, զն խնդրեացէ ի նոցանէ օժանդակութիւն ստանալոյ վերստին զթագաւորութիւն իւր:

ԳԼՈՒԽ ՃԼԸ.

Թէ որչափ եհաս արքայ ի նասահանգիսան Վենեպոյ և անպի քնաց յԱվինիոն՝ առ պապն:

Եւ մեկնեցաւ արքայ ի Հռոդոսէ. և էին ընդ նմա արքն իւր և Յովհան Աուրսէն և ազնուական ոմն կրօնաւոր՝ անուանեալ եղբայր Պոմինիկոս, ասպետ ի կարգէ սրբոյն Յովհաննու Երուսաղէմի, հրամանատար Նէպոլսոյ և ապա Սիպրոսի, և ծովամուխ եղեալ ի քսաներորդի առաջնորդի ամսեանն Նոյեմբերի, Հասին ողորմութեամբն Աստուծոյ ի նաւահանգիսան Վենեպոյ յերկոտասաներորդի աւուր ամսեանն Վեկտեմբերի. և ընկալեալ եղև անդ թագաւորն մեծաշուք փառօք: Եւ իբրև Հանգեաւ արքայ և որք ընդ նմայն էին, էտ գումարել զժողովն և զաւագանի քաղաքին յապարանս իւր և խնդրեաց ի նոցանէ զն շնորհեսցեն նմա նաւս երթալ ի Սիպրոս, կալ զօրավիզն ժողովրդեանն և ամօքիլ զանհարին տրամութիւն նորա ընդ մահ արքային, արեանառուին իւրոյ: Եւ Վենեպոյցիք պատասխանի ետուն և ասացին թէ վասն ուխտի դաշանցն կուրոց ընդ Վենուացիս՝ ոչ կարէին առնել զայդ:

Յետ այսորիկ մատեան առ թագաւորն Հակակարդինալն Ռաւեննայ և Հակապատրիարքն Քարդոյի (Քրագոյի) յարեցուցանել զնա ի պապն իւրեանց Քարթոլոմէոս, որ էր ի Հռոմ. և ասէին, թէ նա իցէ օրինաւոր պապ. և խոստացան ձեռնտուութեամբ նորին դարձուցանել զնա յաթող թագաւորութեան իւրոյ: Եւ պատասխանի թագաւորն և ասաց թէ Հասու եղեալ Քրչմարտութեանն՝ արասցէ զոր ինչ ցուցցէ նմա Տէր ի բարին:

Եւ ել յետ այնորիկ և մեկնեցաւ թագաւորն և որք ընդ նմայն էին, զերեսս հաստատեալ զնալ առ պապն: Եւ անցին ընդ գաւառսն իշխանացն Պատաւիոնի և Վե-րոնայ. և յամենայն քաղաքս և յաւանս ընդ որ անցանէր՝ իշխանք, քաղաքացիք և ժողովուրդն համօրէն ընկալան զնա մեծահանգէս շքով, ելեալ ի թափօր ընդ առաջ նորա, և ետուն նմա ընծայս և պարգևս: Եւ յառաջ վարեալ արքայի զճանապարհ իւր, եկն եհաս յԱլփինիոն: Եւ նախ քան զմտանել նորա անդր, յղեաց ընդ առաջ նորա պապն Աղեմէս Ե. զթափօրս քաղաքին և արս իբրև հազարս երկուս և ընկալաւ զնա աւաղաշուք հանդի-սիւ և սիրով մտերմութեան: Եւ կրօնաւորն Յովհանն, հայրն խոստովանութեան արքային, ի ժողովի անդ պա-պին պատմեաց մի առ մի զանհնարին վիշտս տառապա-նաց, զորս կրեալ էր նորա ի բանտի կապանաց՝ յԱգիպ-տոս. և թէ որպէս սարակինոսք բռնադատէին զնա դառ-նալ ի դէն իւրեանց և յուրաստ լինել զՔրիստոս. և թէ որպէս շնորհիւն Աստուծոյ զգէմ կալաւ նոցա անվը-կանդ արիութեամբ: Եւ յաւել պատմել թէ որպէս դի-մեալ էր արքային առ պապն և խնդրեալ ի նմանէ օգնա-կանութիւն առ ի զբռամբ արկանել զերկիր իշխանու-թեան իւրոյ, զոր յափշտակեալ էր սարակինոսաց: Եւ ի լռել նորա ի խօսիցն, արքայն Ալեոն, իբրև բարի և ճշ-մարիտ կաթողիկեաց դաւանեցաւ ի ժողովի անդ զպապն իբրև զարգարև փոխանորդ Յիսուսի Քրիստոսի, որպէս վայել է հարազատ որդւոյ սրբոյ եկեղեցւոյ, և մերժեաց զբանս հակակարգիւնային և հակապատրիարքին նախա-ճառելոց, որ հրապուրեալ էին զնա խոստմամբ ի Վե-նետիկ քաղաքի՝ յարել ի կողմն իւրեանց.

Յայնժամ պապն մարդասիրութեամբ բազմաւ ըն-

կալաւ զթագաւորն Հայոց և պարզեեաց նմա նուէրս առատաձիրս առ ի ստանալ վերստին զթագաւորութիւնն իւր: Եւ յառաջնում անդ աւուր ամենանն Մարտի ետ նմա զպատուական վարդն ոսկեղէն իբրև քան զամենե-սին ազնուագունի ի թագաւորս: Եւ ի մետասաներորդի աւուր ամենանն Եպրիլե, առաջի ժողովոյն կարգինալաց ամբարձ պապն զեղբայր Յովհանն Պարզել, զխոստովա-նահայրն թագաւորին, յեպիսկոպոսութիւն քաղաքին Տոր-տիբոլեայ (ի թագաւորութեան Նէպոլսի), ի վարձ փո-խարինի վաստակոցն և վշտաց և բազմաչարչար տուայ-տանաց, զորս կրեաց նա ի փառս սրբոյ եկեղեցւոյ, ջա-նահնար եղեալ ազատել զարքայն Հայոց:

Յետ այսորիկ կարգեաց արքայ զեղբայր Յովհանն Աուրսէն ատենադպիր Հայոց, փոխարէն մեծամեծ երախ-տեաց նորա և վաստակոց յանցելումն ժամանակի:

ԳԼՈՒԽ ՃԼԹ.

Թէ որպէս մեկնեցաւ թագաւորն յԱլփինիոն երկալ յԱրագոն և ի Աաստիլիա:

Ի չորրորդում անդ աւուր ամենանն Մայիսի մեկ-նեցաւ արքայն Հայոց ի քաղաքէ անտի պապին զնալ յԱրագոն և ի Աաստիլիա, զի մատուցէ շնորհակալիս թագաւորացն երկոցուն, վասն ջանիցն տարիւոց յաղա-տութիւն անձին իւրոյ: Եւ չոգաւ նախ յԱրագոն: Եւ արքայն, թագուհին, դուքսն Ժիրոնի, դքսուհի կին նո-րա և որդի նոցա Մարտինոս և ամենայն ժողովուրդն ընդառաջեալ՝ ընկալան զնա թափօրիւ և մատուցին

նմա քաղում պարզես և ընծայս: Ջնոյն արարին և ամենայն քաղաքք, ընդ որս անցանէր արքայ:

Եւ թողեալ զԱրազոն դէմ եղ թագաւորն գնալ ի Ասստիլիա: Եւ արքայն Ասստիլիոյ լուեալ զգալստենէ նորա, առաքեաց զերկուս յասպետաց անտի իւրոց ընդ առաջ նորա, ի մուտս սահմանաց աշխարհին, զի ընկալցին գնա պատուով և հատուցեն զծախս նորա յարքունուետ, մինչև ի զալ հասանել նորա առաջի տեսուն իւրեանց: Եւ էր յայնժամ թագաւորն Ասստիլիոյ ի Բատայօջ քաղաքի, ուր հանդերձեալ էր առնուլ ի կնութիւն զգուստր արքային Պորտուգալի, որոյ անուն էր Բատորիքս, յերկոտասաներորդում աւուր ամեհանն Մայիսի, յամի Տեսոն հաղար երեք հարիւր ութսուն և երեք: և ազդ արար արքային շայոց զի կացցէ մնասցէ մտադիւր զալստեան նորա առ ի կատարել զհարսանին: Եւ թագաւորն շայոց թէպէտ ձիավարէր սրարշաւ ընդ տիւ և ընդ զիշեր, այլ չեղև նմա հնար ժամանել ի սահմանեալ աւուրն: Եւ արքայն Ասստիլիոյ յերկարաձգեաց վասն նորա զօր հանդիսի հարսանեացն: Եւ եհաս հուսկ ուրեմն թագաւորն շայոց ի դրունս Բատայօջի, այլ մինչ չէ՛ էր նորա մտեալ ի քաղաքն, ել ընդ առաջ նորա արքայն Ասստիլիոյ, առեալ ընդ իւր զկարգինալն Ղիւնայ, զնուիրակ պապին, և զիշխանն Սավարրայ և արքեպիսկոպոսունս և եպիսկոպոսունս քաղումս, ի շուք թափօրի: Եւ եղև իբրև մատեան առ միմեանս թագաւորքն երկոքին, իջին յերկվարաց իւրեանց, այլ նախ զառաջինն փութացաւ էջ արքայն շայոց, ի մեծարանս թագաւորին Ասստիլիոյ, վասն շնորհաց փրկանաւորութեան իւրոյ: Եւ զիրկս արկեալ համբուրեցին զմիմեանս արքայքն երկոքին և կատարեցին տօն ցնծու-

թեան. զնոյն պատիւ մեծարանաց մատուցին թագաւորին շայոց և դասք եպիսկոպոսացն: Եւ երկրպակեալ թագաւորացն տէրունական խաչին և համբուրեալ զտուրք նշխարան, զորս բերեալ էին ընդ առաջ, աշտանակեցին ի նիւս երկվարաց և չոգան յապարանս իւրեանց:

Եւ ի վաղիւ անդր, որ էր տօն Ամենասուրբ Արարողութեան և օր վեշտասաներորդ ամսեանն Մայիսի, կատարեցաւ մեծաշուք փառօք հանդէս հարսանեաց արքային Ասստիլիոյ, և թագաւորն շայոց եղև կնքահայր նորա: Եւ եղին յաւուր յայնմիկ նիզակախաղք և մրցանք հեծելոց ի հրձուանս հասարակաց:

ԳԼՈՒԽ ՃԽ.

Թիչ ո՛րպէս խաբարոն Ասստիլիոյ գնաց յԱստուրիս և արքայն շայոց դիմեաց յոտոս ի Ս. Յակոբ որ ի Պալիէնս:

Եւ ի կատարել աւուրց հարսանեացն մեկնեցան երկոքին թագաւորքն ի Բատայօջէ և գնացին ի քաղաքն Ղիոն. և արքայն Ասստիլիոյ ել անտի և գնաց ընդդէմ կոմսին Ալփոնսի՝ անհարազատ եղջօր իւրոյ, ընդվզելոյն ի նմանէ, որ ոչ յապաղեաց լինել նմա անձնատուր. և թագաւորն ընկալաւ գնա քաղցրութեամբ:

Իսկ թագաւորն շայոց գնաց ի Ղիոնէ ի Ս. Յակոբ Գալիկիոյ կատարիւ զուխտն, զոր ուխտեալ էր մինչ էրն ի բանտի սուլթանին: Եւ ի վերադարձի անդ՝ եկին երկոքին թագաւորքն ի քաղաքն Ղիոն. և կիտալ անտի՝ գնացին ի քաղաքն Սեգովիս, անցեալ ընդ Վալադոլիդ: Եւ զի ոչ ատակեաց թագաւորն Ասստիլիոյ արձակել զարքայն շայոց ի Ղիոն և ի Վալադոլիդ, աղաչեաց գնա

զալ ընդ իւր ի Սեգովիա, ուր գումարելոց էր զետրհրդա-
րանն և խոստանայր արձակել զնա անտի:

ԳԼՈՒԽ ՆԻՆ.

Թէ որպէս էր քայրն Յովհան Վարդէլ ընկալաւ զծոռնն Ե-
պիսկոպոստ-Նեան Տորտիբոլեայ, և Նէ որպէս լազուորն շայոց
առաջի արար զխնդիրն իւր առ լազուորն Աաստիլեոյ:

Ի չորեքտասաներորդում աւուր ամսեանն Օգոստոսի,
ինմին տարւոջ, եկին ի միասին երկոքին թագաւորքն ի Սե-
գովիա, և անդ եղայր Յովհան Վարդէլ ընկալաւ զծոռնն
եպիսկոպոստութեան Տորտիբոլեայ, ի մայր եկեղեցւոջ
անդ քաղաքին, որ յանուն Աուսին Մարիամու, առաջի
թագաւորացն երկոցուն և իշխանին Նավարրայ և բազ-
մութեան մեծամեծաց և եպիսկոպոսաց և կատարեաց ար-
քայն Աաստիլեոյ տօն մեծահանդէս:

Եւ յետ աւուրց գումարեաց անդ արքայ զատեան
իւր: Յայնժամ թագաւորն շայոց առաջի արքային Աա-
ստիլեոյ, կարդինալին Լիւնայ, իշխանին Նավարրայ և
եպիսկոպոսաց, ազատաց և պարոնայց, ասպետաց և զե-
նակրաց Վաղղիոյ, Երազոնի, Պորտուգալի և այլոց աշ-
խարհաց, խօսեցաւ և եցոյց թէ որպէս ի սէր քրիստո-
նէութեան երթեալ էր ի Սիպրոսէ ի շայս, առնուլ զթա-
գաւորութիւն իւր հրամանաւ պապին Ուրբանոսի, որ
խոստացեալն էր օգնել նմա, այլ ոչ էր կարացեալ հասա-
նել ի թիկունս, և թէ որպէս կորոյս զթագաւորութիւնն
մասնութեամբ և տարեալ ի Բարեւոն արկաւ ի բանտ
սուլթանին և կրեաց անդ տառապանս վշտաց ազգի ազ-
գիս ընդ ամս եօթն և զերծաւ ի ձեռն հօրեղբորորդոյ

իւրոյ սիրելոյ, թագաւորին Աաստիլեոյ՝ որ կայր յատե-
նի անդ, ի ծունր իջեալ առաջի նորա, շնորհահատոյց եղև
նմին, այլ թագաւորն Աաստիլեոյ փութացաւ կանգնեաց
զնա և յորժամ թագաւորքն երկոքին բազմեցան ի գա-
հոյս, ասէ արքայն շայոց ցթագաւորն Աաստիլեոյ. «Սի-
րեցնալդ իմ տէր և հօրեղբորորդի, որովհետև հաճեցաւ
Աստուած զի ի ձեռն քո տացի ինձ շնորհ ելանելոյ ի բան-
տէ կապանաց, թէպէտ և կապուտ կողոպուտ յամենայնէ,
աղաչեմ զքեզ թախանձանօք, որ զի եսդ համբաւեալ
ընդ աշխարհ համօրէն ոչ միայն իշխանութեամբ աջոյդ
հզօրի այլ և պարզեացդ առատաբաշխութեամբ, հաճես-
ջիր, աղէ, կարկառել առ իս ձեռն օգնականութեան ի
պահպանումն արքայական շքոյն և ի վերականգնումն
թագաւորութեանս իմոյ, ես և իմքս, քեզ և քոյոցդ լե-
ցուք պարտապան ցորչափ գուցէ ի մեզ շունչ կենդանի»:

ԳԼՈՒԽ ՆԻՆ.

Թէ որպէս լազուորն Աաստիլեոյ էր արտայնն շայոց զհաս-
երեց ասպետաց լազուորն-Նեան իւրոյ ցկեանս՝ ի պահպանումն
արտայանն շայոյն, և էր նմա Քլարէնս հնդկաստան հազար՝ ի
պարս ծախոց նորա ի Վաղղիս:

Եւ իբրև խօսեցաւ արքայն շայոց զտուայտանաց
իւրոց, ի գութ խանդաղատանաց շարժեցաւ թագաւո-
րն Աաստիլեոյ և ասաց թէ ցաւ էր յոյժ նմա վասն
աղետից նորա, և թէ պարտ և արժան էր ամենայն թա-
գաւորաց և իշխանաց քրիստոնէից ձեռնտու լինել նմա,
և թէ ինքն իսկ իւրովի գնացեալ էր ժառանգեցունցանել
նմա զթագաւորութիւն իւր, եթէ չէր շուրջանակի պա-

տեալ պաշարեալ յանհաւատից և ի թշնամեաց հաւատոյ: Եւ զոյգ ընդ բանիցն շնորհեաց նմա քաղաքս երիս երևելիս, զՄաղրիդ, զՎիլլարէալ և զԵնդիւեար, որոց են տարևոր հասք հարիւր հազար դահեկանք մարաւելիք Սպանիոյ. շնորհեաց նմա զայն ընդ ամենայն աւուրս կենաց իւրոց: Եւ յաւել ևս ասել ցնա թէ յորժամ հաճոյ թուիցի նմա գնալ յաշխարհ իւր, տացէ նմա ցուկանաւս վից և նաւս վեց կազմեալս ամենայն հանդերձանօք և պիտոյիւք՝ յօգնականութիւն նմա, առ ի ստանալ զԹագաւորութիւն իւր, յորմէ զրկեալն էր: Եւ հրամայեաց տալ նմա Ֆլորէնս հնգետասան հազար ի պէտս ծախուց ճանապարհին գնալոյ ի Գաղղիա առ Թագաւորն՝ հղբայր իւր և արեանառու. և ասաց օժանդակել նմա առաւելապէս եթէ պէտք ինչ լինիցին: Եւ Թագաւորն Հայոց շնորհակալ եղև նմա յոյժ վասն այնուցիկ ամենեցուն պարգևաց:

ԳՎՈՒՒՍ ՆՆԻՎ.

Թիւ սրբէս արքայն Հայոց հրաժեշտ տուալ ի Մագաւորին Սաստիլիոյ գնաց որանալ զխաղախն. և ապա անց ի Մաւարրս և ի Բիզերնա (Բիարուն) և անոր զոտաւ առ պապն:

Եւ հրաժարեալ արքային Հայոց ի Թագաւորէն Սաստիլիոյ, չոգաւ ի ստացումն քաղաքացն երեցունց շնորհերոց. և ընկալաւ անդէն զմեծարանս հպատակութեան յասպետաց և ի բնակչաց քաղաքացն այնոցիկ, որք են ընդարձակք յոյժ և հոյակապք և մարդաշատք. և ամենեքեան ընկալան զնա պատուով ի տէր իւրեանց՝ ա-

լարեալ թափօր մեծահանդէս. և բերին յոտս նորա նուէրս և ընծայս առատապարգևս:

Եւ ի վերջնում անդ աւուր ամսեանն Փետրուարի, յամի Տեառն հազար երեք հարիւր ութսուն և չորս ել ի Սաստիլիոյ արքայ Լևոն և եկն ի Մաւարրա: Եւ արքայն Մաւարրայ իբրև գիտաց զգալուստ նորա, ել ընդ առաջ ի Պերալդա և ընկալաւ զնա մեծաւ փառօք. և ընծայեաց նմա ականս պատուականս և պարգևս և ի պէտս ընդ բռամբ արկանելոյ վերստին զԹագաւորութիւնն՝ շնորհեաց նմա զօրականս հարիւր և աղեղնաւորս հարիւր հանդերձ թոշակօք, զորոց զոհացեալ մեծապէս արքայի, ետ զողջոյնն հրաժեշտի:

Եւ եկն ի Բիզերնա (Բէառն) առ կոմսն Պուա, որ ել ընդ առաջ նորա և ընկալաւ զնա մեծաշուք հանդիսիւ, բերեալ ի նուէր ականս պատուականս և պատարագս. և զն կարող լեցի տիրել վերստին Թագաւորութեան իւրում շնորհեաց նմա արս զօրականս հարիւր և աղեղնաւորս հարիւր հանդերձ թոշակօք: Եւ արքայ Լևոն շնորհ կալեալ կոմսին, ետ զողջոյնն հրաժեշտի և մեկնեցաւ անտի:

Եւ եկն յԱրագոն առ Թագաւորն, որ խոստացեալ էր նմա զն ի գումարել խորհրդարանին իւրոյ՝ օգնեսցէ նմա նաւուք և զինուորօք առ ի զբռամբ ածել կրկին զԹագաւորութիւնն իւր: Եւ զնաց ընդ նմա մինչև ի Լէրիդա, այլ ոչ արար նմա օգնութիւն և ոչ մի. զն ոչ եթէ ինքն էր որ իշխէր, այլ Թագուհին տիրէր ի վերայ նորա. և էր երկպառակութիւն մեծ ի մէջ նորա և ի մէջ ատենակալացն արքունի: Բայց աղնուազութ դուքսն Ժիրոնի, անդրանիկ որդի Թագաւորին Արագոնի, խոստացաւ նմա զն եթէ ունիցի ինչ պէտս՝ տացէ նմա ցուկանաւս հինգ զինեալս և հանդերձեալս մինչև ցամիսն

*

վեցերորդ. զորմէ գոհացաւ յոյժ թագաւորն: Եւ մեկնեալ անտի, եկն յԱվինիոն առ պապն, որ ընկալաւ զնա փառօք բազմօք. և կարդինալք ընդ առաջ եղին նմա մինչև ի քաղաքն Վիլնէով:

ՎԼՈՒՅ ՂԵՒ.

Թէ որպէս իսպառնն շայոց էին ի Պարիս և արայն Պաղլեոյ եւ ընդ առաջ նորա ամբոյնի-մեծա-բազմութեամբ:

Եւ ի վերջնում աւուր ամսեանն Յունիսի, յամի Տեառն հազար երկք հարիւր ութսուն և չորս, եհաս թագաւորն շայոց ի մայրաքաղաքն Պարիս. և թագաւորն Պաղղեոյ Աարոլոս ել ընդ առաջ նորա մեծաբազմութեամբ դքսից, կոմսից, իշխանաց, պարոնայց և ասպետաց, կարդինալաց և եպիսկոպոսաց և այլոց բազմաց աւագաց, որ հեծեալ և որ հետեակ, և անթիւ բազմութեամբ ժողովրդեանն: Եւ զարմացան առ հասարակ ամենեքին ընդ ելանել թագաւորին ի մայրաքաղաքէ անտի իւրմէ ընդ առաջ արքային շայոց. զի որպէս վկայն ամենեքին, ոչ ոք ի թագաւորաց անտի Պաղղեոյ ել երբէք ընդ առաջ թագաւորի միոյ սոսկականի, այլ միայն ընդ առաջ կայսեր, հօրեղօս իւրոյ: Եւ թագաւորն Պաղղեոյ զայս շուք մեծարանաց ետ արքային շայոց, նախ՝ ի պատիւ և ի փառս Աստուծոյ և կաթողիկեայ սուրբ հաւատոյ. և երկրորդ՝ ի պատիւ երեսաց թագաւորին շայոց, որ առ սէր օգտի քրիստոնէութեան էր զըկեալ ի թագաւորութենէ անտի և վարեալ ի գերութիւն և արկեալ ի դժնդակ բանտ կապանաց սուլթանին ընդ ամս եօթն և կէս: Եւլ եկեսցէ

ժամանակ, յորում, օգնականութեամբն Աստուծոյ, նպաստեսցէ արքային շայոց թագաւորն Պաղղեոյ, առ ի ժառանգել վերստին զթոռն արքունի. որպէս հաստատեսցն անդրէն իշխանութեան անդ իւրեանց զբազումս ի պապից, որոց լեալ էր զահընկէց և տարազրեալ յանիրաւի. և իշխանս բազումս զըկեալս՝ դարձոյց ի բնիկն տէրութիւն:

Եւ թագաւորն Պաղղեոյ ընկալաւ բազում պատուով և մեծապայծառ հանդիսիւ զարքայն շայոց և արար նմա հացկերոյթ շքեղ: Եւ յետ նորա՝ զնոյն արարին և դուքան Բերրիի և դուքան Բուրգոնի: Եւ յերեսին հացկերոյթսն յայնոսիկ՝ ամենայն խորտիկք, որ եղան առաջի իշխանացն, էին՝ ի սակս մեծի փառաւորութեան՝ ի սկուտեղս ոսկիս գրոշմեալս զինանշանօք իւրաքանչիւր իշխանի: Յետ այնորիկ դարձեալ միւս անգամ արքայն Պաղղեոյ ի Աուվր, յապարանս իւր, արար խրախութիւն կոչնոց թագաւորին շայոց. և ի ճաշի անդ մատոյց ընծայ թագաւորին շայոց Աւոնի և ամենեցուն, որոց ընդ նմայն էին, զարգս մեծազինս յոսկոյ և արծաթոյ:

ՅԱՆԿ ՅԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒԱՆՑ

Ազգար արքայ հայրց. 2, 3.
Աբլխարիբ կամ Ապլղարիպ, իշխան
Տարսնի ի տանէ Արծրունեաց. 8.
Աղանա գետ. 97, 98.
Աղանա կամ Ատանա քաղաք. 11, 44,
49, 52.
Աթալասա ամրոց. 65.
Ալէքս-Անդելուս կայսր. 14.
Ալինախ որդի Հեթմոյ Ա. 16, 21,
25, 26.
Ալխիա դուստր Օշին խնամակալի.
28, 29, 30.
Ալեհա բերդ. 176.
Ալպ-Արսլան կամ Արփ-Ասլան. 9.
Ալփինս դը Վելլար, ասպետ. 176-8.
Ալփինս կոմս Ատուրիոյ. 175.
Աղէքսանդրիա քաղաք. 163, 180,
184-6.
Ամորի արքայ Վիպրսի. 14.
Ամորի Լուսինեան եղբայր արքային
Վիպրսի. 27, 31, 34, 35, 39, 55,
61.
Անարդաբա, բերդ. 103.
Անաւարդայ բերդ. 24.
Անդիւխար քաղաք. 194.
Անի մայրաքաղաք. 8.
Անախոք. 11, 13, 15.
Անտոն դը Լա Վուր. 164.
Անտոն Մոնոպոլեցի, ընկերակից Դար-
դելի. 158.

Աշոտ իշխան. 119.
Աշտարակ պարոն Լևոնի բերդի Բա-
բելոն. 19.
Առմուղ իշխան Անտիոքայ. 11.
Առնուդ կրօնաւար. 164.
Ասպնջական ասպետք. 29.
Ատուրիա. 175, 191.
Ավինին կամ Աւինին քաղաք. 83,
186-88-89, 195.
Ավիլա քաղաք. 177.
Արագոնիա. 170-1-4-6, 189-90,
195.

Բաբելոն. 1, 18, 19, 52, 119, 185,
192.
Բաղդադ կամ Պաղտատ. 17.
Բայեսա քաղաք. 11.
Բատայոջ քաղաք. 190-1.
Բարեկ զօրավար. 162, 167.
Բարզուե կամ Բարկուկ զօրավար-
162, 181-3-5.
Բարթողիմէ սեպուհ. 79.
Բարթողիմէոս առաքեալ. 2.
Բարթողիմէոս Հակապապ տես Ուր-
բանոս.
Բարսելոն քաղաք. 166-8, 172, 176-
7-9, 180.
Բեզամուր կամ Բէյրեմուր զօրա-
վար. 80, 147.

Բեռնարդոս Մարիմոն. 172.
 Բերրիէ դուքս. 196.
 Բէաորիքս զուստր արքային Պորտուգալի. 190.
 Բիւարդու. 24, 25, 26.
 Բիչէրնա (Բէառն). 194—95.
 Բոկմանդ, որդի Ջեհանի Լուսինեան, եղբայր Լևոնի վերջնոյ. 50, 52, 57, 58.
 Բոկմանդ որդի Ամօրի Լուսինեան. 27, 29, 30, 31, 37, 38, 43, 44, 48, 49, 50, 73.
 Բոննա Սապէրա, ասպետ, 172—6, 180.
 Բուզբէքեր. 115—119—126.
 Բուրգոնի դուքս. 196.
 Բոշին կամ Բոզուին մարաջախտ. 28, 31.

 Գապիկ Բ. արքայ Հայոց. 5, 6, 7, 9, 11.
 Գազա կամ Գասերայ քաղաք. 20.
 Գալիկիա. 191.
 Գաղղիա. 14, 41, 42, 102, 113, 115, 158, 171, 193—4.
 Գաղղիացիք. 73.
 Գարաշ խնամակալ սուլթանի. 159—160.
 Գարդղ (Գրադօ) քաղաք. 187.
 Գննուացիք. 74, 75, 78, 82—88, 90—95. 97, 98, 113, 186—7.
 Գերմանիա Ստորին. 5.
 Գէորգ Փոֆ (Փոտ). 164.
 Գոնդասլաս տեղի. 98.
 Գուի կամ Գուխտոն որդի Ամօրի Լուսինեան. 27, 31, 32, 33, 34, 39, 40, 41, 42, 44, 48, 49, 50, 52, 55, 61, 73, 112.
 Գուլիէլմոս կրօնաւոր. 137.
 Գրիգոր Նաղարէն, Լուսաւորիչ. 3, 4, 5.
 Գրիգա ամբոց. 56.

Դամասկոս. 19, 20, 21, 157.
 Դանիէլ քահանայ. 40, 41, 42.
 Դարգիլ տես Յովհաննէս Դարգիլ.
 Դաւուդ-Բէգ. 115—120.
 Դեստամուր Դուեղար ամիրայ Դամասկոսի. 152-3-6, 162-3-6.
 Դոմինիկոս կրօնաւոր. 187.

Եգիպտոս. 188.
 Եշիվ Սկանդալիոն տիկին Վիպրացի. 65.
 Եստամուք քաղաք Գաղղիոյ՝ Տննդապար Դարգիլի. 158.
 Երուսաղէմ. 2, 64, 65, 66, 153, 158, 164—6.

Չապէլ կամ Զիբիլ կին Լևոն Ա. Թագաւորի, զուստր Ամօրի արքային Վիպրոսի. 14, 16.
 Զապէլ կին Օշնի արքայի. 26.
 Զապէլ զուստր Լևոնի Գ. 34.
 Զապէլ տիկին. 64, 66.

Էլէոնոր Թագուհի կին Պետրոսի Ա. արքայի Վիպրոսի. 82, 84, 86.
 Էնեբէգ զօրապետ. 160—63.

Ըշրէթիմուր կամ Աշէշամուր տես Միլէք ամիրայ.
 Թաթարք. 9, 17, 18.
 Թափրէթ. 9, 16, 17.
 Թորոս, որդի Վաստանդինի. 11, 12.
 Թորոս որդի Լևոն Ա. իշխանի. 12.
 Թորոս որդի Հեթմոյ Ա. 16, 18, 19.
 Թուրքք. 17, 33, 72.

Ժան Լուսինեան տես Ջեհան.
 Ժիրոն, դուքս Ժիրոնի. 189, 195.

Իգապէլ կամ Զապէլ զուստր Հեթմոյ Ա. կին Ամօրի Լուսինեան իշխանի. 16, 27, 28, 29, 30, 36, 37.
 Իգապէլ զուստր Գուլի Լուսինեան. 61, 62, 164, 185.

Լէրիգա. 195.
 Լիոն քաղաք. 191.
 Լիւնա կարգինալ. 175—7, 190, 192.
 Լուսինեան տոհմ. 14, 27.
 Լուիք պալատ Է Փարիզ. 196.
 Լևոն Ա. Թագաւոր, որդի Ռուբենի (Ստեփանէի). 13, 14.
 Լևոն Բ. որդի Հեթմոյ Ա. 16, 18, 21, 22, 23.
 Լևոն Գ. որդի Թորոսի, եղբոր Լևոնի Բ. 23.
 Լևոն Դ. որդի Օշնի. 26, 27, 28, 29, 30.
 Լևոն Ե. որդի Ջեհան կամ Ժան իշխանի Լուսինեան, վերջին Թագաւոր Հայոց. 1, 50, 52, 58, 59—81, 82—112.....ցվերջ:
 Լևոն իշխան որդի Վաստանդինի, եղբայր Թորոսի. 12.
 Լևոն Համուսի ասպետ. 69.

Սաթալնիա. 170.
 Սառսիէս պրօֆ. 42.
 Սասուլիա. 171-2-6-7, 189—90.
 Սասարինէ զուստր Վերմաւրոս իշխանի. 62.
 Սարոլոս արքայ Գաղղիոյ. 172, 196.
 Սարոլոս Չօբերթիէ, ասպետ. 88.
 Սարպաս, ճօվախորչ. 55, 56.
 Սեսարիա. 7.
 Սիլիկիա. 42.
 Սիպրոս կղզի. 11, 14, 15, 27, 30, 34, 35, 39, 40, 44, 47, 48, 53,

54, 55, 60—79, 82-88-96, 105, 107, 113, 130, 186—7, 192.
 Վերմաւրոս իշխան Մորեայ. 62.
 Վիւզնոս դետ. 90.
 Վիլմա Զ. պապ. 61.
 Վիլմա Ե. պապ. 175, 188.
 Վոսիկոս կամ Վոսկ ամբոց. 11, 28, 31, 49, 50, 52, 53, 54, 68, 80, 86, 87—97, 150.
 Վաստանդ զինակիր. 78.
 Վաստանդա կին Լևոնի Դ. 29, 30.
 Վաստանդիանոս կայսր. 4.
 Վաստանդուպոլիս. 6, 12, 14, 31.
 Վաստանդին որդի Ռուբենի. 9, 10.
 Վաստանդին Բրազանացի, Հրամանատար Վոսիկոսի. 91.
 Վաստանդին որդի Հեթմոյ Ա. 16.
 Վաստանդին պարոն, խնամակալ. 28, 30.
 Վաստանդին Վարսիլի. 47.
 Վաստանդին առաջին բռնակալ Թագաւոր. 44, 45, 48.
 Վաստանդին Դ. երկրորդ բռնակալ արքայ որդի Բօգին մարաջախտի. 28, 52, 53, 54, 55, 56, 58, 59, 90.
 Վաստանդին Ե. Թագաւոր որդի պարոն Հեթմոյ. 59, 60, 66, 68, 69, 70, 81, 110-119-130.
 Վաստանդին Լեամերացի մքենասպետ. 131.

 Հալէպ. 19, 148, 151, 162.
 Հայենակ միլէք. 12.
 Հանրի արքայ Վիպրոսի. 29, 30, 34, 35, 36, 37, 39, 55.
 Հանրի որդի Ամօրի Լուսինեան. 27, 29, 37.
 Հեթմոմ Միականի Հօբեղօրորդի Լևոնի Գ. 24, 25.
 Հեթմոմ Ա. Թագաւոր Հայոց. 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 42.

Հեթում շամբելլան. 28.
 Հեթում պարոն Հայր Կոստանդնի Ե.
 59, 69.
 Հեթուման տոհմ. 27.
 Հենրիկոս արքայ Կիպրոսի. 27.
 Հիւզ որդի Ամօրիի Լուսինեան. 27,
 29, 35, 36, 37.
 Հիւզ արքայ Կիպրոսի. 35, 36, 37,
 38, 39, 55—57, 61, 83.
 Հիւրընկալ ասպետք. 186.
 Հոռոմք. 5, 8, 10, 12, 13.
 Հուլաղու խան. 19.
 Հոռեբոս արքայ Սիկիլիոյ. 26, 27.
 Հոռոս կղզի. 28, 29, 37, 185—6.
 Հոռմ. 4, 6, 14, 15, 187.
 Խաղրիդ քաղաք. 194.
 Մակար (սուրբ) տես Հեթում էշխան.
 16.
 Մանդոյ խան. 17.
 Մանդալէ բերդ. 8, 11.
 Մանուէլ կայսր. 11.
 Մանուէլ սուրհանդակ. 76, 78, 79,
 80, 150.
 Մանուէլ ասպետ Հայազգի. 177.
 Մատթէոս զք Շապու ասպետ. 130—
 132, 135.
 Մարգարիտ Սուսանն կին Լեւոնի Ե.
 63, 104, 114—5—173.
 Մարիամ դուստր Օշին խնամակալի.
 28, 68, 79, 132.
 Մարիամ դուստր Լեւոնի վերջնոյ.
 173.
 Մարրի ամրոց. 18.
 Մելիք էլ Աշրաֆ Շաբան. 68, 141,
 157, 159.
 Մելիք-Նասար. 20, 142.
 Մելիք ամիրայ Հալպայ. 123—144—
 151.
 Մելիք Մանուսր Գալլաճոմի (Քեւա-
 ունի). 142, 159.

Մեծ-Հայր. 1, 2.
 Մեղինա դաշտական (դէլ Կամուօ)
 քաղաք Կաստիլիոյ. 172.
 Միւհ կամ Մէլէք որդի Լեւոն Ա. էշ-
 խանի. 12.
 Մորէա. 62, 63, 66.
 Մուզոն քաղաք. 61.
 Մուհամմէդ կամ Մահմէդ մարգարէ.
 17, 141, 142, 149.
 Յակոբեան ուխտ. 47, 113, 137,
 157.
 Յոյնք. 5, 6, 7, 8, 9, 61.
 Յովհաննս կին Օշնի. 27, 28, 30,
 68, 76.
 Յովհաննս թագուհի Նեապոլիոյ. 77,
 164.
 Յովհաննս թագուհի Կաստիլիոյ. 175.
 Յովհանն Ալփոնս Լորիկ, ասպետ. 170.
 Յովհանն Կուրսէն (Կորսիկի) սեպուհ.
 185—7—9.
 Յովհաննէս արքայ Կաստիլիոյ. 171.
 Յովհաննէս Սուսանն, աներ Լեւոնի
 Ե. 63.
 Յովհաննէս Լուսինեան էշխան Են-
 տիոքայ. 60, 63.
 Յովհաննէս Կոմեննոս Պէրփերուժէն.
 12.
 Յովհաննէս Գրադեցի. 42.
 Յովհաննէս Դարդէլ. 158—9, 167,
 183, 185—88—89, 192.
 Յովսէփ, պատգամաւոր Աբգարու 2
 Նապարթա. 194—5.
 Նեբրոնի եպիսկոպոս. 103—4, 137.
 Նեղոս գետ. 184.
 Ներսէս եպիսկոպոս ի Յակոբեան
 ուխտէ. 47.
 Ներսէս եպիսկոպոս որդի Հեթմոյ Ա.
 16.

Նեապոլիս քաղաք. 27, 28, 30, 76,
 77.
 Նիկոսիա քաղաք. 34, 85.
 Ուրբանոս Ե. պապ. 57, 83, 192.
 Ուրբանոս Հակապապ. 175, 187.
 Պատաւիոն. 188.
 Պարիս (Փարիզ). 42, 196.
 Պետրոս Ա. արքայ Կիպրոսի. 57—64,
 82—84, 186.
 Պետրոս Բ. արքայ Կիպրոսի. 60, 63—
 69.
 Պետրոս կրօնաւոր, Հօրեղայր ար-
 քային Արագոնի. 170—3.
 Պետրոս Սեզովիացի. 178.
 Պերալթա. 195.
 Պորտուգալ. 176, 192.
 Պրեսոր քաղաք. 69.
 Պօղոս Ա. կաթողիկոս. 99.
 Ջեհան որդի Ամօրիի Լուսինեան,
 Հայր Լեւոնի Ե. 27, 29, 30, 31,
 37, 50, 52, 53, 61.
 Ջեմալէղզին Հիւսէին. 141.
 Ռադիէ ամրոց. 61.
 Ռաւեննայ քաղաք. 187.
 Ռեմի կոմսուհի Կոստիկոսի. 79, 115.
 Ռընօ տես Առմօլք.
 Ռիթա դուստր Հեթմոյ Ա., կին Մի-
 քայէլի կայսր. 16, 26.
 Ռոբերտ. 77.
 Ռուբէն էշխան. 9.
 Ռուսիլին կոմսոթիւն. 170.
 Ռուբնէղզին-Մաքսուտ տես Հայե-
 նակ մէլէք.

Սալամանքա քաղաք. 175—7.
 Սալահիէ քաղաք. 20.
 Սանտարուկ, որդի Աբգարու. 3.
 Սարակինոսք. 17, 18, 19, 31, 72,
 164—5.
 Սաֆեղզին Բահադուր. 162.
 Սեզովիա քաղաք. 191—2.
 Սեղբեսորոս պապ. 4, 5.
 Սիկիլիա կղզի. 26, 27.
 Սինայ լեռան. 158.
 Սիւ. 11, 14, 33, 50, 69, 78, 79,
 87, 99—104, 114—126, 148—
 154.
 Սմբատ, որդի Հեթմոյ Ա. 16.
 Սոհիէ Դուլքարդ. 92, 97, 98, 115,
 133, 148, 153.
 Սուլթան տիկին, դուստր արքային
 Վրաց, կին Ջեհանի Լուսինեան և
 մայր Լեւոնի վերջնոյ. 31, 52, 53,
 56, 57.
 Սուլթուր Եսկար. 21.
 Սուրբ Գէորգ Տունբիայ ամրոց. 66.
 Սուրբ-Յակոբ ուխտավայր Գալիցիոյ.
 191.
 Սուրբ-Սիմօն ամրոց. 56.
 Ստեփանէ. 13.
 Վալադուիդ քաղաք. 176, 191.
 Վալենցիա. 170.
 Վահկայ ամրոց. 12.
 Վահրամ մատնիչ. 121, 122.
 Վասիլ պարոն, որդի պարոն Թորո-
 սի. 79, 108—111, 130, 135—7,
 154.
 Վենետիկ. 50, 58, 187—8.
 Վերոնայ. 188.
 Վիլարէալ քաղաք. 194.
 Վիլնէով քաղաք. 196.
 Տապարի կարդ. 88.
 Տարեհատն. 26, 27, 68.

Տարսն քաղաք. 8, 11, 30, 44, 52,
89—90, 93, 96, 144.
Տիւրոս. 27, 34, 55.
Տարդիբոլիս քաղաք. 189, 192.
Տրդատ թագաւոր. 3, 4, 5.

Փարիզ տես Պարիս.
Փիլիպպոս Բ. իշխան Տարսնաց. 68,
77.
Փոքր-Հայք. 1.
Փրեզերիկոս արքայ Սիկիւից. 29.

Քաշիբե. 119—120, 150—1, 153,
155-6-8, 162-5-6, 181.

Քարոզիչ Եղբարք. 47.
Քերինէ նաւահանդիս. 77, 79, 93.

Օշին թագաւոր, որդի Հեթմոյ Ա.
16, 26, 27, 29, 77.

Օշին իշխան Վոռիկոսի խնամակար.
28, 29, 30, 31, 37, 68.

Օշին Պազարն կամ Բակուրան. 51.

Օշին սզրեցի իշխան. 119.

Փամագոսսա. 64, 65, 82, 85, 89,
93—94, 97, 98.

Փիլիպ, որդի իշխանին Անտիոքայ և
թագաւոր Հայոց. 15, 16.

Փրանտուս Սակըզա պատգամաւոր
արքային Արագոնի. 166—7.

Ընկերութեան հետեւեալ հրատարակութիւնները կարելի է պոս-
նալ ընդ ընկերութեան գրասենեակից և ընդ Անտարտիկան և
Ջոս հայ գրականասանոցներէց.

	Ռ.	Կ.
1. Թաւամազ մեղու, թարգմ. օր. 'Ն. Տէր- Մարկոսեան	—	40
2. Կարմիր լապտեր, թարգմ. օր. 'Ն. Տէր- Մարկոսեան	—	50
'Նոյնը առանց կազմի	—	30
3. Թովմաս եղբօր տնակը, թարգմ. օր. 'Ն. Տէր-Մարկոսեան	—	60
'Նոյնը առանց կազմի	—	45
4. Մանկական երգեր, Վամառ-Քաթիպա	—	25
'Նոյնը առանց կազմի	—	15
5. Մորելս և նրա ջնջելու հնարները. շ. Տէր- Խարսեղեանի	—	10
6. Ընդհանրապահական ընթերցանութիւն. 'Նեղ և խոնաւ բնակարանների մասին. պ. շ. Ըռաքելեանի	—	10
7. Սրբոյ շօրն մերոյ Մովսիսի Խորենացւոյ Պատմ. շայոց	—	80
8. Փոքրիկ ձեռնարկ Վործնական անտեսու- թեան, Մօրիս Ըլօքի, փոխադր. պ. Ս. Պալասանեանցի	—	50
9. Ուօբինդօնի պատմ., թարգմ. Վիւտ քհն. Ըղանեանցի	—	60
10. Վամառ-Քաթիպայի բանաստեղծ. կազմ.	1	20
'Նոյնը առանց կազմի	—	50
11. Ուխտաւորք, գործ Ս ինչէլմ շաուֆի.	—	75
12. Վառնուկ և Լուսատանիկ, վէպեր Քրիս- տափոր Շմիգտի, թարգմ. 'Նուարդ	—	25

ԵՊ
Ե-26

309/478

20-02

	Ռ.	Կ.
13. Սայեաթ Նօվա, աղբային երգիչ	—	5
14. Ծննդեան պատմութիւնը և Մայիսեան տօնը Ֆինլեանդիայում	—	10
15. Լբաթմանգեղեայ պատմութիւն	1	—
16. Գիւղական Խալիֆայ, պ. Լ. Լբարատեանցի .	—	50
17. Վանայ Սաղ, պ. Գ. Շէրեւցի	—	75
18. Փնջիկ, գրեց Լդէքսանդր Լբարատեանց .	—	20
19. Վամուս, վէպ, գրեց Շիրվանզադէ	1	—
20. Ստեփաննոսի Տարօնեցւոյ Լսողական Պատմութիւն Տիեզերական. երկր. տպ	2	—
21. Թիֆլիզեցւոց մտաւոր կեանքը. Տէր-Լդէքսանդրեանի	1	—
Նոյնը ընտիր թղթի վրայ	1	50
22. Ղևոնդ պատմագիր	2	—
23. Սրբազան պատմ. հին ուխտի Սահակ Ք. Սահակեան	—	30
34. Նոյնը ուսուցիչների համար	1	75
25. Սոկրատէս թարգ. օր. Թեկղի Ստեփոյեան .	—	10
26. Պատմ. Հայոց, Ս. Պալաստեան	1	50

Բայի սոցանից նոյն արդերում լամարում են Լ՛նկերութեան հետեւեալ գրքերը.

1. Ուսումնարանների առողջապահութեան հարցեր, բժ. Լ. Բարայեանի	1	—
2. Արքեր և նոցա ազգեցութիւնը առողջութեան վերայ, բժ. Լ. Բարայեանի	—	30
3. Բռնի միութիւն Հայոց Լ. հաստանի	2	—
4. Թորոս Լևոնի, Ծերեւնցի	1	—
5. Թէոդորոս Ուշտունի, Ծերեւնցի	1	—
5. Երկունք Թ. դարու, Ծերեւնցի	1	—